

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2010: ΤΟΜΟΣ 85ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2010: ΤΟΜΟΣ 85ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΠΕ' – 2010 Τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2010	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010	17
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010	33
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010	37
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2010	45
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2010	51
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2010	121
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2010	141
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2ΑΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2010	149
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2010	177
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	183
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	194
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	203
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ	213
ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ .	214
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	215

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2010

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥΣ

κ.κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ΚΑΙ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Τὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἰδρύθηκε τὸ 1929 κατόπιν πρωτοβουλίας τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δημητρίου Παππούλια, ὁ ὁποῖος, σὲ εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἀνακοίνωσή του ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας, ἐπεσήμανε καὶ ἐπεξήγησε τὴν ἀνάγκη καὶ χρησιμότητα τῆς ἰδρύσεως ἐρευνητικοῦ Κέντρου μὲ κύριον προορισμὸν τὴν «περισυλλογὴν, ἐπεξεργασίαν καὶ ἔκδοσιν τοῦ νομικοῦ ὕλικου τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων». Ἡ πρότασις αὕτη ἐξέφραζε ἀπολύτως τὴν κεντρικὴ ἐπιστημονικὴ θεωρίαν τοῦ Δ. Παππούλια περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς ἐξελίξεως τοῦ «δικαίου τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ ἀγῶνα ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας, θέσιν τὴν ὁποία ἄλλωστε εἶχε ἤδη ὑποστηρίξει στὸν ἐναρκτήριον λόγον του στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Ἑλληνικὸν Ἀστικὸν Δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει» (14 Ἰανουαρίου 1912).

Ἐκτοτε, στὸ πλαίσιον τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος τοῦ Κέντρου καὶ μὲ βάσιν κυρίως τὸ ἀποθησαυρισθὲν πρωτογενὲς νομικὸ ὕλικόν κατὰ τίς ἐρευνητικὰς ἀποστολὰς τῶν ἐτῶν 1967-1980, ἐξεδόθησαν σημαντικὲς ἀνέκδοτοι πηγὲς τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Ἐνδεικτικὰ θὰ ἀναφέρουμε:

— τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (Βουκουρέστι 1765-1777), ἔκδοσις μὲ βάσιν τὸν χειρόγραφον κώδικα 1323 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Ἡ ἐκτενὴς αὕτη συλλογὴ διατάξεων τοῦ ἀστικοῦ, ποινικοῦ

καὶ κανονιστικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὶς παραδουνάβειες ἡγεμονίες,

– τὴ *Δικανικὴ Τέχνη* τοῦ Ἑλληνα δικαστῆ καὶ διδασκάλου τοῦ Ρήγα Φεραίου Δημητρίου Καταρτζῆ-Φωτιάδου, νομικὸ ἔργο τοῦ 18ου αἰῶνα τὸ ὁποῖο, πέραν τοῦ νομικοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς συμβολῆς τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων στὸν πολιτισμὸ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς,

– τὸν *Νομοκάνονα* τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου, μεταγλώττιση κωδικοποιητικοῦ ἔργου τοῦ 4ου/5ου αἰ. περὶ τοῦ ἰσχύσαντος ἐθιμικοῦ δικαίου καὶ τῆς ποιμαντικῆς πρακτικῆς στὴν περιοχὴ τῆς Ἀντιόχειας,

– μία πρόδρομη δημοσίευση τῶν διατάξεων περὶ μνηστείας τοῦ *Νομοκάνονος* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ μὲ βάση τὸν χειρόγραφο κώδικα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (πρώην Ἀγγελετόπουλου), τὸν κώδικα ἀριθ. 287 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰδίων, τὸν κώδικα ἀριθ. 278 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸν *Vaticanus Graecus* 2590,

– τὸν *Νόμο Δικανικὸ* τοῦ Διονυσίου Πύρρου, συλλογὴ νομικῶν διατάξεων τοῦ 1827 ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ τοῦ Μολδαβικοῦ Κώδικος τοῦ Καλλιμάχη.

Ἐπίσης, στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σημαντικὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς Γραμματείας τῆς Δικαιοσύνης τῆς καποδιστριακῆς περιόδου, τεκμήρια τῆς πρώτης περὶ δικαίου δογματικῆς κινήσεως στὴν Ἑλλάδα, οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἀλ. Πάλμα καὶ οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Ἰω. Γενατσᾶ, ἐξαίρετων νομικῶν τῆς καποδιστριακῆς περιόδου, σχετικὰ μὲ τὴ διοργάνωση τῶν δικαστηρίων καὶ τὴν «Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία» τοῦ 1830, ὁ Κώδικας τῶν Νόμων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως (1822-1828) καὶ οἱ κώδικες τῶν πρώτων Ψηφισμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τῶν ἐτῶν 1828-1832, οἱ ἐγκύκλιοι τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 πρὸς τοὺς εἰρηνοδίκες καὶ δημογέροντες τῆς Ἐπικρατείας περὶ τῶν κρατούντων νομικῶν ἐθίμων στὸν τομέα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, καθὼς καὶ ἀνέκδοτες δικαστικὲς ἀποφάσεις ποὺ παρέχουν ἀσφαλῆ εἰκόνα τοῦ ἐφαρμοζομένου δικαίου κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ τὰ πρώτα μετεπαναστατικὰ χρόνια.

Ἀκόμη ἔχουν δημοσιευθεῖ ἑκατοντάδες ἰδιωτικῶν νομικῶν ἐγγράφων, λυτὰ νοταριακὰ ἔγγραφα καὶ νοταριακοὶ κώδικες ποὺ παρέχουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοπικῶν ἐθιμικῶν δικαίων κυρίως τοῦ κυκλαδικοῦ καὶ ἐπτανησιακοῦ χώρου, ὅπως ὁ Κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰω. Μηνιάτη (1680-1689), οἱ πράξεις τῶν νοταρίων Κερκύρας Ἰω. Χοντρομάτη (1472-1473), Πέτρου Βαραγκᾶ

(1541-1545), Φιλίππου Κατωϊμέρη (1503-1507), Ἀρσενίου Ἀλεξάκη (1513-1516) καὶ ποικίλα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα. Ἡ ἀξία τῆς δημοσιεύσεως τῶν πηγῶν αὐτῶν εἶναι προφανῆς ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς ὅτι τὰ γραπτὰ αὐτὰ τεκμήρια τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ περιφέρειες τοῦ ξενοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐλάχιστα εἶναι γνωστά, μὲ δεδομένο ἄλλωστε ὅτι τὸ ἀρχαϊκὸ ὕλικὸ ὁρισμένων περιοχῶν (ὅπως λ.χ. ἡ Πελοπόννησος) ἔχει ἤδη ἀπολεσθεῖ ὁριστικὰ λόγω τῶν καταστροφῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση. Τέλος, στὶς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἀπὸ τὸ ἔτος 1948, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ πρώτη Ἑπετηρὶς του, ἕως σήμερα, ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος πλεῖστες ἀξιόλογες μελέτες, διδακτορικὲς διατριβὲς καὶ μονογραφίες ἀναφερόμενες σὲ νομικοὺς θεσμοὺς ὅλων τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἕως τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα.

Ὅπως εἶναι εὐλόγο, λόγω τοῦ ὄγκου ἀλλὰ καὶ τῆς ποικιλομορφίας τῶν δημοσιευμάτων αὐτῶν – τὰ ὁποῖα ἀντικατοπτρίζουν μὲ ἀκρίβεια τὴ θέση τοῦ Δ. Παππούλια, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιφανῶν ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, Ἑλλήνων καὶ ξένων, γιὰ τὸ ἑλληνικὸ δίκαιο ὡς δίκαιο ποὺ εἶναι διακριτὸ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ ἀλλὰ ἔχει ἰσότιμο ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς αὐτό – μία ἐκτεταμένη παρουσίαση τοῦ συνόλου τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου τοῦ ΚΕΙΕΔ δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ στὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης. Ὡς ἐκ τούτου θὰ περιορισθῶ στὴν παρουσίαση τοῦ ἐκδοτικοῦ καὶ ἐρευνητικοῦ ἔργου τοῦ Κέντρου κατὰ τὴν τελευταία τριετία 2007-2009.

Α. Ἐκδοτικὸ Ἔργο

Κατὰ τὴν παρελθούσα τριετία 2007-2009, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΕΙΕΔ κας Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ἐκδόθηκαν ὁ 40ὸς καὶ 41ος τόμος τῆς Ἑπετηρίδος τοῦ Κέντρου καὶ δύο τόμοι Παραρτημάτων αὐτῆς (ἀρ. 8 καὶ 9). Ὁ 40ὸς τόμος (ἔτους 2007), ὁ ὁποῖος ἀριθμεῖ 328 σελίδες, φιλοξενεῖ μελέτες μὲ θέματα ἀναγόμενα σὲ ὅλες τίς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ἕως τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. Οἱ δημοσιευόμενες μελέτες, οἱ ὁποῖες ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὴ Διευθύντρια καὶ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου, ἐπεξεργάζονται ποικίλα νομικὰ ζητήματα. Ἀπὸ αὐτά, ἄλλα ἀναφέρονται στοὺς πολιτειακοὺς θεσμοὺς καὶ τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ

άλλα ανάγονται στην ύλη του αστικού, δημοσίου και ναυτικού δικαίου της βυζαντινής ή μεταβυζαντινής περιόδου.

Στο Παράρτημα αρ. 8 (2007), κατόπιν εγκρίσεως της Έφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου, δημοσιεύθηκε η διδακτορική διατριβή του κ. Γ. Ροδολάκη, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο Βιβλίο των Βασιλικών, συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ναυτικού δικαίου* (σελ. 290). Το επόμενο έτος, 2008, εκδόθηκε ο 41ος τόμος της Έπετηρίδος του Κέντρου, ο οποίος αριθμεί 253 σελίδες. Στην ύλη του περιλαμβάνονται επιστημονικές εργασίες της Διευθύντριας και των ερευνητών του Κέντρου, πανεπιστημιακών Καθηγητών και άλλων γνωστών ιστορικών του δικαίου με θέματα αναγόμενα στην ύλη του ενοχικού, εμπραγμάτου, ναυτικού, εμπορικού, δικονομικού και δημοσίου δικαίου. Τέλος, στο Παράρτημα της 41ης Έπετηρίδος υπ' αρ. 9 (2008) δημοσιεύθηκε, κατόπιν εγκρίσεως της Έφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου, η διδακτορική διατριβή της κας Χαρίκλειας Δημακοπούλου, *Η πορεία προς σύνταξιν Έλληνικού Αστικού Κώδικος. Η περίοδος των αναζητήσεων 1822-1891. Συμβολή εις την Ιστορίαν του Νοσηλληνικού Δικαίου, διεξοδική ιστορική αναδρομή κυρίως στο έργο των Έλλήνων νομικών της περιόδου 1822-1891* (σελ. 577). Η μελέτη επιστημονίζεται από Παραρτήματα ανέκδοτων εγγράφων της περιόδου και πίνακες οι οποίοι παρέχουν πληροφορίες για ποικίλα επί μέρους ζητήματα σχετιζόμενα με τις προεργασίες και τις διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν της εισαγωγής του Έλληνικού Αστικού Κώδικα.

Όσον αφορά στη διαδικασία και στα κριτήρια της επιλογής της ύλης του περιοδικού μας, οι προσπάθειες του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου επικεντρώνονται:

α) Στην διατήρηση του ετήσιου χαρακτήρα της Έπετηρίδος, η οποία αποτελεί το κύριο μέσον επιστημονικής προβολής του Κέντρου μας προς την ελληνική και διεθνή επιστημονική κοινότητα. Άλλωστε η Έπετηρίς αποτελεί το μοναδικό επιστημονικό περιοδικό ιστορίας δικαίου στον ελληνικό χώρο και ένα από τα λίγα επιστημονικά περιοδικά ιστορίας του δικαίου στον διεθνή χώρο. Ο στόχος μας αυτός έχει, έως σήμερα τουλάχιστον, επιτευχθεί χάρις στις προσφορές επιστημονικών εργασιών από επιφανείς Έλληνες ιστορικούς του δικαίου αλλά και από τους ερευνητές του Κέντρου μας, οι οποίοι, παράλληλα με τη συμμετοχή τους σε συλλογικά ερευνητικά προγράμματα του Κέντρου και συνέδρια, δέν άμελουν την ετήσια συνεισφορά τους στην Έπετηρίδα ή στα Παραρτήματα του Κέντρου. Άς σημειωθεί ότι ο αριθμός της περιοδικής εκδόσεως Έπετηρίς του

Κέντρου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου ανέρχεται ήδη στον αριθμό των 41 τόμων. Ο αριθμός της αυτοτελοῦς εκδόσεως μονογραφιών, διδακτορικών διατριβών ή πηγών της ιστορίας του δικαίου, ή οποία φέρει τὸν τίτλο *Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ανέρχεται ήδη στον αριθμό των ἑννέα τόμων. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦταν ἡ ψηφιοποίησι τῶν εκδόσεων αὐτῶν, ἀρκετὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες φιλοξενοῦν ἀξιολογότατες μελέτες καὶ εκδόσεις πηγῶν ὅλων τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.

6) Δεδομένου ὅτι τὸ περιοδικό μας ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς λίγες ἐξειδικευμένες εκδόσεις στὸν χῶρο τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, κατὰ τὴν τελευταία τριετία 2007-2009 κρίθηκε σκόπιμο τὸ «ἄνοιγμα» τοῦ περιοδικοῦ πρὸς τὴ διεθνή ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἀπὸ τὸν 40ὸ τόμο τῆς Ἐπετηρίδος ἔτους 2007, ἐγκαινιάσθηκε ἡ πρακτικὴ τῆς δημοσιεύσεως ξενόγλωσσων περιλήψεων τῶν μελετῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ κάθε τόμο, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν στίς στῆλες βιβλιοπαρουσιάσεων καὶ βιβλιοκρισιῶν τῶν διεθνῶν περιοδικῶν τοῦ χώρου μας. Ἡδὴ ἡ προσπάθειά μας αὕτῃ ἔχει ἀποφέρει καρπούς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου καὶ τῶν περιεχομένων της σὲ ἔγκριτα διεθνή ἐπιστημονικὰ περιοδικά.

Β. Ἑρευνητικὰ Προγράμματα

Κατὰ τὴν τριετία 2007-2009 τὸ ΚΕΙΕΔ ἀνέλαβε νὰ φέρει εἰς πέρας δύο συλλογικὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα:

1. Τὸ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», συνέχεια καὶ συμπλήρωση τοῦ ὑπὸ Δ. Γκίνη καταρτισθέντος *Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* καὶ
2. Τὸ πρόγραμμα «Βιβλιογραφικὴ ὁργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ».

Καὶ τὰ ἀνωτέρω δύο προγράμματα ἔχουν ἤδη ολοκληρωθεῖ. Ἀναλυτικότερα, κατὰ τὸ διάστημα τῆς τελευταίας τριετίας, ἔχουν γίνῃ οἱ ἀκόλουθες ἐρευνητικὲς ἐργασίες:

1. Ὡς πρὸς τὸ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου»

Ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς ἔρευνας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ὡς αὐτο-

τελοῦς περιόδου τοῦ Βυζαντινοῦ ἢ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Δικαίου, ἔγινε ἀντιληπτὴ στὴν ἐπιστῆμῃ ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1839, ὅταν ὁ K. E. Zachariä von Lingenthal κατήρτισε τὸ πρῶτο ὑποτυπῶδες Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Ἀκολούθησαν ὁ Gustav Ernst Heimbach καὶ ὁ Γεώργιος Πετρόπουλος στὰ ἔργα του *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1944 καὶ *Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1945. Ὡστόσο στὴν οὐσιαστικὴ πραγμάτωση τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ προέβη ὁ Δημήτριος Γκίνης μὲ τὴν πρώτη συστηματικὴ καταγραφή τῶν ἕως τότε γνωστῶν χειρογράφων τῶν νομικῶν συλλογῶν καὶ τῶν δημοσιευθεῖσων πηγῶν τοῦ ἀστικοῦ καὶ δημοσίου κυρίως δικαίου τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Πρόκειται γιὰ τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Δημητρίου Γκίνη *Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, τὸ ὁποῖο, ὡς γνωστόν, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ ἔτος 1966 στὸν 26ο τόμο τῆς σειρᾶς τῶν *Πραγματειῶν* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἦδη, μετὰ τὴν ἀπόδο 44 ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἐποπτικοῦ αὐτοῦ ἔργου καὶ τῶν δύο μικρῶν συμπληρωμάτων του, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν σὲ 2 τεύχη τῆς *Ἐπετηρίδος* τῆς *Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* τῶν ἐτῶν 1972-73 καὶ 1977-78, τὸ ἡῤῥημένο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον περὶ τὴν ἔρευνα τῶν θεσμῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου ἀπέδωσε ὡς καρποὺς πολυπληθεῖς δημοσιεύσεις. Πλεῖστες ἀπὸ αὐτὲς φιλοξενοῦν ἀξιολογότατο ἀριθμὸ νομικῶν πηγῶν, ἰδιαίτερώς διαφωτιστικῶν γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου τῆς συγκεκριμένης περιόδου. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρουμε τίς χιλιάδες τῶν ἐγγράφων τῶν *Ἀρχείων* τῆς *Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, τοὺς εὐμεγέθεις κώδικες τῶν νοταρίων διαφορῶν περιοχῶν τοῦ εὐρύτερου κυκλαδικοῦ, ἐπτανησιακοῦ καὶ κρητικοῦ χώρου, τοὺς ἀρχαιακοὺς φακέλλους δικαστικῶν ἀποφάσεων, τὰ ἀρχεῖα διαφορῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐπαναστάσεως κ.ἄ.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δημοσιευμένων νομικῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου μετὰ τὸ ἔτος 1978, ἔτος ἐκδόσεως τοῦ τελευταίου συμπληρώματος τοῦ *Περιγράμματος* τοῦ Δ. Γκίνη, ἐπέβαλε μιὰ νέα προσπάθεια συστηματικῆς περισυλλογῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν κειμένων αὐτῶν. Μὲ εἰσηγήσιν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Τουρτόγλου, τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου ἀνέλαβε, ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου». Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ, τόσο ἀπὸ μεθοδολογικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ οὐσιαστικὴ ἀποψη, τὴ συνέχεια τοῦ πρώτου *Περιγράμματος* τοῦ καταρτισθέντος ὑπὸ Δ. Γκίνη. Χάρις στὴ συντονισμένη ἐρευνητικὴ ἐργασία τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λυ-

δίας Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη και των έρευνητών κ.κ. Ήλία Άρναούτογλου και Ίωάννη Χατζάκη, ή νομική ύλη, ή οποία είχε συγκεντρωθεί έως τὸ ἔτος 2006 και συνιστοῦσε τή βιβλιογραφική βάση τοῦ προγράμματος, διευρύνθηκε κατὰ 80 τοῖς ἑκατὸ περίπου με ἀποτέλεσμα νὰ συγκροτεῖται πλέον ἀπὸ 1700 βιβλιογραφικὲς παραπομπές. Ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω βάσεως βασίσθηκε ή ταξινόμηση τοῦ περὶ συλλεγέντος ἀρχαιακοῦ ὕλικου και ή ἐπακολούθησας ἀποδελτίωση, ἐπεξεργασία και εὔρετηρίαση τοῦ περιεχομένου τῶν πηγῶν. Τὸ ἔργο, 800 περίπου σελίδων, διαιρεῖται σὲ δύο αὐτοτελεῖς τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος περιλαμβάνει τὰ ἑλληνόγλωσσα νομικά κείμενα τοῦ ξενοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ, ὁ δὲ δεῦτερος τὰ λατινικά και ἰταλικά κείμενα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Ἡ δημοσίευσή τους, ή ὁποία θὰ γίνεῖ σὲ δύο αὐτοτελεῖς τόμους τῆς σειρᾶς τῶν *Πραγματειῶν* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀναμένεται ἐντὸς τοῦ ἔτους 2010. Ἡδη, και με σκοπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐποπτικῆς παρουσιάσεως τῶν νομικῶν πηγῶν τοῦ ξενοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ ἔτος 1978 ἕως σήμερα, ἔχει ὁρομολογηθεῖ ή ἐκπόνηση τοῦ ἐπομένου τόμου τοῦ *Περιγράμματος*, ὁ ὁποῖος θὰ περιλαμβάνει τὰ ὀθωμανικά ἔγγραφα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου.

2. Ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα τῆς «Βιβλιογραφικῆς ὁργάνωσης»

Κατὰ τὰ ἔτη 2008 και 2009 διενεργήθηκε και ἔχει ἤδη περαιωθεῖ ή ἀναταξινόμηση ὅλων τῶν ἱστορικῶν και νομικῶν βιβλίων τοῦ Κέντρου, τῶν τόμων τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τῶν σύμμικτων τόμων συνεδρίων και τῶν λεξικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΚΕΙΕΔ (περίπου 10.000 τόμοι βιβλίων). Ἡ ἀναταξινόμηση ἔγινε με βάση τὴν προσαρμογή τῶν ἀρχῶν τοῦ διεθνoῦς ταξιθετικοῦ συστήματος DEWEY στὶς ἀνάγκες τῶν χρηστῶν τῆς συγκεκριμένης βιβλιοθήκης. Ταυτόχρονα ἔγινε ἔλεγχος ὅλων τῶν δελτίων τῶν βιβλίων τοῦ Κέντρου ποὺ παρουσιάζονται στὴν ἠλεκτρονική βάση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὰ λάθη ἢ οἱ παραλείψεις σὲ εἰδικoὺς ταξιθετικούς ἀριθμούς, ὀνόματα συγγραφέων, τίτλους βιβλίων κ.λπ., τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο αὐτό, καταχωρίσθηκαν σὲ εἰδικὸ ἀρχεῖο προκειμένου νὰ σταλοῦν στὴν Κεντρική Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας πρὸς διόρθωση. Παράλληλα ἐντοπίσθηκαν και καταγράφηκαν τὰ βιβλία τοῦ Κέντρου τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὴν ἠλεκτρονική βάση τῆς Ἀκαδημίας, κυρίως διότι ἔχουν προέλθει ἀπὸ μεταγενέστερες δωρεές ἢ ἀνταλλαγές με ἄλλους ἐρευνητικούς φορεῖς, βιβλιοθήκες ἢ ἰδιῶτες. Τέλος, κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα, ὁλοκληρώθηκε ή καταγραφή και ταξινόμηση τῶν βιβλίων ποὺ ἀποτελοῦν

αντικείμενο πρόσφατων δωρεών προς τὸ Κέντρο (δύο δωρεές τοῦ ἐκλιπόντος αντιπροέδρου τοῦ ΣτΕ Γ. Ἀγγελίδη πρὸς τὸ ΚΕΙΕΔ κατὰ τὸ ἔτος 2007).

Κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας κ. Νικ. Μαρσανιώτη γιὰ συμμετοχὴ τῶν Ἑρευνητικῶν Κέντρων καὶ Γραφείων τῆς Ἀκαδημίας στὸ Ἐπιχειρησιακὸ Πρόγραμμα «ΕΣΠΑ. Ψῆφιακὴ Σύγκλιση. Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν Ἑρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιον ἴστό» μὲ ὑποβολὴ συγκεκριμένων προτάσεων ἀνὰ Κέντρο, ἡ Διεύθυνση τοῦ Κέντρου ὑπέβαλε τὸν Ἰούλιο τοῦ 2008 καὶ τὸν Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο τοῦ 2009 τίς προτάσεις τοῦ ΚΕΙΕΔ γιὰ ψηφιοποίησιν τῶν ἐκδόσεων, ἀρχείων καὶ προγραμμάτων του. Ἡ Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐνέκρινε ὁμοφώνως τίς ἀνωτέρω προτάσεις ἔργων ψηφιακοῦ περιεχομένου τοῦ ΚΕΙΕΔ.

Κατὰ τὴν ὑποβολὴ τῶν προτάσεων αὐτῶν δόθηκε προτεραιότητα στὴν ψηφιοποίησιν τοῦ ὁλοκληρωθέντος πλέον δίτομου Δεύτερου Μέρους τοῦ *Περιγράμματος*. Ὡστόσο, γιὰ λόγους ὁλοκληρωμένης παρουσίας τοῦ *Περιγράμματος* στὸ διαδίκτυο, ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἐποπτικοῦ ἐργαλείου στὸν χώρο τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, τὸ Κέντρο θεωρεῖ σκόπιμη τὴν ψηφιοποίησιν καὶ τοῦ Πρώτου Μέρους τοῦ *Περιγράμματος*, τὸ ὁποῖο εἶχε καταρτισθεῖ ἀπὸ τὸν Δ. Γκίνη.

Ἐπίσης, μὲ δεδομένο ὅτι οἱ τόμοι τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κέντρου ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του ἕως σήμερα ἀνέρχονται πλέον στὸν ἀριθμὸ τῶν 50, σκόπιμη θὰ ἦταν καὶ ἡ ψηφιοποίησιν τῶν μελετῶν καὶ μονογραφιῶν τῶν τόμων αὐτῶν μὲ κατάρτιση περιλήψεων-λέξεων κλειδιῶν καὶ διαμόρφωσιν κατάλληλων μηχανῶν ἀναζήτησης κατὰ τὰ πρότυπα εὐρωπαϊκῶν ἠλεκτρονικῶν βάσεων ποὺ λειτουργοῦν στὸν χώρον τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν, ὅπως π.χ. ἡ γαλλικὴ DRANT (*Université de Strasbourg- Maison interuniversitaire des Sciences de l'Homme- Centre Nationale de la Recherche Scientifique -Droits Antiques*) ἢ οἱ διάφορες ἠλεκτρονικὲς βάσεις ἐπιγραφῶν.

Μὲ δεδομένο ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ δίκαιον τῶν ἐλληνιστικῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων παραμένει ἀκόμῃ σὲ πολλὰ ἐπιμέρους σημεῖα ἀνεξερεύνητο, ἡ δὲ συστηματικὴ του ἔρευνα ἀποτελεῖ χρέος τῶν Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, τὸ Κέντρον Ἑρέυνας τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου θὰ συνεχίσει ἀδιαλείπτως νὰ ὑπηρετεῖ τὸ ἔργο τῆς μελέτης καὶ προβολῆς τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου, ὡς ἐνὸς ἐκ τῶν ἀναμφισβήτητων συνδέσμων μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νεωτέρου ἐλληνισμοῦ.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ὑπὸ τῆς κας Τζε-
λίνας Χαρλαύτη, τῆς κας Ἑλένης Θανοπούλου καὶ τοῦ κ. Γιάννη Θεοτοκά*, διὰ
τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπὸ 29/3/2007), ἡ Τάξη τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολι-
τικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καὶ ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνέκρι-
νε τὴν ἐκτέλεση τῆς παρουσιαζόμενης ἔρευνας μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὰ
διαθέσιμα τοῦ κληροδοτήματος Μιχαήλ Κατσαρά. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπὴ
Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τὴν περιέλαβε στὸ πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγὴ τῆς
ἔρευνας – πὺ διήρκεσε ἓνα ἔτος – ἀνετέθη στὴν Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια κα
Τζελίνα Χαρλαύτη, μὲ Ἐπιστημονικοὺς Συνεργάτες τὴν Ἀναπληρώτρια Καθη-
γήτρια κα Ἑλένη Θανοπούλου καὶ τὸν Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ κ. Γιάννη Θε-
οτοκά, ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη μου. Σημειωτέον ὅτι ἡ μελέτη ἐκτυπώθη-
κε καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸ 10 στὴν εἰδικὴ σειρὰ τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Με-
λετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Σκοπὸς τῆς μελέτης

Ἡ ἐλληνικὴ ναυτιλία ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 κατέχει τὴν κορυφαία θέ-

* G. HARLAFTIS, H. THANOPOULOU, J. THEOTOKAS, *Greek Shipping: current trends and future prospects*.

ση στην παγκόσμια ναυτιλία και δραστηριότητα. Σημειωτέον ότι τον Φεβρουάριο του 2009 ο ελληνόκτητος στόλος περιελάμβανε 4.161 πλοία χωρητικότητας 263,6 εκατομμυρίων τόνων νεκρού βάρους ή 156 εκατομμυρίων κόρων όλικης χωρητικότητας. Ο στόλος αυτός τελεί υπό τη διαχείριση επιχειρήσεων οι οποίες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, είναι εγκατεστημένες στην Ελλάδα. Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η εκτίμηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής ναυτιλιακής επιχείρησης και των προοπτικών που η ανταγωνιστικότητα αυτή μπορεί να εξασφαλίσει στη μελλοντική εξέλιξη του στόλου. Επιπλέον, η μελέτη αναζητά τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ναυτιλίας και εθνικής οικονομίας, εξετάζοντας όχι μόνο τις άμεσες επιδράσεις της λειτουργίας των ναυτιλιακών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, αλλά και τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που δημιουργούν σε επίπεδο απασχόλησης και επενδύσεων.

Σημαντική προσφορά και πρωτοτυπία της μελέτης αποτελούν ο συνδυασμός μεθοδολογικών εργαλείων της ναυτιλιακής οικονομικής, των νέων θεσμικών οικονομικών, της διοίκησης και της στρατηγικής των επιχειρήσεων, της ιστορίας των επιχειρήσεων και της οικονομικής ιστορίας για την ανάλυση του ρόλου της ναυτιλίας ως ήγαιτικού κλάδου της ελληνικής οικονομίας. Η μελέτη άντλησε το αρχαιακό/έμπειρικό υλικό από την Τράπεζα της Ελλάδος, από εργασίες της Ένωσης των Ελλήνων Έφοπλιστών και άλλων έρευναιικών φορέων, από εκθέσεις διεθνών οργανισμών, όπως των UNCTAD, Lloyd's Register of shipping, Intertanko, Intercargo, καθώς και από τον διεθνή και ελληνικό ναυτιλιακό τύπο.

Δομή του κειμένου

Για την επίτευξη του σκοπού της μελέτης ή ύλη —εκτός της εισαγωγής και των συμπερασμάτων— αναπτύσσεται σε επτά κεφάλαια, τα οποία σκιαγραφούνται στη συνέχεια, ώστε να καταστεί σαφής ή γενική δομή της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται ή εξέλιξη της διεθνούς ναυτιλίας στη διάρκεια του 20ού αιώνα και ή θέση της ελληνικής ναυτιλίας σε αυτήν, με έμφαση στη μεταπολεμική περίοδο. Συγκεκριμένα, αναλύεται το γενικό πλαίσιο λειτουργίας των ναυτιλιακών αγορών, έπισημαίνονται οι δομικές αλλαγές που καθόρισαν τη ζήτηση και προσφορά ναυτιλιακών υπηρεσιών παγκοσμίως, και από την παρακολούθηση των διεθνών εξελίξεων αναδεικνύεται ή ήγαιτική θέση της ελληνικής ναυτιλίας στον διεθνή κατακερματισμό εργασίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται η σημασία της «εξάρτησης από την τροχιά του παρελθόντος» και η συμβολή της στη διαμόρφωση της σύγχρονης πορείας της ελληνικής ναυτιλίας. Στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύεται η σημασία της ιστορικής εξέλιξης της ναυτιλίας στην επιτυχία του παρόντος, συστατικά στοιχεία της οποίας αποτελούν η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα των ναυτιλιακών επιχειρήσεων. Παράλληλα, τονίζεται ότι η ναυτιλιακή παράδοση των Ελλήνων έφτιαξε τη «μνήμη» της, τη δεξαμενή από όπου άντλείται η τεχνογνωσία του «επιχειρείν», και οι στρατηγικές και οι τακτικές για την αντιμετώπιση της έκαστοτε οικονομικής κρίσης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται οι ενδογενείς παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του στόλου, οι οποίοι αναφέρονται στις μεθόδους οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων καθώς και στις στρατηγικές που αυτές εφάρμοσαν. Ίδιαίτερη έμφαση δίνεται στον οικογενειακό χαρακτήρα των επιχειρήσεων και την επιχειρηματική φιλοσοφία των πλοιοκτητών, παράγοντες που κυρίαρχα καθόρισαν την οργάνωση των επιχειρήσεων. Επιπλέον, αναλύεται η τάση διάσπασης των επιχειρήσεων ως ένας παράγων που συμβάλλει τελικά στην ανάπτυξη της ναυτιλίας, ενώ αναλύεται και η επιχειρηματική δικτύωση, η οποία αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής ναυτιλίας, που έχει επίσης συμβάλει σημαντικά στην εξέλιξή της. Παράλληλα, αναλύονται οι στρατηγικές στις οποίες οι ελληνικές επιχειρήσεις βάσισαν την ανταγωνιστικότητά τους.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται ο ανθρώπινος παράγων με βάση τη θεωρία των πόρων και των ικανοτήτων, κατά την οποία κάθε επιχείρηση κατέχει ένα σύνολο πόρων και ικανοτήτων που μπορούν να συμβάλουν στη μακροχρόνια ανταγωνιστικότητά της. Η ανάλυση επικεντρώνεται σε δύο επίπεδα: Σε πρώτο επίπεδο εξετάζεται η συμβολή της επιχειρηματικότητας του ανθρώπινου δυναμικού στην ανάπτυξη του στόλου και σε δεύτερο επίπεδο η συμβολή του συντελεστή εργασίας, του ανθρώπινου δυναμικού στα πλοία και τα γραφεία των επιχειρήσεων, στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των πλοίων του ελληνόκτητου στόλου.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύεται η σχέση της ελληνικής ναυτιλίας με την ελληνική οικονομία, η οποία δεν έχει εξετασθεί στον ανάλογο με τη σημασία του κλάδου βαθμό από τους Έλληνες οικονομολόγους του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Το κεφάλαιο αυτό αναδεικνύει: Πρώτον τη σημασία του ναυτιλιακού εισοδήματος στο ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, Δεύτερον, τη σημασία του Πειραιά ως παγκόσμιου κέντρου διαχείρισης πλοίων και τις πολλαπλασιαστικές επιδρά-

σεις πού δημιουργεῖ, καί, Τρίτον, τίς ἐπενδύσεις τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν στήν ἑλληνική οἰκονομία κατὰ τή μεταπολεμική περίοδο.

Στό ἔβδομο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ τάσεις πού καταγράφονται σέ σχέση μέ τὸ ρυθμιστικό πλαίσιο πού ἰσχύει στὸν χώρο τῆς φορτηγοῦ ποντοπόρου ναυτιλίας καὶ πῶς οἱ τάσεις αὐτές ἐπηρέασαν τοὺς ὅρους ἀνταγωνιστικότητας τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας. Ἐξετάζεται πῶς ἡ σταδιακὴ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν βασικῶν ομάδων πού διαμορφώνουν μέ τὴ δράση τους τὸ θεσμικὸ πλαίσιο σέ λειτουργικὲς παραμέτρους ὅπως ἡ ἀσφάλεια, ἡ ποιότητα καὶ ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἔχει μεταβάλλει τὸ ἀνταγωνιστικὸ περιβάλλον γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις, ἰδιαίτερα τῆς χύδην ναυτιλίας, ἐνῶ ἀναλύονται οἱ προκλήσεις μέ τίς ὁποῖες θὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπη ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλιακὴ πολιτικὴ στήν προσπάθειά της νὰ στηρίξει τὴν ἀνταγωνιστικότητά τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας.

Στό ὄγδοο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ προοπτικὲς τῆς ἐλληνόκτητης ναυτιλίας. Ἡ ἀνάλυση ἐπικεντρώνεται στήν ἀνάδειξη τῶν τρόπων μέ τοὺς ὁποῖους οἱ ἑλληνικὲς ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις ἀνταποκρίθηκαν στίς προκλήσεις τῶν ἀγορῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ρυθμίσεων πού καθόρισαν τὸ περιβάλλον λειτουργίας τους. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἐξετάζεται ἡ πορεία τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας στίς βασικὲς ἀγορὲς τῆς χύδην ναυτιλίας, στίς ἀγορὲς τῶν ὑγρῶν καὶ τῶν ξηρῶν φορτίων, ἐνῶ ἰδιαίτερη ἔμφαση δίνεται στίς προοπτικὲς τῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων στίς ἐξειδικευμένες ἀγορὲς τῆς ναυτιλίας.

Ἡ παγκόσμια ναυτιλία κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα

Κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα τὰ βασικὰ μεγέθη τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου σημείωσαν μεγάλη αὔξησι. Ἡ μακροχρόνια τάση τοῦ ὅγκου τοῦ θαλάσσιου ἐμπορίου συνοδεύθηκε ἀπὸ τὴν αὔξησι τῆς γεωγραφικῆς διασπορᾶς τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κυρίως μέ τὴν ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Εἰρηνικοῦ, τόσο ὡς παραδοσιακοῦ βιομηχανικοῦ πόλου ὅσο καὶ ὡς νέου, χάρις στὴ δυναμικὴ ἄνοδο νέων χωρῶν τῆς Ἀσίας μεταπολεμικῶς. Οἱ παγκόσμιες ροὲς φορτίων εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὴν προσθήκη νέων πηγῶν πρώτων ὑλῶν καί, παράλληλα, ὁ παγκόσμιος στόλος ἄλλαξε μορφή καὶ κλίμακα. Ἡ ἐπιτάχυνσι τῆς ἀνάπτυξης τῆς παγκόσμιας χωρητικότητος πού ἀκολούθησε τὴ λήξη τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου ὑπῆρξε ἐντυπωσιακὴ στίς πρώτες τρεῖς μεταπολεμικὲς δεκαετίες, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν περίοδο ἀντικατάστασις τῆς χωρητικότητος πού εἶχε χαθεῖ

κατά την πολεμική αναμέτρηση. Ἡ εὐνοϊκή, χάρη στήν αὔξηση τῶν ἀποστάσεων, ἐξέλιξε τῆς γεωγραφικῆς διάρθρωσης, ἀλλά καί ἡ σύνθεση τοῦ διεθνούς θαλάσσιου ἐμπορίου ὑποστήριξαν τή δημιουργία νέων τύπων πλοίων προσαρμοσμένων στίς αὐξανόμενες ροές βασικῶν φορτίων.

Ἐξετάζονται τὰ βασικά χαρακτηριστικά τῶν ἀγορῶν τῆς ναυτιλίας, οἱ ὁποῖες λόγω τῆς ἐξάρτησης τῆς ζήτησης ἀπό τὸ διεθνές ἐμπόριο ταλανίζονται ἀπὸ ἔντονες διακυμάνσεις στίς ναυλάγορές.

Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα συντέλεσε στήν ἐπαναφορά τῶν ρυθμῶν αὔξησης τῆς παγκόσμιας χωρητικότητας στὰ ἐπίπεδα πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη πετρελαϊκὴ κρίση. Παράγοντες ὅπως ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν ἀνάπτυξης τῆς Κίνας καί τῆς Ἰνδίας ὁδήγησαν στήν ἐπιτάχυνση τῶν ρυθμῶν αὔξησης τοῦ παγκόσμιου στόλου, παρὰ τὴν ἀπόσυρση μεγάλου μέρους τῆς χωρητικότητας, εἰδικότερα δεξαμενοπλοίων. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀνόδου, ἡ ἐπανάκαμψη –καί μάλιστα σὲ μία ἀπὸ τίς κορυφαῖες θέσεις στήν παγκόσμια ναυτιλιακὴ ἱεραρχία– χωρῶν, ὅπως π.χ. ἡ Γερμανία, ἀποδεικνύει τὴ θέση ὅτι ἀνταγωνιστικὰ πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα ἀποκαλύπτονται σὲ ὅλο τους τὸ μέγεθος κατὰ κανόνα σὲ περιόδους κρίσης, ἐνῶ οἱ περίοδοι εὐφορίας τείνουν νὰ ἀμβλύνουν τίς διαφορές. Ἡ ἐπιτάχυνση, ὅμως, τῶν ἐξελίξεων στὸν διεθνή καταμερισμὸ ἐργασίας καθιστᾷ τὴν ἐπὶ τέσσερις δεκαετίες σταθερὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς παρουσίας στήν κορυφὴ τοῦ κλάδου ἀπὸ μία χώρα σχετικὰ μικρὴ σὲ πληθυσμὸ, ἔκταση, ἀλλὰ καί μέγεθος θαλάσσιου ἐμπορίου, ἀκόμα μεγαλύτερη πρόκληση γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπιτυχημένης αὐτῆς διεθνούς πορείας, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τοὺς περισσότερους κλάδους τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ «ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ παρελθόν» τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας

Ἡ πορεία τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ ὡς μία «ἐξαρτημένη πορεία ἐξέλιξης», ἡ ὁποία ἀναδεικνύει τὴ σημασία τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξέλιξης στήν ἐπιτυχία τοῦ παρόντος μέσω τῆς διατήρησης, ἀλλὰ καί περαιτέρω ἀνάπτυξης δομικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐλληνικῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων, ὅπως εἶναι ἡ εὐελξία καί ἡ προσαρμοστικότητα.

Ἡ ἀνάλυση τῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα στηρίζεται στὴ διάκριση μεταξὺ «παραδοσιακῶν» καί «μὴ παραδοσιακῶν» ἐπιχειρήσεων. «Παραδοσιακές» εἶναι ἐκεῖνες πού μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο

Πόλεμο ήταν τουλάχιστον δεύτερης γενιάς επιχειρήσεις, ενώ «μὴ παραδοσιακές» εκείνες που ήταν πρώτης γενιάς επιχειρήσεις. Παρά τὴ συνεχιζόμενη «ἐξάρτησή ἀπὸ τὸ παρελθόν», ἡ σχετικὴ ἀπεξάρτηση ἀπὸ ἐκεῖνο, δηλαδὴ ἡ συρρίκνωση τῶν παραδοσιακῶν ἐφοπλιστικῶν επιχειρήσεων ἦλθε σὲ δύο κύματα νέων ἐφοπλιστικῶν επιχειρήσεων ποὺ συνέχισαν τὴν ἀπογείωση τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας, στὶς δεκαετίες τοῦ 1960 καὶ τοῦ 1990. Ἄν καὶ ἡ ἀνανέωση ἦλθε ἐκ τῶν ἑνδόν, ἀπὸ τίς ἴδιες τίς ναυτιλιακές επιχειρήσεις, ἡ «ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ παρελθόν» συνεχίστηκε στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ νέες επιχειρήσεις βάδισαν στὰ ἴχνη τῶν επιχειρηματικῶν μεθόδων καὶ πρακτικῶν τῶν παλαιότερων.

Ἡ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ παρελθόν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας δημιούργησε τὴ «δεξαμενὴ μνήμης» τῆς, ἡ ὁποία σὲ κρίσιμες συγκυρίες ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴ παρόμοιων ἐπιτυχημένων επιχειρηματικῶν συμπεριφορῶν καὶ πρακτικῶν. Ὅταν στὶς διάφορες τομὲς τῆς μακρᾶς πορείας τῆς τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν πλέον τόσο ἱκανοποιητικά, ἡ ἐπιχείρηση ἀναζητοῦσε νέες πρακτικές. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πορείας τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλιακῆς ἐπιχείρησης μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους ἀναζητοῦνται οἱ τομὲς σὲ τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ περίοδος τῶν επιχειρηματικῶν δικτύων καὶ τῶν οἴκων τῆς διασποράς, ἡ δεύτερη εἶναι ἡ περίοδος τῶν ναυτιλιακῶν γραφείων τοῦ Λονδίνου καὶ ἡ τρίτη εἶναι ἡ περίοδος τῶν διεθνῶν ἐφοπλιστικῶν ὁμίλων.

Ὁργάνωση, διοίκηση καὶ στρατηγικὲς τῶν επιχειρήσεων

Ἀκολούθως ἐξετάζονται ὁρισμένοι ἐνδογενεῖς παράγοντες ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἐπιτυχῆ δραστηριοποίηση τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλιακῆς ἐπιχειρήσεως στὸ εὐμετάβλητο καὶ δυναμικὸ περιβάλλον τῶν διεθνῶν ναυλαγορῶν.

Ὁ πρῶτος παράγων ποὺ ἔχει συμβάλει στὴ διατήρηση τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας στὴν κορυφὴ τῆς παγκόσμιας ἱεραρχίας τίς τέσσερις τελευταῖες δεκαετίες ἀφορᾷ στὴν ὁργάνωση τῶν επιχειρήσεων. Ἐνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας εἶναι ὅτι συγκροτεῖται ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ επιχειρήσεων. Τὸ πρότυπο τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλιακῆς ἐπιχείρησης ποὺ ἐμφανίζεται ὡς κυρίαρχο στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου εἶναι μία μικροῦ ἢ μεσαίου μεγέθους ἐπιχείρηση, ἡ ὁποία ἔχει ἰδρυθεῖ ἀπὸ κάποιον ἐπιχειρηματία μὲ προηγούμενη ἀνάμειξη καὶ πείρα στὴ ναυτιλιακὴ δραστηριότητα. Ἡ ἐπίβλιψη τοῦ ἐν λόγω προτύπου ὀφείλεται σὲ συγκεκριμένα ὁργανωσιακὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπιχειρήσεων, τὰ ὁποῖα συνδέονται κυρίως μὲ τὸν οἰκογενειακὸ τους χαρακτήρα,

τὴν τεχνογνωσία τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν στὴ ναυτιλιακὴ διαχείριση καὶ τὴν ἐπιχειρηματικὴ τους φιλοσοφία, τὴν τάση διάσπασης τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τὴν ἐπιχειρηματικὴ δικτύωση.

Ὁ δεύτερος παράγων εἶναι ἡ ἱκανότητα τῶν ἐπιχειρήσεων νὰ ἀξιοποιοῦν τὶς εὐκαιρίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς ἀπειλές πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐπιχειρηματικὸ τους περιβάλλον. Ἡ προσαρμογὴ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν βασικῶν στρατηγικῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἰδιαίτερώς ἐκείνων πού συνδέονται μὲ τὴ στρατηγικὴ ἐξειδίκευσης τοῦ στόλου τους, τὴ στρατηγικὴ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τὴ στρατηγικὴ ἐπενδύσεων.

Οἱ Ἕλληνες ἀποκοτοῦσαν πλοῖα σὲ χαμηλές τιμές καὶ τὰ καθιστοῦσαν ἀνταγωνιστικὰ ἀξιοποιώντας τὸ διαθέσιμο ὑψηλῆς ποιότητος καὶ χαμηλοῦ κόστους ἀνθρώπινο δυναμικὸ. Οἱ νέες ναυπηγήσεις ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς στρατηγικῆς κυρίως τῶν παραδοσιακῶν ἐφοπλιστῶν, ἐνῶ ἡ ἀπόκτηση πλοίων ἀπὸ τὴν ἀγορὰ μεταχειρισμένων καταγραφόταν κυρίως μεταξύ τῶν νεοεισερχόμενων ἐφοπλιστῶν. Τὰ τελευταῖα χρόνια, πού οἱ συνθήκες στὴν ἀγορὰ ἔχουν μεταβληθεῖ καὶ ἡ ποιότητα τῆς ὑπηρεσίας πού προσφέρει τὸ πλοῖο εἶναι κάτι πού συνδέεται καὶ μὲ τὴν ἡλικία του, οἱ Ἕλληνες ἐφοπλιστὲς ἔχουν στραφεῖ καὶ στὶς νέες ναυπηγήσεις, γεγονός πού ἔχει ὁδηγήσει στὴ μείωση τῆς μέσης ἡλικίας τῶν πλοίων τοῦ ἐλληνόκτητου στόλου κατὰ ἓνα ἔτος ἀπὸ τὴ μέση ἡλικία τῶν πλοίων τοῦ παγκόσμιου στόλου.

Οἱ ἐλληνικὲς ἐπιχειρήσεις ἐφάρμοσαν μὲ ἐπιτυχία στρατηγικὴ ἡγεσίας κόστους. Συστατικὰ στοιχεῖα τῆς στρατηγικῆς αὐτῆς ὑπῆρξαν: Πρῶτον, ἡ ἀπόκτηση πλοίων μὲ χαμηλὸ κόστος, μέσω κυρίως τῆς ἀγορᾶς μεταχειρισμένων πλοίων· δεύτερον, ἡ χρῆση σημαίων μὲ βάση τὴ συγκυρία καὶ τὰ πλεονεκτήματα πού πρόσφερε κάθε σημαία· τρίτον, ἡ ἀπόκτηση συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴ διεθνὴ ἀγορὰ μὲ γνώμονα τὸ κόστος καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα· τέταρτον, ἡ ἐφαρμογὴ ἐνὸς προτύπου διοίκησης πού ἦταν ἐπικεντρωμένο στὸν ἔλεγχο τοῦ κόστους· καὶ πέμπτον, ἡ ἀξιοποίηση τῆς τεχνογνωσίας διαχείρισης πλοίων, τὴν ὁποία διέθετε τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τους.

Τὰ τελευταῖα χρόνια, ἐφοπλιστὲς νεότερης γενιᾶς ἐμφανίζονται νὰ εἶναι περισσότερο ἐνεργοὶ στὴν ἀγορὰ τῶν μεταχειρισμένων πλοίων καὶ νὰ ἐφαρμόζουν κατὰ κύριο λόγο τὴ στρατηγικὴ τοῦ «χτυπήματος τῆς ἀγορᾶς». Λειτουργοῦν δηλαδὴ ὡς ἐπενδυτὲς πού ἀγοράζουν πλοῖα σὲ χαμηλὴ τιμὴ καὶ τὰ πωλοῦν σὲ ὑψηλή.

Ὁ ἀνθρώπινος παράγων

Στὴ συνέχεια ἡ ἀνάλυση ἐπικεντρώνεται στὸν ἀνθρώπινο παράγοντα καὶ στὴ συμβολή του στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνόκτητης ναυτιλίας, ἡ ὁποία γίνεται σὲ δύο ἐπίπεδα: Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ στοὺς Ἑλληνες ἐφοπλιστὲς καὶ τὴν ἐπιχειρηματικότητα, ἐνῶ τὸ δεύτερο στοὺς Ἑλληνες ναυτικούς ὡς συντελεστὴ «ἐργασία» καὶ ὡς πηγὴ ἐπιχειρηματικότητας. Ἡ ἀνάλυση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα καὶ τῆς συμβολῆς τους στὴν ἀνάπτυξη τῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἐλληνικῆς ναυτιλίας γενικότερα, βασίζεται στὴ θεωρία «τῶν πόρων καὶ τῶν ἱκανοτήτων». Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἐλληνόκτητη ναυτιλία ἀναδεικνύει τὸ παράδειγμα τῆς ναυτιλιακῆς ἐπιχειρηματικότητας, τὸ ὁποῖο διεκδικεῖ μοναδικότητα στὴν παγκόσμια ναυτιλία. Αὐτὸ τὸ παράδειγμα συγκροτοῦν οἱ ἑκατοντάδες ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις, ποὺ πετυχαίνουν γιὰ πολλὲς δεκαετίες νὰ συμμετέχουν μὲ βάση τὰ διακριτὰ τους πλεονεκτήματα στὶς παγκόσμιες ναυλαγορὲς διευρύνοντας διαρκῶς τὸ μερίδιό τους.

Ἐκφραση τῆς ἐπιχειρηματικότητας τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν στὶς μέρες μας, μὲ τὴ διάσταση τῆς ἀξιοποίησης τῶν εὐκαιριῶν, εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν ποὺ προσφέρθηκαν στὶς ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἀντληση κεφαλαίων ἀπὸ τὰ διεθνῆ χρηματιστήρια. Ἐκφραση τῆς ἐπιχειρηματικότητας εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ εἵσοδος σὲ νέες ἀγορές, στὶς ὁποῖες μέχρι πρόσφατα δὲν εἶχε παρουσία ἡ ἐλληνόκτητη ναυτιλία. Ἀκόμη περισσότερο, ἔκφραση τῆς ἐπιχειρηματικότητας εἶναι ἡ ταχύτητα προσαρμογῆς τῶν περισσότερων ἐπιχειρήσεων στὶς μεταβαλλόμενες ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ περιβάλλοντος, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς καὶ ἡ ἀνανέωση τῶν στόλων ἀλλὰ καὶ τῶν ὀργανωτικῶν δομῶν τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ ἔχουν συμβάλει καθοριστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνόκτητης ναυτιλίας εἶναι τὸ ἐλληνικὸ ναυτεργατικὸ δυναμικόν. Οἱ Ἑλληνες ναυτικοὶ σὲ ὅλες τὶς φάσεις ἀνάπτυξης τῆς ἐλληνόκτητης ναυτιλίας, ἰδιαίτερα κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ἀποτέλεσαν τὸν βασικὸ συντελεστὴ ποὺ συνέβαλε στὴν ἀνταγωνιστικότητα τῶν πλοίων. Γιὰ τὴν ἀνάλυσή της πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ἀξίες ποὺ δημιουργοῦν οἱ ναυτικοὶ γιὰ τὴν ἐπιχείρηση, τὰ σπάνια χαρακτηριστικὰ ποὺ διαθέτουν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιγραφοῦν ἀπὸ ἄλλους, καθὼς καὶ ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση μὲ εἰδικὲς πρακτικὲς διοίκησης ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Οἱ Ἑλληνες ναυτικοὶ δημιουργοῦν ἀξία εἴτε μέσω τῆς συμβολῆς τους στὴ μείωση τοῦ κόστους λειτουργίας

των πλοίων (μέσω π.χ. της καλής συντήρησης των πλοίων), είτε μέσω της συμβολής τους στην αύξηση των εσόδων (μέσω π.χ. της ελαχιστοποίησης των ημερών που τα πλοία βγαίνουν εκτός ναύλωσης). Ταυτόχρονα, διαθέτουν πολύτιμα χαρακτηριστικά, όπως είναι η ικανότητα ανάληψης πρωτοβουλιών, η εύρηματικότητα και η ναυτοσύνη. Τα χαρακτηριστικά αυτά, όμως, ενεργοποιούνται και μπορούν να αξιοποιηθούν υπό δεδομένες συνθήκες.

Επιπλέον, μεταξύ των Ελλήνων ναυτικών καταγράφεται η τάση μακροχρόνιας παραμονής στην ίδια επιχείρηση, στοιχείο που διευκολύνει την αποδοχή των κυρίαρχων αξιών και συμπεριφορών που ισχύουν στην επιχείρηση και οδηγεί σε υψηλά επίπεδα απόδοσης. Όλα τα χαρακτηριστικά αυτά εκδηλώνονται και αξιοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό στις επιχειρήσεις οι οποίες προσφέρουν στους Έλληνες ναυτικούς συνθήκες που χαρακτηρίζονται από τη σταθερότητα στην απασχόληση και τη δυνατότητα επαγγελματικής εξέλιξης, ενώ εφαρμόζουν συστήματα διοίκησης ανθρώπινου δυναμικού, τα οποία συμβάλλουν στην αύξηση της ικανοποίησης που άντλούν οι ναυτικοί από την εργασία τους και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη διατηρήσιμου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος.

Έλληνική ναυτιλία και ελληνική οικονομία

Αντίθετα από τις αντιλήψεις που φαίνεται να κυριαρχούν για τη σχέση ναυτιλίας και εθνικής οικονομίας, οι επιπτώσεις στην εθνική οικονομία από τη δυναμική της ελληνικής ναυτιλίας είναι κάθε άλλο παρά αμελητέες.

Παρόλο που μεταπολεμικώς το ενδιαφέρον για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας επικεντρώθηκε στη βιομηχανία, φαίνεται ότι ο τομέας των υπηρεσιών, και πιο συγκεκριμένα η ναυτιλία, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης προς τρεις κατευθύνσεις. Πρώτον, με την κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου η ναυτιλία αποδεικνύεται η πιο σταθερή μεταβλητή των άδηλων πόρων. Οι καθαρές εισροές από τις θαλάσσιες μεταφορές κάλυψαν το 30% του ελλείμματος το 2006. Η ναυτιλία, που παράγει υπηρεσίες έξω από τον ελληνικό χώρο, αποδίδει ιδιαίτερα υψηλό εισόδημα που εισρέει από το εξωτερικό συνεχώς στην ελληνική οικονομία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα.

Δεύτερον, οι ναυτιλιακές δραστηριότητες έχουν πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στην οικονομία της χώρας. Πρόκειται για μερικές χιλιάδες επιχειρήσεις και οργανισμούς στους χώρους των προμηθευτών, μεσιτών, ασφαλιστικών επιχειρή-

σεων, ξένων και ελληνικών τραπεζών, νηογνωμόνων, έπισκευαστικών ναυπηγικών μονάδων και μηχανουργείων, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και κρατικών θεσμών. Έχει υπολογισθεί ότι ο συνολικός αριθμός θέσεων απασχόλησης από τις δραστηριότητες των ναυτιλιακών επιχειρήσεων σε στεριά και θάλασσα το 2000 αντιστοιχούσε στο 5% της απασχόλησης της οικονομίας.

Τρίτον, οι ναυτιλιακές δραστηριότητες έχουν επιπτώσεις στην οικονομία της χώρας, δεδομένου ότι οι επενδύσεις των Ελλήνων έφοπλιστών στη στεριά στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν υπολογίζονται στο λεγόμενο «ναυτιλιακό συνάλλαγμα» από την Τράπεζα της Ελλάδος. Με αυτόν τον τρόπο υποτιμάται ή γενικότερη σημασία των επιπτώσεων της ναυτιλιακής δραστηριότητας, δεδομένου ότι δεν περιλαμβάνει το τμήμα των κερδών των έφοπλιστών των έγκατεστημένων στο έξωτερικό που επενδύεται στη χώρα, καθώς και τη μεταφορά της τεχνογνωσίας, των διασυνδέσεων και εν γένει της επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα, όχι μόνο στη μεταπολεμική αλλά και στην προπολεμική περίοδο. Οι Έλληνες έφοπλιστές υπήρξαν, και είναι, ανάμεσα στους πιο ισχυρούς κεφαλαιούχους της ελληνικής οικονομίας και οι επενδύσεις τους στη χώρα έχουν ένταχθει μέχρι τη δεκαετία του 1990 στις επενδύσεις «ξένου κεφαλαίου», ενώ η ύψηλη κερδοφορία των ναυτιλιακών επιχειρήσεων τα τελευταία έτη δημιουργεί προσδοκίες για νέα άνθηση επενδυτικών δραστηριοτήτων των Ελλήνων έφοπλιστών σε ένα ευρύ φάσμα τομέων της ελληνικής οικονομίας.

Νέοι όροι ανταγωνιστικότητας για την ελληνική ναυτιλία

Ο χώρος της φορτηγού ποντοπόρου ναυτιλίας γνώρισε κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες σειρά παρεμβάσεων τόσο μέσω έθνικών όσο και μέσω διεθνών αλλά και περιφερειακών ρυθμίσεων. Οι σημαντικότερες εξελίξεις και οι νέες τάσεις στη διεθνή ναυτιλιακή πολιτική δεν είχαν όμως υποχρεωτικά σχέση με την οικονομική ρύθμιση των ναυτιλιακών αγορών. Αντίθετα, σε αυτόν τον τομέα πολιτικής μπορεί να θεωρηθεί ότι από τη δεκαετία του 1990 υπήρξε στροφή προς τον περιορισμό της παρέμβασης στις αγορές της ναυτιλίας. Η τάση αυτή δεν ήταν ενιαία, ούτε καν ή μόνη. Σε επίπεδο τόσο ευρωπαϊκής όσο και αμερικανικής ναυτιλιακής πολιτικής δόθηκε μεγάλη σημασία στην καταπολέμηση εκείνων των δομών που θεωρούνταν για πάνω από έναν αιώνα «θέσφατα», όπως οι ναυτιλιακές διασκέψεις, και στην κατάργηση κατάλοιπων άλλων εποχών, όπως ή

προστασία των έσωτερικών μεταφορών μέσω της διαφύλαξης ως σχετικά πρόσφατα, με διάφορους τρόπους, του προνομίου του *cabotage*.

Το τέλος των προστατευτικών παρεμβάσεων συντελέστηκε με την κατάργηση σειράς μέτρων (κατά κανόνα μονομερών αλλά και διμερών και, σε όρισμένες περιπτώσεις, περιφερειακών), που είχαν επιβληθεί στην κρίση των δεκαετιών του 1970 και του 1980. Η στροφή προς την κατάργηση προστατευτικών μέτρων φαινόταν ουσιαστική και καθοριστική ήδη από τα τέλη της κρίσης, που όμως δεν σηματοδότησε και το τέλος της ρύθμισης στη ναυτιλία. Αντίθετα, με το τέλος της κρίσης σημειώθηκε αύξηση της έμφασης σε θέματα ασφάλειας πλοίων και ναυτιλλομένων, προστασίας περιβάλλοντος και ναυτιλιακής διαχείρισης. Η αύξηση αυτού του τύπου ρύθμισης, που ξεκίνησε από μονομερή κρατικά μέτρα στην αρχή της προηγούμενης δεκαετίας, επεκτάθηκε παγκόσμια, κυρίως μέσα από προσθήκες παραρτημάτων σε διεθνείς συμβάσεις.

Ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην επιτυχημένη πορεία του ελληνόκτητου στόλου, σε όλη σχεδόν τη μεταπολεμική περίοδο, ήταν η κρατική ναυτιλιακή πολιτική της Ελλάδας, η οποία βασίστηκε στην αρχή της μη παρέμβασης του κράτους στη ναυτιλία. Σε σχέση με μία από τις κύριες προκλήσεις, την ανάγκη διατήρησης και διεύρυνσης των συνθηκών που δημιουργούν εξωτερικές οικονομίες στις επιχειρήσεις, ένα στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί είναι αυτό που συνδέεται με την απουσία συνολικού σχεδιασμού για την αντιμετώπιση της ναυτιλίας ως εθνικής βιομηχανίας και την υποστήριξή της σε όλα τα επίπεδα. Ενδεικτικώς θα μπορούσε να αναφερθούν δύο σημεία στα οποία απαιτείται ή λήψη πρωτοβουλιών. Το πρώτο αναφέρεται στο ονομαζόμενο ναυτιλιακό cluster, ενώ το δεύτερο στην υποστήριξη της ελληνικής ναυτιλίας στο επίπεδο της έρευνας.

Η δεύτερη πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η ελληνική ναυτιλιακή πολιτική αναφέρεται στην ανάγκη διατήρησης και επέκτασης της τεχνογνωσίας διαχείρισης πλοίων μέσω του ανθρώπινου δυναμικού. Βασικό συστατικό στοιχείο του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος της ελληνικής ναυτιλίας υπήρξε –και εξακολουθεί να είναι– η τεχνογνωσία διαχείρισης πλοίων που κατέχει το ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο υπηρετεί στη ναυτιλία, τόσο στα πλοία, όσο και στα γραφεία στην ξηρά. Η τεχνογνωσία αυτή ανανεώνεται και επεκτείνεται μέσα από μία σχέση αλληλοτροφοδότησης μεταξύ πλοίων και γραφείων. Η διαρκής μείωση του αριθμού των Ελλήνων ναυτικών θέτει σε κίνδυνο αυτή τη σχέση αλληλοτροφοδότησης, καθώς, σε ένα διαρκώς αυξανόμενο αριθμό πλοίων, είτε για λό-

γους που αναφέρονται στην αδυναμία εξεύρεσης Έλλήνων ναυτικών, είτε για λόγους κόστους, επιλέγεται η λύση της απασχόλησης αμιγώς αλλοδαπών πληρωμάτων. Μακροχρόνια, αυτό θα έχει επίπτωση και στην ίδια τη στελέχωση των γραφείων, στα όποια σημαντικό ποσοστό των θέσεων είναι αναγκαίο να καταλαμβάνεται από πρώην ναυτικούς. Σταδιακά, δηλαδή, είναι πολύ πιθανό η ελληνική ναυτιλία να παραμείνει ελληνική μόνο ως προς το μέρος της πλοιοκτησίας και να μετατραπεί σε πολυεθνική ως προς το μέρος της εργασίας σε ξηρά και σε πλοία.

Οί προοπτικές του ελληνόκτητου στόλου

Η περίοδος αβεβαιότητας που διαδέχθηκε την απότομη κάθοδο του επιπέδου των ναύλων μετά την εκδήλωση της κρίσης στο χρηματοπιστωτικό σύστημα το φθινόπωρο του 2008 έχει κοινά στοιχεία με περιόδους προηγούμενων σημαντικών ναυτιλιακών κρίσεων, κυρίως λόγω της άλματώδους αύξησης της παγκόσμιας χωρητικότητας που σημειώθηκε μετά το 2003 και των παραγγελιών σε έκκριμότητα. Στη δεκαετία του 1970 η αρχική κάθοδος των ναύλων δεν προκλήθηκε από κάποια παρατεταμένη και σημαντική μείωση της ζήτησης αλλά από μονοψήφιες βραχυπρόθεσμες μειώσεις. Τριάντα χρόνια μετά την κρίση που εκδηλώθηκε στη δεκαετία του 1970 η ελληνική ναυτιλία αντιμετωπίζει διαφορετικές προκλήσεις που δεν αφορούν μόνο την εξαιρετικά ευμετάβλητη, όπως έχει αποδειχθεί από το τέλος του 2008, κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας ή πιθανολογούμενες αλλαγές του ρυθμιστικού πλαισίου. Οί προκλήσεις αφορούν πλέον και τις εξελίξεις στο επίπεδο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας στη ναυτιλία, καθώς στα πολύ ύψηλά επίπεδα των ναύλων της περιόδου 2003-2008 οί επιπτώσεις από την τελευταία διεύρυνση του φάσματος των ανταγωνιστών υπήρξαν έως και μη αντιληπτές.

Η ελληνόκτητη ναυτιλία προπορεύεται άλλων σημαντικών εθνικής ιδιοκτησίας στόλων, όπου παρατηρείται όμως πρόσφατα πολύ μεγαλύτερη κινητικότητα σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες. Το ποσοστό του ελληνόκτητου στόλου που ανήκει σε άλλα νηολόγια υπογραμμίζει το μέγεθος των ανταγωνιστικών πιέσεων που δέχεται το εθνικό νηολόγιο παρά τη σχετικά μεγάλη άντοχή του σε σχέση με άλλα παραδοσιακά νηολόγια. Για την ελληνόκτητη ναυτιλία, η μάχη διατήρησης της κορυφής θα δοθεί —σε ένα κλίμα πρωτοφανούς αβεβαιότητας στην παγκόσμια οικονομία— για άλλη μία φορά στις κύριες αγορές της ναυτιλίας,

όπου εξειδικεύεται, όχι μόνο διατηρώντας τη διάρθρωση κόστους που την έφερε και τη διατήρησε σε αυτή τη θέση, αλλά και τα χαρακτηριστικά αυτά που, εξομολώνοντάς την με άλλες μεγάλες ναυτιλίες, αποκλείουν μία ένδεχόμενη απομόνωση της ή την απότομη αλλοίωση των ανταγωνιστικών της πλεονεκτημάτων στο μέλλον.

Κρίσιμες αλλαγές και εϋθραυστες ισορροπίες

Η συνέχιση της ανοδικής πορείας στο μέλλον θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τρεις παράγοντες. Ο πρώτος και καθοριστικός παράγων για την επιτυχία του κλάδου είναι ο άνθρωπος, που καλύπτει την επιχειρηματικότητα των Ελλήνων εφοπλιστών και τους Έλληνες ναυτικούς. Τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων ναυτικών και η πλούσια άρρητη γνώση που κατέχουν, συνδέονται με την παράδοση των ναυτοτόπων, οι οποίοι αποτέλεσαν τη βασική πηγή προσφοράς ναυτεργατικού δυναμικού κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα. Η τεχνογνωσία αυτή μεταφέρθηκε από γενιά σε γενιά και μεταλαμπαδεύτηκε στους ναυτικούς από άλλες περιοχές που εισέρχονταν σταδιακά στο ναυτικό επάγγελμα. Αυτό το χαρακτηριστικό των ελληνικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων κάνει ακόμη περισσότερο επιτακτική την ανάγκη για διατήρηση και διεύρυνση της προσφοράς ναυτικής εργασίας στην Ελλάδα. Χωρίς επαρκή αριθμό ενεργών ναυτικών όχι μόνο δεν θα μπορούν να διοικηθούν τα πλοία υπό την ελληνική σημαία, αλλά και δεν θα είναι δυνατή η στελέχωση των ναυτιλιακών επιχειρήσεων και των γραφείων στην ξηρά.

Ο δεύτερος σημαντικός παράγων για τη μελλοντική πορεία της ναυτιλίας, στον οποίο μπορεί να παίζει κρίσιμο ρόλο το ελληνικό κράτος, αφορά το συντονισμό της έρευνας από κρατικούς και λοιπούς φορείς. Ο συντονισμός είναι απαραίτητος για την παραγωγή αποτελεσμάτων που θα συμβάλουν στον σχεδιασμό μέτρων πολιτικής και υποδομών. Η κρισιμότητα τόσο της διεθνούς συγκυρίας, όσο και της σημασίας της ναυτιλίας για την επιβίωση της ελληνικής οικονομίας επιβάλλουν να αντιμετωπιστεί η ναυτιλία ως εθνική βιομηχανία, για την οποία θα υπάρξει συνολικός σχεδιασμός υποστήριξης σε όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένης και της έρευνας.

Ο τρίτος παράγων αφορά την καταγεγραμμένη πρόσφατη δυναμική των ελληνικών επιχειρήσεων, η οποία επιδέχεται διπλή ανάγνωση. Η αύξηση του αριθμού των επιχειρήσεων σχετίζεται με την αύξηση των νέων εφοπλιστών που

έκαμαν τὸ ξεκίνημά τους τὰ τελευταῖα χρόνια. Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ὑπάρχει προσθήκη ἑνὸς ἀριθμοῦ ἐταιρειῶν στὴν ἐλληνικὴ ναυτιλιακὴ ἐπιχειρηματικὴ κοινότητα, λόγω τῆς εἰσόδου νέου ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου ἀλλὰ καὶ λόγω διαχωρισμοῦ τῶν δραστηριοτήτων οἰκογενειακῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων. Πρόκειται γιὰ τὸ θετικὸ μήνυμα ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἰσχὺ τῶν ἐπιτυχημένων προτύπων τοῦ παρελθόντος ποὺ ἔχουν στὸν πυρήνα τους τὴν εὐελιξία, τὴν ἐξωστρέφεια καὶ τὴν προσαρμοστικότητα. Ἡ ἀρνητικὴ ἀνάγνωση, ἐνδεχομένως, ὁδηγεῖ στὴν παραδοχὴ ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ εἶναι συγκυριακὴ καὶ θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ μέσα σὲ πρωτοφανεῖς πλέον κλυδωνισμοὺς τοῦ γενικότερου οἰκονομικοῦ περιβάλλοντος. Καθὼς τὰ ἀρνητικὰ μηνύματα πληθαίνουν ἕνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὴ λήξη τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 21οῦ αἰῶνα, μέσα στὴ δίνη τῆς σημαντικότερης κρίσης ἑνὸς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποκαλυπτόμενου ὡς ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξου χρηματοοικονομικοῦ συστήματος, ἡ ἐλληνικὴ ναυτιλία συνεχίζει τὴ δύσκολη, ὅπως διαφαίνεται, ἀλλὰ ἀκόμη ἀνοδικὴ πορεία της στὸν 21ο αἰῶνα.

SUMMARY

Greek Shipping: current trends and future prospects

The Greek-owned fleet is the hegemonic power in world shipping since the 1970s totalling, in 2009, 4,161 ships of 263.6 million dwt or 156 million gt. This fleet is managed by shipping companies that are mostly established in Greece. It is quite remarkable how a small European country has created a long maritime tradition and owns a fleet larger than those of world's economic leaders like the United States, Japan, Germany or China.

The aim of this study is to examine the competitiveness of Greek shipping and Greek shipping companies, which form its core, and its perspectives in the context of the new institutional and competitive environment of world shipping markets. Moreover, it analyses the links and interrelations of shipping and national economy, examining not only the direct impact of the activities of shipping companies in the Greek economy but also the multiple effects they trigger on employment and investment.

The book, apart from introduction and conclusions unfolds in seven chapters. After chapter 1, which is the introduction, in chapter 2 the development of international shipping is examined during the 20th century, in order to place Greek shipping in a world context. More specifically, the framework of international shipping markets is analysed and the main structural changes that defined supply and demand of shipping services are indicated. The importance of Greek shipping is highlighted within the international division of labour in world maritime transport during the last decades. The third chapter investigates the significance of path dependence and its contribution in the formation of the contemporary path of Greek shipping. Modern Greek maritime tradition, which can be traced back to the 18th century, has formed its "memory", a pool from where the entrepreneurial know-how can be obtained, in order to confront the recurring economic crises. The fourth chapter analyses the endogenous factors that contributed to the growth of the fleet. These factors refer to the strategies of Greek shipowners, in relation to the formation of collaborations like business networks or the development of their business. The organizational and management patterns of Greek business are analysed; their family character, the business culture of the shipowners, the fragmentation process, their strategies regarding investments and choice of flag, etc.

In the fifth chapter the human factor is investigated. The analysis draws from the theory of resource-based view of the firm which treats every company as having an ensemble of resources and abilities that can contribute to its long-term competitiveness. The analysis focuses on two levels. On the first level the entrepreneurship, the shipowners, is examined; on the second level, human labour is examined, the seamen. The sixth chapter analyses the relation of Greek shipping with the Greek economy, something that has not drawn the attention of Greek economists to the degree that it deserves. This chapter shows first the importance of Greek shipping income to the balance of payments of the country throughout the existence of the Greek state, second the importance of Piraeus as world centre of management of ships and the multiple effects it triggers, and third, the investments of Greek shipowners in the Greek economy in the post-WW II period.

The seventh chapter analyses the trends of the international regulatory

framework in cargo shipping and the way it has affected Greek competitiveness. The focus of all parties has been on security, quality control and protection of environment. The last chapter before the conclusion examines the perspectives of Greek shipping. The analysis centres on the ways Greek shipping companies have responded to the challenge of the markets and the regulations that defined the framework of their activities. In this context the process of Greek shipping in the main bulk markets (dry and liquid) is analysed, while particular emphasis is given to the presence of the Greeks in specialized shipping markets. Despite the problems that the deep economic crisis of the first decade of the 21st century presented, Greek shipping seems to have been able to confront it successfully, overpass it and proceed to its further expansion.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἀναφορά στὸ βιβλίον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Μητσοπούλου, *Torrique, Nouvelle Rhétorique et Science du Droit*, ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο

Ἐκπληρῶ χαρμόσυνο καθήκον μὲ τὴν παρουσίαση ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας τῆς πολὺ τιμητικῆς προβολῆς τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου, *Torrique, Nouvelle Rhétorique et Science du Droit* (2008, 148 σελ.) (Τοπική, Νέα Ρητορική καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου) ἀπὸ τίς στήλες τοῦ διαστήματος ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη περιοδικοῦ *Archives de Philosophie du Droit* (τόμος 52, ἔτος 2009).

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Μητσόπουλος ἀνατράφηκε –ὡς σημειωθεῖ παρεκθατικά– δίχως πατρικὴ μέριμνα καὶ στοργή, καθὼς ὁ πατέρας του, Λοχαγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἔχασε τὴ ζωὴ του ἤδη στὴν πρώτη μάχη τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ Πολέμου τοῦ 1912.

Ὡς Καθηγητὴς Πανεπιστημίου, πρὶν ἐκλεγεῖ Ἀκαδημαϊκός, διακόνησε τὴν πολιτικὴν δικονομίαν, κλάδον τοῦ δικαίου ὑπηρετικὸν τῆς κανονικῆς λειτουργίας του, ἐπανορθωτικὸν τῶν ἐκτροπῶν ἀπὸ αὐτήν, δηλαδὴ τῶν ἀδικημάτων μὲ ἄρση τῶν συνεπειῶν των. Εὐτύχησε ὅμως καὶ νὰ συμμετέχει ἐνεργὰ στὸ ἔξοχον πανεπιστημιακὸ Φροντιστήριον τοῦ Καθηγητοῦ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου Κωνσταντίνου Τσάτσου, τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ ἔπειτα καὶ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἡ μαθητεία του ἐκείνῃ, ἀλλὰ καὶ ὁ πλούσιος φυσικὸς προικισμὸς του σὲ νοημοσύνη, καθὼς καὶ ὁ ἔντονος πνευματικὸς μόχθος του, ἔφεραν τὸ πνεῦμα του καὶ πέραν τῆς ἐρμηνείας ἀπλῶς τῶν διατάξεων τοῦ Κώδικος τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας: πρὸς τὴν προβληματικὴν τῆς μεθοδολογίας τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ

εἰσέτι εὐρύτερα πρὸς τὴν ὅλη προβληματική τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Δικαιωματικά θεωρεῖται ἄρα καὶ ὡς συνεχιστὴς γνήσιος τοῦ ἐπανιδρυτικοῦ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου.

*

* *

Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι κορυφαῖος κλάδος τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀλλὰ προπάντων εἶναι σπουδαῖος κλάδος τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ τεχνικὸς ὅρος «φιλοσοφία τοῦ δικαίου» πρωτοεμφανίσθηκε τὸ 1650 μὲ τὸ ἔργο τοῦ Chopius, *De Vera Philosophia Juris*· ἐπανεμφανίσθηκε τὸ 1667 μὲ τὴ χρήση του ἀπὸ τὸν Leibniz σὲ κεφάλαιο τοῦ ἔργου του *Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae*· καὶ προπάντων ἐδραιώθηκε τὸ 1821 μὲ τὸ κλασσικὸ ἔργο τοῦ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, ἐμπεδωτικὸ τοῦ κύρους τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ὥστε καὶ νὰ ἐπακολουθήσει ἀκμή της, ἰδιαίτερα στὴ Γερμανία, στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἰσπανία. Στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα δίδαξαν φιλοσοφία τοῦ δικαίου ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ ὁ Νεοκλῆς Καζάζης στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἐλάμπρυνε τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 1930 ἕως τὸ 1945 ὡς περίφημος διδάσκαλος φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἡ πανεπιστημιακὴ ἐκείνη διδασκαλία του, ἀλλὰ μὲ προεκτάσεις της πρὸς τὴ φιλοσοφία γενικά, συνέβαλε καίρια, ὅπως καὶ ἡ σύγχρονή της διδασκαλία φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο, γὰ τὴν ἔκτοτε ἀνάπτυξη τῶν σπουδῶν φιλοσοφίας καὶ φιλοσοφίας τοῦ δικαίου στὴν Ἑλλάδα.

Χρειάζεται ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι γενέτεира τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἶναι ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν, καὶ δημιουργοὶ της αὐθεντικοὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· ὁ Πλάτων συγγραφεὺς τῆς *Πολιτείας*, τῶν *Νόμων* ἢ καὶ τοῦ *Πρωταγόρα*, τοῦ *Γοργία* καὶ τοῦ *Πολιτικοῦ*, ὁ Ἀριστοτέλης συγγραφεὺς τῶν *Ἠθικῶν* *Νικομαχείων* καὶ τῆς *Ρητορικῆς*.

*

* *

Ἡ βιβλιοκρισία καὶ ἀφορμὴ τῆς Ἀνακοινώσεως ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν François Terré, διάδοχο τοῦ ἀειμνήστου φίλου μου Καθηγητοῦ Michel Villey στὴ Διεύθυνση τῶν *Archives de Philosophie du Droit*.

Ἀρχίζει ὁ François Terré τὴ βιβλιοκρισία μὲ τὴν ἐξῆς φράση: «Une nou-

velle étude magistrale du professeur Mitsopoulos, membre de l'Académie d'Athènes, contribue de manière pénétrante à la compréhension et l'évolution de la pensée juridique». Χαρακτηρίζεται λοιπόν ή κρίνόμενη πραγματεία του Έλληνος Ἀκαδημαϊκοῦ «magistrale», καὶ στήν ἴδια φράση ἐξαίρεται ή συμβολή της με τρόπο εἰσδυτικό στήν κατανόηση καὶ στήν ἐξέλιξη τοῦ νομικοῦ στοχασμοῦ.

Ἐπισημαίνεται ἀπό τόν François Terré ὅτι ὁ Ἀκαδημαϊκός Μητσόπουλος στήν πραγματεία τῶν σχέσεων τῆς Τοπικῆς με τή Νέα Πητορική, μάλιστα ἰδιαίτερα στο πεδίο τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀξιοποιεῖ τή φιλοσοφική παράδοση τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ διαλέγεται κριτικά με τοὺς εἰδικούς ἐπὶ τοῦ θέματος ἐπιστήμονες Viehweg, Wieacker, Esser καὶ προπάντων Perelman, ἐνῶ καὶ συνεχίζει τόν φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ὥστε καὶ νὰ ἀναγνωρίζει τήν ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὡς «lieu de réalisation de toutes les valeurs». Καὶ ὁλοκληρώνεται ή βιβλιοκρισία με τή φράση «tout cela fait du nouveau livre de Mitsopoulos un modèle de philosophie du droit».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2010

ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΩΣ ΤΙΜΙΑΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀνακοίνωσή μου ἔχει ἀναφορά στὸν ὕπατο φιλόσοφο τῆς ἀνθρωπότητος, γενάρχη τῶν Ἀκαδημαϊκῶν τῆς Οἰκουμένης, καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἑλλήνων Ἀκαδημαϊκῶν: τὸν Ἀθηναῖο εὐπατρίδη καὶ εὐμητρίδη, Ἀριστοκλῆ τοῦ Ἀρίστωνος, γνωστὸν ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη μὲ τὸ προσωνύμιο Πλάτων, ἀπόγονο ἐκ μητρὸς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σόλωνος Δρωπίδου, ἀπόγονο ἐκ πατρὸς τοῦ θρυλικοῦ, τελευταίου βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν Κόδρου, ὥστε, ἴσως, εἰκάζω, καὶ μακρινὸ συγγενὴ τοῦ Ἐφέσιου φιλόσοφου Ἡρακλείτου, καθὸ ἀπογόνου Κοδριδῶν, πρώτων ἡγεμόνων τῆς Ἐφέσου.

Καὶ ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ νὰ πιστεύω στὴν ἐπάρκειά μου νὰ πραγματευθῶ τὸ θέμα τῆς Ἀνακοινώσεώς μου *Κρίσεις τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς «ἀρίστης πολιτείας»* τοῦ καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς «δευτέρως τιμίας» πολιτείας του. Συμβαίνει ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ μου ἡλικία νὰ μελετῶ κριτικὰ τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχω ἐπανειλημμένως διδάξει γιὰ τὴ φιλοσοφία του· καὶ προσέτι νὰ ἔχω συγγράψει τὰ ἐξῆς τρία βιβλία: *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, τὸ 1957, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, τὸ 1982, *Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, τὸ 1997.

*

* *

Τὸ κορυφαῖο σύγγραμμα πολιτικῆς φιλοσοφίας, ἡ Πλάτωνος *Πολιτεία*, ἔχει

ἐμπνεύσει αὐτὸ κατ' ἐξοχὴν, ἔστω καὶ μὲ παρανοήσεις του, πρὸς διάσθημες στοὺς Νεώτερους χρόνους πολιτικὲς θεωρίες εἴτε ἰδεολογίες. Μάλιστα περίφημες θεωρίες γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν πολιτική, προβλημένες στοὺς Νεώτερους χρόνους σὰν πρωτότυπες, βρίσκονται πυκνὰ ἐκφρασμένες, καὶ ὄχι ἄμετρα, στὸ κείμενο τῆς *Πολιτείας*¹. Ἐξ ἄλλου, τὸ κλασσικὸ αὐτὸ σύγγραμμα περιέχει καὶ θεωρήματα ἐδραῖα φιλοσοφίας καθόλου, ἐνταγμένα στὴν αἰδία φιλοσοφία². Ἡ φήμη του ἡ εὐρύτερη, ὅμως, εἶναι ἰδιαίτερα ὡς ἔργου πολιτικῆς φιλοσοφίας.

Ὡς ἔργο πολιτικῆς φιλοσοφίας ἡ *Πολιτεία*, ἐκτὸς ἀπὸ γενικὴ θεωρία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐνέχει δυαδικὴ πραγματεία: τυπολογία τῶν πολιτειῶν τῆς πραγματικότητος, δεοντολογία ὑπεραυστηρῆ τῆς πολιτείας. Δηλαδή, ὁ Πλάτων ὡς θεωρητικὸς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος συνέγραψε κάτι σὰν ἀρνητικὴ πολιτειολογία, μὲ τὴν περιγραφὴ τεσσάρων τύπων «ἡμαρτημένων πολιτειῶν»: τιμοκρατίας (545b-548c), ὀλιγαρχίας (550a-552e), δημοκρατίας (555d-558c), τυραννίδας (565d-569c)³. ὡς φιλόσοφος ὁραματιστὴς συνέγραψε ἀπαράμιλλο σχέδιο πολιτείας, ὁμολογοῦ ἀκέραια πρὸς τὴ δικαιοσύνη⁴.

Τὸ ἠθικότατο αὐτὸ σχέδιο πολιτείας, ὀνομασμένο στὸ εὐρὺ κοινὸ «πολιτεία τοῦ Πλάτωνος», παρουσιάζεται συχνὰ πολὺ σχηματικὰ ἕως παραμορφωτικὰ, μὲ συνέπεια καὶ σφαλερὲς ἀξιολογήσεις του. Ἐχω ἀπὸ καιροῦ⁵ ἐπισημάνει καὶ ἀνασκευάσει τὰ σφάλματα ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴ σύσταση καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἄριστου αὐτοῦ σχεδίου πολιτείας. Ἀπέδειξα ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸ ἀπλῶς οὐτοπία καὶ δὲν ἐνέχει θεσμὸ δουλείας, οὔτε διάκριση κοινωνικῶν τάξεων· ὅτι ἀποτελεῖ ριζικὴ λύση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ ἀκέρατη λύση τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος, μὲ γνώμονα τὴ δικαιοσύνη καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀξιοκρατία.

Σὲ πρόσφατο ἄρθρο ἔγκριτης γερμανικῆς ἐφημερίδας (*Die Zeit*, 16-7-2009),

1. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, ἐκδ. Παπαζήση, 1957/1980².

2. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1997.

3. Βλ. Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, 1980², σσ. 141-166.

4. Βλ. ὅπου ἀν., σσ. 53-140.

5. Πρὶν ἤδη καὶ ἀπὸ τὸ 1957, ὅταν πρωτοεκδόθηκε τὸ βιβλίο μου *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*.

μνημονεύεται ή πολύχρονη, και άβάσιμη, κριτική τής πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος από τόν έκλεκτό καθηγητή, έπιστημολόγο προπάντων, Karl Popper, ή δημοσιευμένη πριν έξήντα χρόνια και πλέον μέ τό βιβλίό του *The open society and its Enemies I, Plato*⁶. αλλά και, όχι μέ αξιώσεις πρωτοτυπίας, αναγράφεται: 'Αμφισβητείται άν ό Πλάτων ήθελε τό πολιτικό σύστημά του έξουσίας τών σοφών νά συντελεσθεί στην πραγματικότητα ή άπλως νά συνιστά ούτοπικό πείραμα στοχασμών.

Αντίκρυ, λοιπόν, και στην πρόσφατη αυτή πρόκληση, αλλά και πρós όσα παρόμοια έχουν γραφεί έπί αιώνες, είναι σκόπιμο νά παρατεθούν όσα ό ίδιος ό Πλάτων έχει εκφράσει για νά χαρακτηρίσει τήν πολιτεία του, και στό ίδιο τό έργο του *Πολιτεία* και σέ μεταγενέστερα έργα του.

Αρνεϊται ό Πλάτων ρητά, ήδη στό κείμενο τής *Πολιτείας*, ότι δήθεν ή πολιτεία του είναι διανοητικό άπλως κατασκευάσμα, χωρίς προορισμό για πραγμάτωσή της· ενώ, έξ άλλου, αναγνωρίζει ότι ένέχει μεγάλη δυσχέρεια ή πραγμάτωσή της, και θεβαιώνει όμως για τή δυνατότητα μέ κάποιο τρόπο νά επιτευχθεί: «Συγχωρεϊτε περί τής πόλεως τε και πολιτείας μη παντάπασιν ήμās ευχās ειρηκέναι, αλλά χαλεπά μέν, δυνατά δέ πη» (540d). Έξ άλλου, στό κείμενο τής *Πολιτείας* και διευκρινίζεται, ότι, άν και ούδαμού έπί γής εύρίσκεται ή κατά λόγον σχεδιασμένη αυτή πολιτεία, όμως άποτελεί πρότυπο ιδεατό για όποιον θέλει νά προσβλέπει σ' αυτήν και μέ τήν έμπνευσή του από αυτήν νά ρυθμίζει τόν έαυτόν του, και ότι αυτής μόνο οί κανόνες πρέπει νά τηρούνται και άλλης ούδεμās, και είναι άδιάφορο είτε ύπάρχει αυτή κάπου είτε θά ύπάρξει: «έν ούρανῳ ίσως παράδειγμα ανάκειται τῷ βουλομένῳ ὁρāν και ὁρῶντι έαυτόν κατοικίζειν. Διαφέρει δέ ούδέν είτε που έστιν είτε έσται· τὰ γάρ ταύτης μόνης άν πράξειεν, άλλης δέ ούδεμās» (592b).

Και στους Νόμους όμως, έργο τελευταίο του Πλάτωνος, συγγραμμένο είκοσι πέντε χρόνια και πλέον ύστερα από τή συγγραφή τής *Πολιτείας*, εκφράζεται ή έμμονή του φιλοσόφου κατ' άρχήν στην «άρίστην πολιτείαν» και ή παραινέση για κατά προσέγγιση όσο τό δυνατόν μεγαλύτερη επιδίωξή της: «διό δή

6. Βλ. για τόν Karl Popper και τό έργο του αυτό εις Κ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφικά*, έκδ. Παπαζήση, 2007, σσ. 233-235.

παράδειγμά γε πολιτείας οὐκ ἄλλη χρὴ σκοπεῖν, ἀλλ' ἐχομένους ταύτης τὴν ὅτι μάλιστα τοιαύτην ζητεῖν κατὰ δύναμιν» (739e). Εἶχε ἄλλωστε ἤδη στὴν Πολιτεία ὑποδηλωθεῖ, ὡς κανὼν πραξιολογίας εὐρύτερης ἰσχύος, ὅτι «φύσιν ἔχει πρᾶξιν λέξεως ἥττον ἀληθείας ἐφάπτεσθαι» (473a), δηλαδή ἐπίτευξη τοῦ ὁρθοῦ στὴν πράξη ὀλιγώτερο κατορθώνεται παρ' ὅσον ἔκφρασή του μὲ λέξεις· ἀλλὰ εἶχε διατυπωθεῖ καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦ πραξιολογικοῦ αὐτοῦ κανόνα: ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται ἀκέραιη σύμπτωση τῆς πρακτικῆς πρὸς τοὺς σχεδιασμένους θεσμούς, ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ μεγάλη προσέγγιση ἐπίτευξή των ὡς ἐφικτὴ ἐπαρκεῖ, ὥστε νὰ καταδείξει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ εὐχολόγιο ἀπλῶς: «μὴ ἀνάγκάζε με, οἷα τῷ λόγῳ διήλθομεν, τοιαῦτα παντάπασι καὶ τῷ ἔργῳ δεῖν γιγνόμενα ἀποφαίνειν· ἀλλ', ἐὰν οἷόι τε γενόμεθα εὐρεῖν ὡς ἂν ἐγγύτατα τῶν εἰρημένων πόλις οἰκήσειεν, φάναι ἡμᾶς ἐξηυρηκέναι ὡς δυνατὰ ταῦτα γίνεσθαι ἃ σὺ ἐπιτάττεις» (473ab).

Ἐξ ἄλλου, παρὰ τὴν ἐμμονὴ κατ' ἀρχὴν στὴν «ἀρίστην πολιτείαν», ὁ πραγματιστής, καὶ ὄχι μόνο ἰδανιστής, φιλόσοφος προβαίνει, ὅταν συγγράφει τοὺς Νόμους, στὸν σχεδιασμὸ «δευτέρως τιμίας» πολιτείας· ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι καίριος θεσμὸς τῆς «ἀρίστης πολιτείας», ἡ κοινοκτημοσύνη, δὲν εἶναι δεκτικὸς γιὰ τήρηση γόνιμη στὴν ἐποχὴ ἐκείνη, καθὼς ὑπερέβαινε τὴν ἠθικὴ ἀντοχὴ τῶν τότε ἀνθρώπων, τέτοιοι ποὺ ἦταν ἀπὸ τὴ γένεση, ἀνατροφὴ καὶ παιδεῖα τους: «ἐπειδὴ τὸ τοιοῦτον μεῖζον ἢ κατὰ τὴν νῦν γένεσιν καὶ τροφὴν καὶ παιδεῖαν» (Νόμοι 740a).

Ὁ Πλάτων, λοιπόν, ὡς πολιτικὸς φιλόσοφος, δὲν ὑπῆρξε συγγραφεὺς οὐτοπιῶν, ἀλλὰ φιλόσοφος γνήσιος μὲ ἀκέραιο πολιτικὸ ἦθος, δηλαδή ταγμένος στὴν καθοδήγηση τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς ἐμπέδωση κοινωνίας οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης.

Ἐκφραστικότατο εἶναι καὶ τὸ χωρίο 328c τῆς Ζ' Ἐπιστολῆς, ὅπου ὁ Πλάτων, ἀπολογητικὰ γιὰ τὴν ἀποτυχημένη στὴν πολιτικὴ τῶν Συρακουσῶν παρέμβασή του, δηλώνει: «ταύτη μὲν δὴ τῇ διανοίᾳ τε καὶ τόλμῃ ἀπῆρα οἰκοθεν, οὐχ ἢ τινες ἐδόξαζον, ἀλλ' αἰσχυρόμενος μὲν ἑμαυτὸν τὸ μέγιστον, μὴ δόξαίμι ποτε ἑμαυτῷ παντάπασι λόγος μόνον ἀτεχνῶς εἶναι τίς, ἔργου δὲ οὐδενὸς ἂν ποτε ἐκὼν ἀνθάψασθαι».

*

* *

Ὁ Πλάτων, ὅταν σχεδίαζε, στὸ σύγγραμμά του Νόμοι, τὴν «δευτέρως τιμίαν» πολιτείαν, ὑποκατάστατο κάπως τῆς πάντοτε ἀσπαστῆς ἀπὸ αὐτὸν «ἀρί-

στης πολιτείας»⁷, υπαγορεύει τρεῖς ὑπατες πολιτικές ἀξίες στὸν «νομοθέτην», δηλαδή στὸν συνταγματικὸ νομοθέτη κατὰ νεωτερικὴ ὀρολογία. Ἐκφραστικότερο εἶναι τὸ χωρίο 701d: «τὸν νομοθέτην δεῖ τριῶν στοχαζόμενον νομοθετεῖν, ὅπως ἡ νομοθετούμενη πόλις ἐλευθέρα τε ἔσται καὶ φίλη ἑαυτῇ καὶ νοῦν ἔξει», ἀλλὰ καὶ τὸ χωρίο 693b «πόλιν ἐλευθέραν τε εἶναι δεῖ καὶ ἔμφρονα καὶ ἑαυτῇ φίλην» (πρβλ. 694b).

Ἡ ἑνταξὶ τῆς ἐλευθερίας («ἐλευθέρα», «ἐλευθέραν») ὡς πρώτης ἀξίας στὴν τριάδα τῶν ὑπατων πολιτικῶν ἀξιῶν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ὡς ἐνδεικτικὴ τῆς ἱεραρχίας τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν στὴ συνείδηση τοῦ Πλάτωνος, συγγραφέως τῶν *Νόμων*.

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ μὴ καταπίστευση τῆς ἐλευθερίας μόνης, ἀλλὰ ἡ συμπερίληψη καὶ δύο ἄλλων στὴν τριάδα τῶν ὑπατων πολιτικῶν ἀξιῶν: τῆς φιλίας («φίλη ἑαυτῇ», «ἑαυτῇ φίλην») καὶ τῆς νουνέχειας («νοῦν ἔξει», «ἔμφρονα»).

Μὲ τὸ αἴτημα ἡ πόλις νὰ εἶναι «φίλη ἑαυτῇ» ἐννοεῖ ὁ Πλάτων ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἠθικὴ σύμπνοια, δηλαδή ὁμοφροσύνη ὅσο τὸ δυνατόν καὶ προπάντων ἀλληλεγγυῖ ἀκέραιη, καὶ ὅχι νὰ ὑπάρχουν ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ἐνταγμένων σὲ τάξεις χωριστὲς μὲ ἀντικρουόμενα συμφέροντα, ὅπως εἰδικὰ συμβαίνει στὴν «ὀλιγαρχίαν», δεῦτερο τύπο «ἡμαρτημένης πολιτείας» (*Πολιτεία* 551de: «μὴ μίαν, ἀλλὰ δύο ἀνάγκη εἶναι τὴν τοιαύτην πόλιν, τὴν μὲν πενήτων, τὴν δὲ πλουσίων, οἰκοῦντας ἐν τῷ αὐτῷ, ἀεὶ ἐπιβουλεύοντας ἀλλήλοις»).

Ἀλλὰ ἔχει ὁ Πλάτων ἐπίγνωση τῆς ἀνεπάρκειας καὶ τῆς дуάδας μόνης τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν, ἐλευθερίας καὶ ἠθικῆς σύμπνοιας τῶν πολιτῶν, γιὰ τὴν ἄρτια πρὸς ὀρθὴ λειτουργία συγκρότηση τῆς ἔστω «δευτέρως τιμίας» πολιτείας.

Ὡς φιλόσοφος ὁ Πλάτων γνωρίζει ἄριστα γιὰ τὴν ἐλευθερία, τὸ ὑπαρξιακὸ αὐτὸ ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ διακριτικὸ του ἀπὸ τὰ ζῶα, ὅτι μὲ τὴν κοινωνικὴ παρέκτασή της —δηλαδή ὡς δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἀνεμπόδιστο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του ἐντὸς εὐρύτατων ὁρίων— εἶναι μὲν ὑπατὴ πολιτικὴ ἀξία, ὅχι ὅμως καὶ πηγὴ αὐτόδοτων λύσεων γιὰ τὰ προβλήματα ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ λειτουργίας τῆς πολιτείας.

7. Βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* 739e.

Ἐπισημαίνει λοιπὸν ὁ κορυφαῖος φιλόσοφος ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ἡ πόλις καὶ «ἔμφρων», ἢ μὲ ἄλλη ἔκφραση νὰ ἔχει καὶ νοῦν («καὶ νοῦν ἔξει» «καὶ ἔμφρονα»). Ὑπατὴ ἀξία λοιπὸν γιὰ τὴν «δευτέρως τιμίαν» πολιτείαν εἶναι πλὴν τῶν ἄλλων καὶ ἡ πολιτικὴ φρόνησις, δηλαδὴ τῶν ἀρχόντων προπάντων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπλῶς πολιτῶν (πρβλ. 688e6-7: «πειρατέον ταῖς πόλεσιν φρόνησιν μὲν ὅπου δυνατόν ἐμποιεῖν, τὴν δ' ἄνοιαν ὅτι μάλιστα ἐξαιρεῖν»).

Καὶ ἀξίζει νὰ ἐξαρθεῖ τὸ σοβαρὸ αὐτὸ πρόσθεμα στὴ δυάδα τῶν κορυφαίων πολιτικῶν ἀξιῶν, «ἐλευθερίας» καὶ «φιλίας», τὸ αἶτημα δηλαδὴ γιὰ πολιτικὴ νουnéχεια τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, κάτι παραμελημένο ἀπὸ τοὺς νεώτερους θεωρητικούς τῆς πολιτικῆς, καθὼς ἐμπιστεύονται ἀπλῶς τὴν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ τὴν πλειονότητα θελήσεων τῶν πολιτῶν, ἢ καὶ τὴ θέλησι τῶν ἀρχόντων.

Ἐξ ἄλλου, ἀξιοπρόσεχτο εἶναι ὅτι δὲν προβαίνει ὁ Πλάτων σὲ μνεῖα τῆς ἰσότητος μεταξὺ τῶν ὑπατῶν πολιτικῶν ἀξιῶν. Καὶ ἡ παράλειψις αὐτῇ μᾶς ἀπὸ τις τρεῖς ἐμβληματικῆς ἀξίες τοῦ ἀπὸ δύο αἰῶνων καὶ πλέον γνώριμου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ξενίζει καὶ προβληματίζει. Ἐξηγεῖται ὅμως ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν ἰσότητα, ὡς κανονιστικὴ τῶν διανθρωπίνων σχέσεων, καὶ ἄρα ὡς πολιτικὴ ἀξία.

Στὸ κείμενο ἤδη τοῦ κλασσικοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνος *Πολιτεία* ὑπάρχει, γιὰ τὴν ἥμισυ, πιστεύω, στὴ συνείδησή του «ἡμαρτημένη» πολιτεία, δηλαδὴ τὴ λεγόμενη «δημοκρατία», ὁ ἐξῆς χαρακτηρισμός: «καὶ εἴη, ὡς εἴκειν, ἡδεῖα πολιτεία καὶ ἄναρχος καὶ ποικίλη, ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίστοις διανέμουσα» (558c).

Ἀναλυτικὰ ὅμως πραγματεύεται ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἰσότητα ὡς πολιτικὴ ἀξία στὸ χρονικὰ τελευταῖο ἔργο του *Νόμοι*, ὅπου ἄλλωστε καὶ ὁ σχεδιασμός τῆς «δευτέρως τιμίας» πολιτείας. Ὑπενθυμίζει ἐκεῖ ὁ Πλάτων ὅτι ἡθικὴ σύμπτωσις τῶν πολιτῶν δὲν ὑπάρχει δίχως ἰσότητα μεταξὺ των· ἀλλὰ καὶ τονίζει, ὁ ὑπατος φιλόσοφος καὶ μεταπερικλειανὸς πολιτειολόγος, ὅτι πρέπει νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος: «Παλαιὸς γὰρ λόγος ἀληθὴς ὢν, ὡς ἰσότης φιλότῃ⁸ ἀπεργάζεται, μάλα μὲν ὀρθῶς εἴρηται καὶ ἐμμελῶς· ἥτις δ' ἐστὶ ποτε ἰσό-

8. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1168b8, ὅπου ἡ ῥῆσις «ἰσότης φιλότῃς».

της ή τοῦτο αὐτὸ δυναμένη, διὰ τὸ μὴ σφόδρα σαφὴς εἶναι, σφόδρα ἡμᾶς διαταράττει» (757a). Καὶ στὴ συνέχεια, 757bc, διευκρινίζει: «δοῦσιν γὰρ ἰσοτήτοι οὔσαι, ὁμωνύμοι μὲν, ἔργῳ δὲ εἰς πολλὰ ἐναντίαιν, τὴν μὲν ἑτέραν εἰς τὰς τιμὰς πᾶσα πόλις ἱκανὴ παραγαγεῖν καὶ πᾶς νομοθέτης, τὴν μέτρῳ ἴσῃ καὶ σταθμῷ καὶ ἀριθμῷ, κλήρῳ ἀπευθύνων εἰς τὰς διανομὰς αὐτήν, τὴν δὲ ἀληθεστάτην καὶ ἀρίστην ἰσότητα οὐκέτι ῥᾶδιον παντὶ ἰδεῖν. Διὸς γὰρ δὴ κρίσις ἐστί, καὶ τοῖς ἀνθρώποις αἰεὶ σμικρὰ μὲν ἐπαρκεῖ, πᾶν δὲ ὅσον ἂν ἐπαρκεσθῇ πόλεσιν ἢ καὶ ἰδιώταις, πάντ' ἀγαθὰ ἀπεργάζεται· τῷ μὲν γὰρ μείζονι πλείω, τῷ δ' ἐλάττονι σμικρότερα νέμει, μέτρια διδοῦσα πρὸς τὴν αὐτῶν φύσιν ἑκατέρῳ, καὶ δὴ καὶ τιμὰς μείζουσι μὲν πρὸς ἀρετὴν αἰεὶ μείζους, τοῖς δὲ τοῦναντίον ἔχουσιν ἀρετῆς τε καὶ παιδείας τὸ πρέπον ἑκατέροις ἀπονέμει κατὰ λόγον»⁹ (πρβλ. *Νόμοι* 733bc, ἢ καὶ *Γοργίας* 508a).

Ἐξαίρει, λοιπόν, ὁ Πλάτων τὴν ἀληθινὴ ἰσότητα, δυσδιάγνωστη ἢ μᾶλλον δυσεπινόητη, καθὼς ἐνέχει αἴτημα συμμετρίας τῆς παροχῆς πρὸς τὸ ἀξιακὸ μέγεθος τοῦ δικαιοῦχος της, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀπονομὴ πολιτικῶν ἀξιωματικῶν ὅπου ἰσχύει αἴτημα συμμετρίας πρὸς τὸν βαθμὸ «ἀρετῆς» εἴτε «ἀρετῆς τε καὶ παιδείας» τοῦ καταπιστευτέου μὲ αὐτά (σὲ νεωτερικὴ ἔκφραση: ἀξιοκρατία, μὲ κριτήριον τὸ μείζον ἢ ἐλάττον «ἀρετῆς τε καὶ παιδείας», δηλαδὴ πνευματικῶν ἱκανοτήτων καὶ ἠθικοῦ σθένους)· καὶ χαρακτηρίζει ὡς ὁμώνυμὴ της ἀπλῶς τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἰσότητα, εὐχερέστατη νὰ τηρηθεῖ ἀπὸ κάθε «πόλιν» καὶ ἀπὸ κάθε «νομοθέτην», μὲ χρῆση κλήρου στὴ διενέργεια τῶν διανομῶν.

Καὶ ἰδοὺ ἡ συνέχεια τοῦ ἰδίου χωρίου: «ἔστι γὰρ δήπου καὶ τὸ πολιτικὸν ἡμῖν αἰεὶ τοῦτ' αὐτὸ τὸ δίκαιον· οὐ καὶ νῦν ἡμᾶς ὀρεγομένους δεῖ καὶ πρὸς ταύτην τὴν ἰσότητα ἀποδιδέποντας, τὴν νῦν φυομένην κατοικίζειν πόλιν. Ἄλλην τε ἂν ποτέ τις οἰκίξῃ, πρὸς ταῦτόν τοῦτο σκοπούμενον χρεῶν νομοθετεῖν» (757cd).

Ἐπισημαίνει, λοιπόν, ὁ Πλάτων ἤδη τὴ σύμφυση τῆς πολιτικῆς μὲ τὸ δίκαιο στὴν οὐσία του· καὶ συνακόλουθα κάπως ὑπαγορεύει τὸ καθήκον τῶν ἰδρυτῶν πόλεων νὰ τείνουν πρὸς τὴν οὐσία τοῦ δικαίου καὶ νὰ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἀλη-

9. Ὁ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ στὸ Βιβλίον Ε' τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* διακρίνει «γεωμετρικὴν ἀναλογίαν» καὶ «ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν», ἀντίστοιχα πρὸς τὴν πλατωνικὴ διάκριση τῶν δύο ἰσοτήτων. Βλ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελετήματα Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, 1980, σσ. 92-100.

θινή ισότητα, ὡς ἀξία ταυτιζόμενη μετὰ τὸ δίκαιον: «πρὸς δὲ τὸ δίκαιον αἰεί, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ νυνδὴ λεχθέν, τὸ κατὰ φύσιν ἶσον ἀνίστοις ἐκάστοτε δοθέν» (757d).

Ὡς πραγματιστὴς ὅμως, καὶ ὅχι μόνον ἰδανιστὴς, ὁ Πλάτων ὑπολογίζει καὶ τὴ δυστροπία μερίδας τοῦ λαοῦ πρὸς τήρησιν τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος, ὥστε ἀνέχεται καὶ τὴ χρῆσιν τῆς ὑπηρετούμενης μετὰ τὸν κληρὸ ἰσοπεδωτικῆς ἰσότητος, πρὸς ἀποφυγὴ κοινωνικῶν ἀναστατώσεων μετὰ τὴν ἐξέγερσιν μερίδας τοῦ λαοῦ καὶ συνοδεύει τὴν ἀνοχὴν αὐτὴν μετὰ τὴν εὐχὴν νὰ ὁδηγήσῃ ὁ κληρὸς πρὸς τὴ δικαιοσύνην ἐκλογὴν: «διὸ τῷ τοῦ κλήρου ἴσῳ ἀνάγκη προσχρήσασθαι δυσκολίας τῶν πολλῶν ἕνεκα, θεὸν καὶ ἀγαθὴν τύχην καὶ τότε ἐν εὐχαίς ἐπικαλουμένους ἀπορθοῦν αὐτοὺς τὸν κληρὸν πρὸς τὸ δικαιοτάτον» (757e).

Καὶ συγκεφαλαιώνει ὁ Πλάτων μετὰ τὴν παραδοχὴν καὶ τῶν δύο ἰσοτήτων ὡς ἀξιών, κατευθυντικῶν τῆς πολιτικῆς, μετὰ προτίμησιν ὅμως τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος: «Οὕτω δὲ χρηστέον ἀναγκαίως μὲν τοῖν ἰσοτήτοι ἀμφοῖν, ὡς δ' ὅτι μάλιστα ἐπ' ὀλιγίστοις τῇ ἐτέρᾳ, τῇ τῆς τύχης δεομένῃ».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2010

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Σχόλια πάνω στο βιβλίο του κ. Γρηγόρη Γκιζέλη, *Το πελατειακό σύστημα, ή ελληνική γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής ιδιαιτερότητας*, Αθήνα 2009, σελ. 125, από τον Ακαδημαϊκό κ. Έμμανουήλ Ρούκουνα

Ο καθηγητής κ. Γρηγόρης Γκιζέλης, πρώην διευθυντής του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών, εξέδωσε προσφάτως ενδιαφέρον βιβλίο με θέμα: «Το πελατειακό σύστημα, ή ελληνική γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής ιδιαιτερότητας». Η μελέτη βασίζεται σε σύγχρονα επιστημονικά εργαλεία και χαρακτηρίζεται από μετριοπαθή διάθεση.

Μακριά από πρόχειρες γενικεύσεις, τα προβλήματα που προκύπτουν από το πελατειακό σύστημα και τη γραφειοκρατία απασχολούν τους αναλυτές διεθνώς. Οί εξελίξεις αυτών των φαινομένων αλλά και των αντιστοίχων θεωριών έχουν επιβεβαιώσει και μια άλλη διάσταση, ότι δηλαδή, μαζί με όσα έχει διδάξει ο Max Weber περί της επιβολής, υπό το πρόσχημα της γραφειοκρατίας, μιας νοοτροπίας ή μιας τάξεως πάνω στην κοινωνία, τελικώς οι γραφειοκράτες εργάζονται και για την προσωπική τους ωφέλεια. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι στο Δημόσιο τα μέν στελέχη που βρίσκονται στην κορυφή της κρατικής ιεραρχίας γνωρίζουν τα θέματα καλύτερα από τους πολιτικούς τους προϊσταμένους και μεγιστοποιούν τους προϋπολογισμούς προς ίδιον όφελος· τα δέ χαμηλότερα στελέχη είναι κυνηγοί εισοδημάτων και έτσι ανεβάζουν και αυτοί το κόστος παραγωγής στο Δημόσιο. Αυτή ή κατάσταση σηματοδοτεί και τη διαφθορά. Στόν χορό μετέχει και ο

πολίτης πού αποβλέπει στην προσωπική του εξυπηρέτηση, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς νομιμότητος.

Κατὰ τὸ μέτρο πού συναρτᾶται πρὸς τὴ γραφειοκρατία, ἡ διαφθορὰ ἐντοπίζεται περισσότερο στὶς ἀναπτυσσόμενες χώρες, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς χώρες προέχει ἡ πολιτική τῆς διάστασις πού βασίζεται ἐπὶ τὴν ἐφαρμογὴ συστήματος πελατειακῶν σχέσεων μεταξύ πατρῶνων καὶ πελατῶν. Αὐτὸ τὸ σύστημα πελατειακῶν σχέσεων χρησιμοποιεῖται ἀπὸ μερικοὺς πολιτικοὺς καὶ ἄλλους ἀξιωματούχους γιὰ νὰ παραμείνουν ἐντὸς ἐξουσία ἐξαγοράζοντας τὴν ἀφοσίωσιν τῶν πολιτῶν μὲ διορισμούς, προαγωγὰς καὶ οἰκονομικὰς παροχὰς μὲ ὅποιοδήποτε κόστος γιὰ τὴν κοινωνία. Ἔτσι, στατιστικὰ στοιχεῖα καταδεικνύουν ὅτι κυβερνήσεις πού ἀκολουθοῦν πελατειακὴν πολιτικὴν, μολοντί ἀποτυγχάνουν στὸ νὰ αὐξήσουν τὸν δημόσιον πλοῦτον, καὶ μάλιστα τὸν κατασπαταλοῦν, ὥστόσο παραμένουν περισσότερο διάστημα ἐντὸς ἐξουσίας.

Γιὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν φαινομένων αὐτῶν ἐπιζητεῖται ὁ περιορισμὸς τῆς προσωπικῆς ἐπαφῆς πολιτῶν καὶ γραφειοκρατῶν, πράγμα πού ἔχει ἐπιτευχθεῖ σὲ ἀρκετὰς χώρες. Ἐπιδιώκεται μᾶλλον ἀνεπιτυχῶς ἡ θεμελίωσις τοῦ λεγομένου Κοινωνικοῦ Συμβολαίου πού δημιουργεῖ δομὰς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Στὴν ἴδια ἐλπιδοφόρα ἀναζήτησιν τοποθετεῖται καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Κοινωνίας τῶν Πολιτῶν.

Ὁ συγγραφεὺς ἐπισημαίνει ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς μελέτης τοῦ πελατειακοῦ συστήματος, σὲ συνάρτησιν πρὸς τὴ γραφειοκρατία, οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες ἔχουν ἐφαρμόσει μονοδιάστατες προσεγγίσεις. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἐρευνητὲς τῆς Δύσεως υἱοθέτησαν καρτεσιανὰς διχοτομήσεις καὶ κατάταξιν τῶν κοινωνιῶν σὲ σύγχρονες καὶ σὲ παραδοσιακὰς. Ἐχουν λοιπὸν προχωρήσει ἐντὸς κατασκευῆς, συχνὰ εἰκονικῆς πραγματικότητος, μὲ ἐργαλεῖα νεωτερικὰ καὶ μετανεωτερικὰ, καὶ πάντως ἀντιμετωπίζουν τὶς κοινωνικὰς σχέσεις ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν στὶς ὁποῖας ἀναπτύχθηκαν.

Ἔτσι υἱοθετήθηκε ἓνα ὑπόδειγμα πελατειακοῦ συστήματος πού βασίζεται ἐπὶ τὴν διαδικασίαν τῶν ἀνταλλαγῶν μεταξύ ἀτόμων ἢ ομάδων πού διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν θέσιν πού κατέχουν ἐντὸς τῆς κοινωνίας. Αὐτὲς οἱ ἀνταλλαγὰς μεταξύ πατρῶνων καὶ πελατῶν περιλαμβάνουν ὅλον τὸ δίκτυον πλασματικῆς συγγένειας, ἐντὸς ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ οἱ λεγόμενες κουμπάριες.

Ἡ λειτουργία τῆς ἀνταλλαγῆς εὐνοιῶν καὶ ἐκδουλεύσεων ἐκφράζει μιὰ ἀπροσδιόριστον καὶ ἐπαμφοτερίζουσαν μορφήν διπλοῦ μετασχηματισμοῦ δυνάμειος καὶ ἐξουσίας, ἀφού, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πάτρωνα, καὶ ὁ πελάτης καθιστᾶ τὴν παρου-

σία του εμφανή και, αντιθέτως προς όσα υποστηρίζονται, δεν είναι ανδρείκελο. Είναι ενεργός παράγων της ανωμαλίας.

Αυτές οι σχέσεις είναι όμως ασταθείς, ο πελάτης μεταβάλλει στάση όταν θεωρεί ότι δεν ικανοποιήθηκε, ανεξαρτήτως ήθικης και κοινού συμφέροντος. Επίσης, υπό τη νέα μορφή πελατειακού σχήματος, πάτρωνας δεν είναι μόνο ο τοπικός πολιτικός ή οικονομικός παράγοντας μιας περιοχής αλλά πολιτικά κόμματα και μάλιστα κόμματα εξουσίας, τα όποια εκμεταλλευόμενα τον έλεγχο που έχουν επί των δημοσίων πόρων διανέμουν το χρήμα με αντάλλαγμα την πολιτική υποστήριξη στις εκλογές.

Επιπλέον, οι σχέσεις μεταξύ πελατών και πατρώνων δεν είναι τώρα πια διαπροσωπικές. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, το πελατειακό σύστημα έχει αλλάξει μορφή. Πάτρωνες δεν είναι πλέον μόνο πολιτικοί αλλά και οικονομικοί παράγοντες. Η παγκοσμιοποίηση και η εξέλιξη της τεχνικής στις επικοινωνίες έχουν διαμορφώσει νέες δομές. Το σχήμα του πάτρωνα τοποθετεί τώρα στην κορυφή τον πλούσιο επιχειρηματία που έχει ένδεχομένως αποκτήσει και την ιδιοκτησία ΜΜΕ και ηλεκτρονικών μέσων. Αυτός διαμορφώνει την ημερησία διάταξη των αναγκών της κοινωνίας.

Στις νέες λοιπόν συνθήκες αρκετές φορές ο πολιτικός καταλαμβάνει τη θέση του μεσάζοντα αλλά και του πελάτη ως προς τον πάτρωνα, ενώ οι πολίτες ψηφοφόροι παραμένουν στο ρόλο του πελάτη.

Σε τελευταία ανάλυση, το πελατειακό φαινόμενο, το οποίο αλλοιώνει την αντιπροσωπευτική μορφή του πολιτεύματος, δεν έχει εξαφανισθεί, ούτε στις ανεπτυγμένες κοινωνίες, και ως στρατηγική όχι μόνο προσαρμόζεται σε διάφορα πολιτικά συστήματα, αλλά και τα επηρεάζει.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου ο κ. Γκιζέλης εξετάζει διεξοδικά το πελατειακό σύστημα στην ελληνική κοινωνία. Πιστεύει δε ότι ως τώρα το πλαίσιο στο οποίο κινήθηκαν οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις με την έννοια της αποκλίσεως από τα κανονιστικά πρότυπα της πολιτικής ζωής και της αποτελεσματικής διοικητικής οργάνωσης του κράτους στηρίχθηκε σε κριτήρια των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσεως που έχουν θεμελιώσει και καλλιεργήσει τις κοινωνικές επιπτώσεις.

Αυτή την αδυναμία της ελληνικής κοινωνιολογικής και πολιτικής επιστήμης την έχω συναντήσει και στον κλάδο των διεθνών σχέσεων, όπου Έλληνες ερευνητές μοιραία επηρεάζονται από όσα συμβαίνουν στις Ήνωμένες Πολιτείες, τη γενέτειρα της επιστήμης της σύγχρονης κοινωνιολογίας και των διεθνών σχέσε-

ων, και έτσι όταν ασχολούνται με την Ελλάδα νομίζουν ότι η χώρα μας έχει τα χαρακτηριστικά των Ηνωμένων Πολιτειών.

Όμως, τα πρότυπα δεν πρέπει να αναφέρονται μόνο στους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύεται ή κοινωνική και πολιτική ζωή στην Ελλάδα, αλλά να λαμβάνουν υπόψιν και τους κανονιστικούς όρους, οι οποίοι διέπουν τη δημόσια ζωή μας από την Βαυαροκρατία έως σήμερα. Ο συγγραφέας, επικαλούμενος αναγνωρισμένους Έλληνες επιστήμονες, τονίζει ότι οι ρυθμίσεις που έγιναν σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, αγνόησαν ή μετέβαλαν βασικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς του παρελθόντος. Οι προσεγγίσεις Ελλήνων και ξένων κοινωνικών επιστημόνων δεν βοήθησαν στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας και υποβάθμισαν το ρόλο της οικογένειας επηρεάζοντας έτσι και τους πολιτικούς που ασκούν εξουσία. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο θεμελιώδης ρόλος της ελληνικής οικογένειας στη διαμόρφωση του κρατικού μηχανισμού ή του πολιτικού συστήματος έχει αγνοηθεί μερικώς ή ολικώς από τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που έχουν γίνει έως τώρα.

Υπενθυμίζεται εξάλλου ότι οι πρώτες δομές του ελληνικού κράτους αλλοίωσαν τη λειτουργία των τοπικών θεσμών εις όφελος της κεντρικής εξουσίας, με αποτέλεσμα την κατάληψη του κράτους από όρισμένες ομάδες που επιχειρήσαν και πέτυχαν να χρησιμοποιήσουν τη δημόσια διοίκηση ως αντάλλαγμα για τη διατήρηση και την ενίσχυση της πολιτικής τους δυνάμεως.

Να μη λησμονούμε ότι ο οικονομικός χαρακτήρας της νεοελληνικής κοινωνίας, ακόμη και μετά τις μεταβολές που επέφερε η Μικρασιατική καταστροφή, παρέμεινε κατά βάση αν όχι φθίνων αγροτικός, πάντως μεταπρατικός.

Περαιτέρω, η βουλευτοκρατία, όπως την ονόμασε ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, δημιούργησε σύστημα προσωπικής πελατείας, αυτόνομο σε σχέση με τον πολιτικό σχηματισμό στον οποίο ανήκε ο κάθε βουλευτής. Όμως, μετά το 1980, αυτή η φάση των πελατειακών σχέσεων μεταλλάχθηκε, όπως και σε άλλες χώρες, σε σύστημα κομματικής γραφειοκρατίας.

Ο Έλληνας άρχισε να εγκαταλείπει τις ατομικές επαγγελματικές δραστηριότητες που του επέτρεπαν ανεξαρτησία από τους πολιτικούς, και να προτιμά την εξάρτησή του από αυτούς που του εξασφάλιζαν εργασία στο Δημόσιο.

Συγκλίνουσες δε είναι οι απόψεις των επιστημόνων ότι τα πολιτικά κόμματα διεδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στη λειτουργία και τον έλεγχο της γραφειο-

κρατίας, επειδή μεταξύ άλλων στελέχωσαν τη δημόσια διοίκηση μέσω του πελατειακού συστήματος.

Αυτό δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βουλευτοκρατία ἔχασε ἐντελῶς τὴ δύναμή της, ἐνῶ σημειώνεται χαρακτηριστικὰ ὅτι στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς της ὁ ἀριθμὸς τῶν μονίμων δημοσίων ὑπαλλήλων ἦταν σημαντικὰ μικρότερος ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα.

Οἱ δυσλειτουργίες τοῦ γραφειοκρατικοῦ συστήματος ἀποδίδονται βέβαια κυρίως στὶς πελατειακὲς σχέσεις, ἀλλὰ ἡ προέχουσα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση δὲν ἐξηγεῖ γιατί οἱ προσλήψεις μὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια δὲν διόρθωσαν αὐτὴ τὴν κατάσταση.

Ἐπίσης, στὴ χώρα μας καθοριστικὸς παράγων στὴ δημιουργία ἀνίσων σχέσεων μεταξύ πολιτῶν καὶ κράτους εἶναι καὶ ἡ ἀρνητικὴ ἕως ἐχθρικὴ στάση τοῦ Ἑλλήνος ἀπέναντι στοῦ κράτος.

Ἐνῶ ἡ βαυαρικὴ ἐξουσία, στὴν προσπάθειά της νὰ δημιουργήσῃ σύγχρονο συγκεντρωτικὸ κράτος, κατέστρεψε τὸ κοινοτικὸ κύτταρο, ἡ λαϊκὴ ἀντίδραση ἐκδηλώθηκε ὡς ἐχθρότητα ἢ δυσπιστία πρὸς τὴν κεντρικὴ ἐξουσία.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ δυσπιστία παίρνει τὴ μορφή τῆς λεγόμενης *self-fulfilling prophesy* (αὐτο-εκπληρούμενης προφητείας), ὅταν κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ διορθωθεῖ μιὰ νοσηρὴ ἢ καὶ χρονίως δυσάρεστη κατάσταση ἀποτελεῖ ἐπιπλέον νομιμοποίηση γιὰ τὴν ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια.

Ὡς φαίνεται ὁμως, οἱ Ἕλληνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸ κράτος, δυσπιστοῦν καὶ πρὸς τὰ μέλη ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων. Κατὰ τὶς στατιστικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ παρατίθενται στοῦ βιβλίου, μόνο τὸ 20% τῶν Ἑλλήνων ἐμπιστεύεται τοὺς συμπολίτες του, εἴμεθα καὶ ἐδῶ τελευταῖοι μεταξύ τῶν χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

Αὐτὰ τὰ φαινόμενα συνιστοῦν, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὴν ἐλληνικὴ ἰδιαίτερότητα. Γενικώτερα θὰ ἔλεγα ὅτι δὲν συμφωνῶ μὲ ὅλα ὅσα ὑποστηρίζει στοῦ βιβλίου τοῦ ὁ συγγραφεὺς. Δὲν θὰ συμφωνοῦσα, ἐπίσης, μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ ἐλληνικὴ ἰδιαίτερότητα, διότι ἐπικαλούμενοι μιὰ ἰδιαίτερότητα, ἐντείνουμε τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὴ λελογισμένη συγκρότηση τῆς κοινωνίας μας.

Σὲ τελικὴ ἐκτίμηση, δικαιολογημένα ὁ συγγραφεὺς μὲ τὸ νέο βιβλίο του ἀντιμετωπίζει συνολικὰ τὶς ἐξελίξεις τοῦ φαινομένου τοῦ πελατειακοῦ συστήματος καὶ τῆς γραφειοκρατίας. Μὲ τὴ σημερινὴ δὲ εὐκαιρία νομίζω ὅτι εἶναι πλεόν καιρὸς νὰ ἀνοίξουμε φύλλο-φύλλο αὐτὸ τὸ φυτὸ (γιατί δὲν εἶναι βέβαια λουλούδι) καὶ νὰ ἀναζητήσουμε μὲ τὴν πρέπουσα ἐπιστημοσύνη ἂν στὴ χώρα

μας τὸ πελατειακὸ σύστημα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται, ἂν μειώθηκαν ἢ ἐξέλιπαν στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τομεῖς τῆς παιδείας, τῆς ὑγείας, τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς ἄμυνας. Ἐπίσης, νὰ ἐξετάσουμε τὸ πελατειακὸ σύστημα καὶ τὴ γραφειοκρατία ὡς στοιχεῖα τοῦ καταλυτικοῦ ρόλου τοῦ συνδικαλισμοῦ. Παραφράζοντας τὸν νόμο τοῦ Gresham ὅτι τὸ κακὸ νόμισμα διώχνει τὸ καλὸ, πιστεύω ὅτι ὁ κακὸς συνδικαλισμὸς διώχνει τὸν καλὸ συνδικαλισμό.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2010

ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ: ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ¹

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
ΣΙΡ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗ

Α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

1. Ευχαριστίες και μιὰ εξήγηση για τὸ θέμα τῆς βραδιᾶς

Ἡ χαρὰ καὶ ἡ τιμὴ ποὺ αἰσθάνομαι ἀπὸ τὴν πρόσκληση νὰ Σᾶς ἀπευθύνω λίγες λέξεις ἀπόψε εἶναι μεγάλες ὅσο εἶναι καὶ προφανεῖς. Πῶς ὅμως ἀπὸ τὸ συγκριτικὸ δίκαιο μεταπήδησα στὴ γεωπολιτική; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλὴ ἀλλὰ καὶ ἐνημερωτικὴ γιὰ τὸ ἀποψινὸ μας θέμα.

Ἐχοντας ἐνασχοληθεῖ ἐπὶ σαράντα τρία χρόνια μὲ τὸ συγκριτικὸ δίκαιο ὡς ἐρευνητὴς καὶ δάσκαλος, ἀλλὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἐνεργοῦ διεθνοῦς δικηγορίας, διαπίστωσα προοδευτικὰ ὅτι ἡ σύγκριση συγκεκριμένων κανόνων δικαίου εἶναι σχεδὸν πάντα ἀνεπαρκὴς, ἴσως καὶ παραπλανητικὴ, ἂν δὲν συνδυάζεται μὲ εὐρύτερη κατανόηση τοῦ «ἄλλου» συστήματος καί, συγκεκριμένα, τῶν κανόνων του γιὰ τὴν πολιτικὴ δικονομία, τὸ μέγεθος τῶν ἀποζημιώσεων, τὴ δικαστικὴ πρακτικὴ καί, κυρίως, τὸ συνταγματικὸ του δίκαιο.

1. Ἡ συγγραφὴ τοῦ παρόντος δοκιμίου ὁλοκληρώθηκε στίς 25 Μαρτίου 2010, μὲ μερικὲς προσθήκες στὰ μέσα/τέλη Μαΐου.

Ἐπαξ καὶ τῇ δεχθεῖ κανεὶς αὐτὴν τῇ σκέψῃ, γιὰ νὰ κινηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διεθνoῦς πολιτικῆς καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων δὲν ἀπαιτεῖται παρὰ ἓνα ἐπιπλέον μικρὸ βῆμα, ὅπως ἔχω διαπιστώσει ἐργαζόμενος ἐπὶ σειρά ἐτῶν μὲ διεθνεῖς πολιτικούς, διακεκριμένους δικαστὲς καὶ ὑψηλοβάθμιους δημόσιους ὑπαλλήλους. Τὰ ὅρια, μὲ ἄλλα λόγια, μεταξύ ἰδιωτικοῦ δικαίου, κοινοτικοῦ δικαίου καὶ συνταγματικοῦ δικαίου ἔχουν σὲ πολλὰ σημεῖα γίνεαι ἀσαφῆ καί, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο πού σὲ μία διάλεξή μου στὸ LSE πρὸ εἴκοσι ἐτῶν χαρακτήρισα ὡς «δημοσιοποίηση τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου».

Ἔτσι, ὅσο περισσότερο ἀσχολοῦμαι μὲ τὴ διεθνή πρακτικὴ – νομικὴ καὶ πολιτικὴ – τόσο ἔβλεπα τὰ διεθνή οἰκονομικὰ συμφέροντα νὰ ἐπηρεάζουν τὸ πῶς λειτουργοῦσε στὴν πράξιν τὸ διακρατικὸ δίκαιο. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια νὰ δαμάσω, ὅσο ἦταν δυνατόν, αὐτὸ τὸ πολυποίκιλο ὕλικο ἦταν καὶ παραμένει ἐξαιρετικὰ χρονοβόρα, μὰ καὶ ἔπρεπε νὰ μάθω νὰ εἰσχωρῶ σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Ταυτοχρόνως, ὅμως, ἄρχισα νὰ βλέπω τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς νομικῆς παιδείας, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεγαλύτερη ἐμφαση πού αὐτὴ δίνει στὴν ἀκριβή-λογη χρῆση ἀφηρημένων ὄρων καὶ ἐννοιῶν. Τὸ ὅτι αὐτὸ ἔχει ἐπιπτώσεις στὸν χῶρο τῆς γεωπολιτικῆς θὰ σᾶς τὸ δεῖξω ἀμέσως.

Ὁ κ. Νταβούτογλου, π.χ., γιὰ τὸν ὅποιον πλειστάκις ἔχω ἐκφράσει τὸν θαυμασμό μου ἀλλὰ μὲ τὸν ὅποιον, δυστυχῶς, ἐξ ἴσου συχνὰ διαφωνῶ στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς, ἔχει ἰσχυρισθεῖ² ὅτι οἱ βασικὲς ἀρχές τοῦ Κοράνιου δὲν διαφέρουν ἀπὸ ἐκεῖνες πού ἀσπάζεται ὁ ἰουδαϊσμός ἢ καὶ ὁ χριστιανισμός. Οὐδόλως παράδοξο αὐτό, μὰ καὶ τὸ Κοράνιο ἔκανε τόσο μεγάλη χρῆση κειμένων καὶ ἰδεῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

Ὅρθα ἐπιστημαίνει, ἐπίσης, ὅτι τὸ Κοράνιο προβάλλει ἀπλῶς μία σειρά ἀπὸ θεμελιώδεις ἀξίες χωρὶς νὰ ἐπιβάλλει ἓναν συγκεκριμένο πολιτικὸ μηχανισμό ἐφαρμογῆς τους. Ἀπαριθμεῖ ἔτσι παραδείγματα ὅπως τὴ δικαιοσύνη, ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἰσότητα καὶ ἐλευθερία γιὰ νὰ δείξει ὅτι αὐτὲς οἱ ἀξίες δὲν εἶναι ξένες πρὸς τίς δικές μας.

Αὐτὴ ἡ ἀπαρίθμηση ἀφηρημένων ἀξιῶν σκοπεύει νὰ ἀκυρώσει ἐκ τῶν προτέρων κάθε πιθανὴ ἔνσταση πρὸς τὴν ἀσυμβατότητα τοῦ τουρκικοῦ πολι-

2. Omayma Abdel-Latif, Ahmet Davutoglu: Harmonising Immutable Values and Ever-Changing Mechanisms, *Al-Ahram Weekly Online*, issue 716, 11-17 November 2004.

τισμού –εὐρέως ἐννοούμενου– μὲ τὸν εὐρωπαϊκόν. Ἡ μεταπήδησις ὅμως αὐτὴ στὴν τελικὴ του ιδέα – ὅτι δηλαδή ἡ δικαιο-πολιτικὴ βάση τῶν ἰσλαμικῶν κρατῶν συμβιβάζεται μὲ αὐτὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν – ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ κ. Νταβούτογλου, δὲν γίνεται, ἐν τούτοις, κατὰ τρόπο πειστικό, τουλάχιστο στὰ μάτια ἐνὸς εἰδικοῦ τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου.

Ἡ κατάρρευσις τῆς συλλογιστικῆς αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται ὅμως, ἂν ἐξετάσῃ με τίς βασικὰς του ἐννοίας τοῦ κ. Νταβούτογλου μὲ τὴ νομικὴ τάσιν πρὸς ἀκριβολογίαν τῶν ἐννόμων συμφερόντων πού προστατεύουν τὰ διάφορα, ἀκόμη καὶ συγγενῇ, δίκαια. Αὐτὴ ἡ ἐξειδίκευσις ὅμως δὲν ἀπαντᾷ πάντοτε εἰς τὴν φρασεολογίαν τῶν κοινωνιολόγων ἢ καὶ τῶν πολιτικῶν ἐπιστημόνων.

Ἔτσι, ἀπὸ νομικῆς πλευρᾶς, οἱ ἐννοίαι τῆς «ἐλευθερίας», τῆς «ἰσότητος» καὶ τοῦ «σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος» ἀντιμετωπίζονται πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ διάφορα εὐρωπαϊκὰ συστήματα³, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀπὸ τὰ ἰσλαμικά. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀξία, σὰν ἀφηρημένη ἐννοία, μπορεῖ νὰ ἀπαντᾷ σὲ διάφορους πολιτισμούς ἀλλὰ στὴν πράξιν καὶ νομικὰ λαμβάνει ἐντελῶς ἄλλη προστασία.

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ νομικὴ χρῆσις τῶν ὅρων, μαζὶ μὲ τὸ συγκριτικὸ δίκαιο, μποροῦν σὲ αὐτὲς τίς περιπτώσεις νὰ διαδραματίσουν ἀποφασιστικὸ ρόλον στὴν ὀρθὴ ἄσκησιν τῆς σύγχρονης γεωπολιτικῆς, ἀποδεικνύοντας πού πραγματικὰ ὑπάρχουν ὁμοιότητες καὶ πού ἡ προσέγγισις εἶναι μᾶλλον φαινομενικὴ.

Ἔτσι, ἡ συμβίωσις δικαίου καὶ πολιτικο-οικονομικῶν συμφερόντων καὶ τρόπων συναλλαγῆς εἶναι πάρα πολὺ αἰσθητὴ στοὺς κλάδους τοῦ δικαίου πού διέπονται ἀπὸ τὸ ἀγγλοαμερικανικὸ δίκαιο – π.χ. χρηματιστηριακούς, τραπεζικούς καὶ ἐμπορικούς τομεῖς – καὶ καταλήγει σὲ διαφορετικὰς ἀρχὰς ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένες λύσεις ὅταν συγκρίνονται μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἑπειρωτικοῦ δικαίου.

Τὸ ἴδιον, ἐπίσης, συμβαίνει καὶ στὸ δίκαιο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πού ἔχουν οἰκοδομηθεῖ πάνω σὲ μιὰ μακρά, Εὐρωπαϊκὴ καὶ φιλελεύθερη φιλοσοφία πού κατὰ καιροὺς οἱ γείτονές μας προσεπάθησαν – ὅχι πάντοτε ὅμως ἐπιτυχῶς – νὰ εἰσαγάγουν στὴ χώρα των.

3. Γιὰ μιὰ λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῶν δικαίων τῆς Ἀγγλίας, Ἀμερικῆς, Γαλλίας, Γερμανίας καὶ Ἰταλίας, βλ. τὴ συλλογὴ δοκιμῶν πού ἐπιμελήθηκα ὑπὸ τὸν τίτλον *Protecting Privacy, The Clifford Chance Lectures*, τόμ. iv (Oxford 1999).

Οἱ μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες τοῦ 19ου αἰῶνος — τὸ λεγόμενο «ταν-ζιμέτ» — ἀλλὰ καὶ οἱ πρὸ πρόσφατες δυσκολίες τῆς Τουρκίας νὰ προσαρμόσει (κυρίως) τὸ δημόσιο καὶ ποινικὸ τῆς δίκαιο στὶς ἀπαιτήσεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνω-σῆς ἐνισχύουν λοιπὸν τὶς ἀμφιβολίες τοῦ προσεκτικοῦ ἀναγνώστου τοῦ κ. Ντα-βούτογλου ὡς πρὸς τὸ πόσο ἔχει δίκαιο, ὅταν τονίζει τὴν ταυτότητα τῶν «ἀξιών» στὴν πράξη μεταξὺ Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ἰσλαμικῶν κρατῶν.

2. Προειδοποιήσεις

Τὰ κείμενα γεωπολιτικῆς εἶναι λοιπὸν γεμάτα παγίδες, τὶς ὁποῖες οἱ μὲν συγ-γραφεῖς μπορεῖ νὰ ἔχουν θέσει ἀκουσίως ἢ σκοπίμως, ὁ δὲ ἀναγνώστης πρέπει, σὲ κάθε περίπτωση, νὰ ἀποφεύγει. Ὅσο περισσότερο διαβάζει κανεὶς κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τόσο περισσότερο μαθαίνει νὰ ἀποφεύγει τοὺς ἐν λόγῳ κινδύ-νους. Ἐτσι, ὅταν ἀναλύει κανεὶς τὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται στὰ πρὸ «ἔγκυ-ρα» ἐντυπα τοῦ κλάδου, πρέπει νὰ συνυπολογίζει στὴν ἀξιολόγησή του τὸ εἶδος καὶ τὸ βάθος τῶν γνώσεων ποὺ ἔχει ὁ συγγραφέας τους ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενό του, τὴ διανοητικὴ εὐλικρίνειά του, τὴ συνθετικὴ δυνατότητα τῆς σκέψης του, καθὼς καὶ τὶς ἐγγενεῖς δυσκολίες ποὺ συνοδεύουν τὸ ἐξεταζόμενο θέμα (συνηθέ-στερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀξιόπιστων πληροφοριῶν).

Θὰ ἀναλύσω ἐν συνεχείᾳ, μέσῳ συγκεκριμένων παραδειγμάτων, τὸ εὖρος καὶ τὸ βάθος τῶν γνώσεων ποὺ ἀπαιτοῦνται προκειμένου μὴ γεωπολιτικὴ με-λέτη νὰ εἶναι ὄχι μόνο πειστικὴ ἀλλὰ καὶ χρήσιμη στοὺς ἀναγνώστες της. Στὸ σημεῖο αὐτό, θὰ ἄρκεστώ ἁπλῶς νὰ ἐπισημάνω ὅτι οἱ προϋποθέσεις τοῦ εὗρους καὶ τοῦ βάθους εἶναι τόσο ἐπιτακτικές, ὥστε ἐλάχιστοι μόνον θὰ μπορούσαν νὰ δοκιμάσουν ἐπιτυχῶς τὶς δυνάμεις τους σὲ αὐτὸ τὸ καθήκον. Ὡστόσο, ὁ κα-λύτερος ἐναλλακτικὸς τρόπος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει κανεὶς αὐτὴν τὴν δυσκολία εἶναι νὰ τὴ συνειδητοποιήσει: γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο, ἄλλωστε, ἡ ἐν λόγῳ δυσκο-λία ἐπαναλαμβάνεται, ὡς κεντρικὸ μοτίβο, σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ παρόντος κει-μένου.

Ὅρισμένοι θεωροῦν ὅτι ὁ «εὐκολότερος» τρόπος ὑπέρβασης αὐτῆς τῆς δυ-σκολίας εἶναι ἡ συνεργατικὴ δουλειά. Τούτῃ θὰ μπορούσε νὰ προσλάβει τὴ μορ-φή μᾶς *ad hoc* συνεργασίας μεταξὺ δύο ἢ περισσότερων ἀτόμων ποὺ μελετοῦν διαφορετικὲς πτυχὲς ἐνὸς δεδομένου γεωπολιτικοῦ προβλήματος. Ἐναλλακτικά, τὸ ἐρευνητικὸ ἔργο θὰ μπορούσε νὰ προαχθεῖ μέσα στὸ πλαίσιο ἐρευνητικῶν ὁργανισμῶν ἢ «δεξαμενῶν σκέψης», ὅπως ἀποκαλοῦνται ἀπὸ μερικοὺς σήμερα.

“Ολοι αὐτοὶ οἱ τρόποι μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐν μέρει τίς προαναφερθεῖσες δυσκολίες, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν ἐπ’ οὐδενὶ ὀριστικές λύσεις.

Προσωπικά, ἐνδιαφέρομαι περισσότερο γιὰ ἐργασίες ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴ συνεργασία μελετητῶν συγγενοῦς ἰδιοσυγκρασίας, παρὰ γιὰ ἐργασίες ποὺ παράγονται ἢ ὑποστηρίζονται ἀπὸ ἐρευνητικὰ ἰνστιτοῦτα, μὰ καὶ γι’ αὐτὰ πολλές φορές ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητά τους. Θὰ ἐξετάσω λεπτομερῶς αὐτὰ τὰ ζητήματα στὴν Ἑνότητα Β, Ὑποενότητα (γ), κατωτέρω, ὅποτε ἐδῶ θὰ ἀρκεστῶ σὲ ἓνα μόνο γενικὸ σχόλιο.

Ὁ προβληματισμός μου γιὰ τίς ἐργασίες ποὺ παράγονται ἀπὸ συνεργάτες ἐρευνητικῶν ὀργανισμῶν ἢ ἀπὸ «δεξαμενὲς σκέψης» πηγάζει κυρίως ἀπὸ τὴν «ἀνασταλτική» ἐπιρροή ποὺ ἡ «φυσιογνωμία» καὶ οἱ σκοποὶ τους ἐνδεχομένως ἔχουν ἐπὶ τῶν μελετητῶν τους. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ ἐπιρροή τους μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ φιλοσοφία ἐκείνων ποὺ ὑποστηρίζουν οἰκονομικὰ αὐτοὺς τοὺς ὀργανισμούς, φιλοσοφία ἡ ὁποία ἐνδέχεται νὰ ἐμφιλοχωρήσει –ἔστω καὶ ἀκουσίως– σὲ κάθε ἔργο ποὺ ἐκπονεῖται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τους. Παράγονται, ἔτσι, ἔργα ἄνισα ὡς πρὸς τὴν ποιότητά τους ἀλλὰ καὶ –δυστυχῶς– ὁμοίμορφα ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ νοστοπρία τους. Ὅταν συμβαίνει αὐτό, ἀπουσιάζει πλήρως ἡ πνευματικὴ ποικιλότητα, ἐνῶ, ἐπιπλέον, ἡ πρωτοτυπία περιορίζεται ἀπὸ τίς ἀπαιτήσεις τῆς «θεσμικῆς» φιλοσοφίας ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ εὐρύτερο περιβάλλον τοῦ μεμονωμένου ἐρευνητῆ. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀδιαφάνεια ποὺ μπορεῖ νὰ διακρίνει τὴ χρηματοδότηση αὐτῶν τῶν δεξαμενῶν σκέψης μειώνει σαφῶς τὴν πραγματικὴ χρησιμότητα τοῦ ἔργου ποὺ δημοσιεύεται ὑπὸ τὴν ὀνομασία τους.

Μία ἄλλη ἐκδοχὴ αὐτοῦ τοῦ «κινδύνου» ἐντοπίζουμε στὰ ἄρθρα τῶν ἐφημερίδων, ἀκόμη καὶ στίς περιπτώσεις ποὺ αὐτὰ εἶναι γραμμένα ἀπὸ γνωστὸς δημοσιογράφους ἢ ἔγκριτους ἐξωτερικοὺς συνεργάτες καὶ ἐρευνητές. Ἐν προκειμένῳ, ὁ κίνδυνος ἔγκειται στὴν «πολιτικὴ» ἐπιρροή ποὺ μποροῦν νὰ ἀσκήσουν στοὺς ἀρθρογράφους τὰ κόμματα, τὰ λόμπι, οἱ ὑπουργοὶ καὶ οἱ ἐκδότες, ὅπως ἀκόμη καὶ στὴν προδιάθεσή τους, ἐκούσια ἢ ἀκούσια, νὰ μὴν ὑπάρξουν ἀντικειμενικοὶ ἀναλυτὲς τοῦ θέματος ποὺ θὰ παρουσιάσουν.

Μιὰ κοινὴ μορφή ποὺ μπορεῖ νὰ προσλάβει αὐτὴ ἡ «παρέμβαση» εἶναι οἱ ὑπουργικὲς διαρροὲς πληροφοριῶν ἢ οἱ ἀνώνυμες «ἐνημερώσεις», ποὺ συνοδεύονται, ἴσως, ἀπὸ ἀπροσδιόριστες «χάρες»⁴ πρὸς τὴν ἐφημερίδα ἢ τὸν συντάκτη, μὲ

4. Σκοπῶντως χρησιμοποιῶ ἓναν ὅρο σχετικὰ οὐδέτερο, διότι οἱ συγκεκριμένες «χάρες» δὲν

σκοπό νά τήν/τόν δελεάσουν νά γράψει κείμενα πού ἀκυρώνουν ἡ ὑποσκάπτουν τήν ἀντικειμενικότητα τῆς ταυτοχρόνως ἐξελισσόμενης καί ἐπικείμενης εἰδησης. Ἔτσι, χιλιάδες συμπατριῶτες μας βλέπουν ὅτι ἡ κυριακάτικη ἐφημερίδα τους περιέχει γεωπολιτικά ἄρθρα διαφόρων ἐκτάσεων καί ποικίλου βάθους, τὰ ὅποια, θά τολμοῦσε κανεῖς νά σκεφεῖ, ἐπηρεάζονται ἀπό αὐτή τήν (ἀμφιλεγόμενη) παρασκηνακή συμπεριφορά. Οἱ ἀναγνώστες μπορεῖ νά συμπαθοῦν τόν συγγραφέα ἢ τόν τρόπο γραφῆς του καί, ὡς ἐκ τούτου, νά διαβάσουν τὰ κείμενά του. Τοῦτο ὅμως καθόλου δέν σημαίνει ὅτι τὰ κείμενά του ἀξίζουν ὄντως τὸ μελάνι μὲ τὸ ὁποῖο γράφτηκαν.

Ἀντίθετα μὲ τὸν μέσο ἀναγνώστη αὐτῶν τῶν δημοσιευμάτων, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νά γνωρίζει τήν ὕπαρξη ἢ τήν ἔκταση αὐτῶν τῶν διαστρεβλωτικῶν, παρασκηνακῶν ἐπιρροῶν, ὁ γνήσιος μελετητής (ἢ ὁ ἐμπειρος πολιτικός) εἶναι σέ θέση νά τις ἐντοπίζει καί πρέπει πάντοτε νά προφυλάσσει τοὺς ἄλλους καί νά προφυλάσσεται καί ὁ ἴδιος ἀπὸ αὐτές. Ὁ καλύτερος τρόπος χειρισμοῦ αὐτῶν τῶν κινδύνων εἶναι, ἀφ' ἑνός, νά ἀποφεύγει ὁ συγγραφέας τοὺς «προσεταρισμούς» αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί, ἀφ' ἑτέρου, νά παρουσιάζει πάντα στὸ ἀναγλωστικό του κοινὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποῖους ἀμφισβητεῖ τήν ἐπιστημονικὴ ἀξιοπιστία ἑνὸς δεδομένου δημοσιεύματος. Συγχρόνως, ὅμως, πρέπει νά ἀποκαλύπτει στοὺς ἀναγνώστες του τίς δικές του προκαταλήψεις καί φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις, πού καί αὐτές, μὲ τὴ σειρά τους, ἐνδέχεται νά καθιστοῦν τὴ δική του κρίση λιγότερο ἀξιόπιστη ἢ ἀκόμη καί ὑποπτη. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ συγγραφέας ὀφείλει νά ὁμολογεῖ τίς τυχόν διασυνδέσεις του μὲ ὁμάδες συμφερόντων ἢ πολιτικὰ κόμματα, τίς προκαταλήψεις του, ἀλλὰ καί τήν οἰκονομικὴ στήριξη πού ἔχει μέσῳ εἰδικῶν κονδυλίων, ἀκόμη καί ἂν αὐτὰ εἶναι ἀπολύτως «ἀχρωμάτιστα» καί ἔχουν μοναδικὸ σκοπὸ νά καταστήσουν ἐφικτὴ τὴν ἐρευνητικὴ του ἐργασία.

περιλαμβάνουν ἀπαραιτήτως οἰκονομικὰ ὀφέλη, ἀλλὰ, λόγου χάριν, προνομιακὴ πρόσβαση σὲ πληροφορίες (πολιτικὲς ἢ κοιμηματικὲς) οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιοποιηθεῖ. Αὐτὲς οἱ μυστικὲς συναλλαγές μποροῦν νά προσφέρουν «πλεονεκτήματα» τόσο στὴν κυβερνητικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διαρρέουν οἱ πληροφορίες ὅσο καί στὸ μέσο πού τις λαμβάνει, ἀλλὰ, σὲ ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς περιπτώσεις, μποροῦν νά ἐπηρεάσουν/παρὰπλανήσουν τίς ἀπόψεις τοῦ κοινοῦ.

3. *Ἡ δομὴ τοῦ κειμένου*

Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα πού ἔχω ἀναφέρει μέχρι τώρα, πρέπει νὰ ἔχει γίνει σαφές ὅτι ἡ γεωπολιτικὴ εἶναι ἓνας εὐρύτατος, περίπλοκος γνωστικός κλάδος. Προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσω κατὰ τὸν ἀποτελεσματικότερο τρόπο αὐτὲς τὶς δυσκολίες, στὸ παρὸν δοκίμιό θὰ ἐξετάσω μερικὲς ἀπὸ τὶς βασικὲς πτυχὲς τοῦ κλάδου, διαιρώντας το σὲ πέντε κύριες ἐνότητες, ἐνῶ, στὴν τελευταία, ἕκτη ἐνότητα, θὰ ολοκληρώσω τὴν ἀνάλυση μὲ μερικὲς ἐπιγραμματικές, καταληκτικὲς σκέψεις.

Δίχως ἄλλο, ἡ μεθοδικὴ διαίρεση τοῦ ὕλικου μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν παρουσίασή του. Παραμένει ἐν τούτοις μία ἀκόμη μεθοδολογικὴ δυσκολία: ὀφείλει ἄραγε νὰ προσεγγίζει κανεὶς τὸ κεντρικὸ θέμα του κατὰ τρόπον ἀφρημένο καὶ φιλοσοφικὸ ἢ μέσῳ λεπτομερῶν καὶ διεπιστημονικῶν παραδειγμάτων; Ἡ πρώτη προσέγγιση θὰ ἦταν ἡ ἐνδεδειγμένη γιὰ μιὰ διάλεξη πού παρουσιάζεται σὲ ἓνα πνευματικὸ ἴδρυμα, ὅπως εἶναι μιὰ Ἑθνικὴ Ἀκαδημία· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ δευτέρη προσέγγιση μπορεῖ νὰ ἀναδείξει τὴ ζωντανὴ ἀλλὰ καὶ μεταβαλλόμενη φύση τοῦ θέματος καί, συνεπῶς, νὰ διεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη ἢ ἀκροατῆ.

Στὸ παρὸν πόνημα, ἐπέλεξα νὰ ἐφαρμόσω μιὰ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν προσεγγίσεων. Ὡς ἐκ τούτου, τὸ κείμενο περιέχει μερικὲς γενικὲς ἰδέες (καὶ κριτικὲς) σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο πού ἔχουν χειριστεῖ τὸ ἐξεταζόμενο ἀντικείμενο κάποιοι γεωπολιτικοὶ σχεδιαστὲς (εἰδικότερα, ἐκεῖνοι πού συμβουλεύουν τὴν Κυβέρνηση ἢ διαμορφώνουν καθ' οἷονδήποτε ἄλλον τρόπο τὶς γεωπολιτικὲς στρατηγικὲς τῆς), πολιτικοὶ (στὸν βαθμὸ πού ἔχουν τὸν χρόνο —ἢ τὴν τάση— νὰ διαβάσουν καὶ ἄλλα κείμενα πέραν τῶν κυβερνητικῶν ὑπομνημάτων) καὶ σχολιαστὲς (ἀκαδημαϊκοὶ μελετητές, σύμβουλοι πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν, δημοσιογράφοι).

Ἡ ὑπερβολικὴ γενίκευση σπανίως ἀποτελεῖ χρήσιμο ὁδηγό. Ἐπιπλέον, ἡ ἀμιγῆς θεωρία ποτὲ δὲν μπορεῖ, ἀφ' ἑαυτῆς, νὰ καταστήσει πειστικὴ μιὰ ὀρισμένη θέση, καθότι, ὅπως λέει μιὰ γνωστὴ ἀγγλικὴ ἔκφραση, «the devil is in the detail» — «ὁ διάβολος βρίσκεται στὶς λεπτομέρειες»: πράγματι, πρέπει νὰ ἐξορκίσουμε τὸν διάβολο προτοῦ θροῦμε τὴ σωτηρία, θρησκευτικὰ καὶ μεταφορικὰ. Πρὸς τοῦτο, ἄλλωστε, σὲ ὀρισμένα μέρη τοῦ παρόντος δοκιμίου, ἔχω ἐπιχειρήσει μιὰ ἐκτενὴ ἀνάλυση λεπτομερῶν πτυχῶν τῶν παγκόσμιων προβλημάτων πού μᾶς ἀπασχολοῦν ὅλους σήμερα. Ἔτσι, στὴ δευτέρη ἐνότητα τοῦ δοκιμίου θὰ ἐπικεντρωθῶ στὸ Ἰράν, ἐνῶ στὴν πέμπτη καὶ τελευταία κυρίως ἐνότητα ἡ ἔμφαση θὰ δοθεῖ στὴ Ρωσία. Ἐὰν διέθετα περισσότερο χρόνο καὶ χῶρο, θὰ ἐπικεντρωνόμουν ἐξ ἴσου στὴν Τουρκία, τὴν Ἑλλάδα, τὸ Ἰσραήλ, τὴν Εὐρώπη, τὶς σχέσεις μας μὲ τὴν Κίνα, τὴν ἐνεργειακὴ διπλωματία κ.ο.κ. Εἶναι πραγματικὰ

ἀπεριόριστες οἱ ἐπιλογές, ἀλλὰ ἀναγκάστηκα νὰ ἐπικεντρωθῶ μόνον σέ ὁρισμένες.

Θέλησα νὰ ἐστιάσω τὸν ἐνδιαφέρον μου στὸ Ἰράν καὶ στὴ Ρωσία ὄχι μόνον ἐπειδὴ θέτουν σημαντικές (ἂν καὶ διαφορετικές) προκλήσεις γιὰ ὅλους μας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ μελέτη τους θὰ καταδείξει ἐναργῶς τὸν περίπλοκο χαρακτήρα τῶν γεωπολιτικῶν μελετῶν. Ἐξ ἄλλου, δὲν μπορούμε νὰ κατανοήσουμε τὸ Ἰράν καὶ τὴ Ρωσία παρὰ μόνον ἐὰν συνδέσουμε τίς δύο αὐτὲς χῶρες καὶ τίς μελετήσουμε ὑπὸ τὸ φῶς πληροφοριῶν πού θὰ σταχυολογήσουμε ἀπὸ διάφορους γνωστικούς κλάδους. Ἐν ὀλίγοις, τὸ Ἰράν καὶ ἡ Ρωσία ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα γιὰ μίαν ἀπὸ τίς βασικές μου θέσεις, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γεωπολιτικὴ εἶναι ἓνας σχεδὸν ἀπροσπλάστος γνωστικός κλάδος λόγῳ τοῦ εὗρους καὶ τοῦ βάθους τῶν γνώσεων πού ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ἐξειδικευθεῖ κανεὶς σὲ αὐτόν.

Ἀναμφίβολα, σπανίζουν οἱ εἰς βάθος ἀναλύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους — κρίνοντας, τουλάχιστον, ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα στὸν παγκόσμιον (καὶ τὸν ἐλληνικὸ) Τύπο. Ἐκτιμῶ ὅτι οἱ περισσότεροι πολιτικοὶ καὶ ἐπιχειρηματίες περιορίζουν μᾶλλον τὰ γεωπολιτικὰ ἀναγνώσματά τους σὲ αὐτὰ τὰ ἀνεπαρκῆ δημοσιεύματα. Γιὰ ὅλες τίς ὑπόλοιπες πληροφορίες πού χρειάζονται (καθὼς καὶ γιὰ τίς ἀποφάσεις πού λαμβάνουν) στηρίζονται κατ' ἀνάγκην στὰ ὑπομνήματα καὶ τίς ἀναφορές πού συντάσσουν οἱ ὑφιστάμενοί τους ἢ κάποιοι δημόσιοι ὑπάλληλοι ἢ καὶ περιοδικὰ τοῦ κλάδου των. Μάλιστα, στίς μέρες μας, ἀκόμη καὶ αὐτὲς οἱ ἀναφορές, μακρὰν τοῦ νὰ εἶναι ἀναλυτικές, παρουσιάζονται συνήθως μὲ ἐπιγραμματικὴ μορφή καὶ ἄρα, στὴν καλύτερη περίπτωση, μόνον πρόσκαιρῃ ἀξίᾳ μπορεῖ νὰ ἔχουν.

Γιὰ ἐκείνους —τοὺς ὀλίγους— πού ἐνδιαφέρονται ἐπίσης γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος, τὰ ὑπομνήματα πού συντάσσονται σήμερα γιὰ λογαριασμό ὑπουργῶν εἶναι ἀπείρως κατώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα πού μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ φιλόπονος ἐρευνητὴς στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τῶν σημαντικότερων διπλωματικῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ «κόσμου τοῦ χθές», ὅπως εἰς τὸ Public Record Office τοῦ Λονδίνου.

Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτὲς βασικὲς ἐνότητες τοῦ δοκιμίου, ἔχω παρεμβάλει δύο ἀκόμη, τὴ Γ καὶ τὴ Δ, στίς ὁποῖες ἐπέτρεψα στὸν ἑαυτό μου νὰ προβεῖ σὲ κάποιες γενικεύσεις καὶ νὰ μιλήσει κατὰ τρόπο σχετικὰ πρὸ φιλοσοφικό.

Πρὶο συγκεκριμένα, ἡ Ἐνότης Γ πραγματεύεται διὰ βραχέων τὴ θεωρίαν τοῦ Fukuyama γιὰ τὸ Τέλος τῆς Ἱστορίας καὶ τὴ σημασίαν πού αὐτὴ ἀποδίδει στὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ φιλελεύθερου μοντέλου, ἐνῷ ἡ Ἐνότης Δ ἐπισημαίνει μερικὸς ἀπὸ τοὺς περιορισμούς τῆς συγκεκριμένης θεωρίας. Ἀπώτερη πρόθεσί μου, στίς ἐνότητες αὐτές, εἶναι νὰ διερευνήσω τὴ σημερινὴ ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς θεωρίας γιὰ τίς γεωπολιτικὲς προβλέψεις ἀκόμη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἐπονομαζόμενου δυτικοῦ ἢ φιλελεύθερου κόσμου. Σὲ αὐτὸ τὸ ἀρχικὸ σημεῖο,

ωστόσο, θά δηλώσω απλῶς ὅτι, σήμερα, ἡ σπουδαιότητα τῆς θεωρίας τοῦ Fukuyama μοιάζει πολὺ λιγότερο ἐπιβλητικὴ σὲ σχέση μὲ εἴκοσι χρόνια πρὶν, ὁπότε καὶ πρωτοεμφανίστηκε.

Ἡ Ἑνότητα Δ ἔχει ἐπίσης σκοπὸ νὰ ἐπιστημάνει ὅτι ἡ γεωπολιτικὴ, ὅπως τουλάχιστον τὴν ἀντιλαμβάνομαι ἐγώ, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ γνωστικός κλάδος ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ περιγράψῃ τὶς κρατικὲς καὶ ἀνθρώπινες συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες, θεωρῶ, θά συνεχισθοῦν ἢ ἀκόμη καὶ θά ἐνταθοῦν—σὲ ἐπίπεδο στρατιωτικὸ, οἰκονομικὸ καὶ φιλοσοφικὸ—μέχρις ὅτου ἀποκατασταθεῖ ἡ γεωπολιτικὴ ἰσορροπία (ἢ μιὰ ἀνάλογη, σὲ γενικὲς γραμμὲς, κατάστασις) ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου.

Ἐν ὀλίγοις, δὲν ἔχω πειστεῖ διόλου ἀπὸ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ τόσο διαδεδομένες—ἀλλὰ ἐνίοτε ἀπροσδιόριστες—λέξεις «παγκοσμιοποίηση», «πολυμέρεια», «περιφερειακὴ» ἢ «παγκόσμια συνεργασία» πρόκειται νὰ μειώσουν τὶς συγκρούσεις στὸν κόσμον τοῦ αὔριο. Ἡ ἀποψὴ τοῦ Ἡράκλειτου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «Πόλεμος πάντων πατήρ»⁵, ἰσχύει σήμερα ὅσο ἰσχυε καὶ ὅταν πρωτοδιατυπώθηκε, πρὶν ἀπὸ δύομισι χιλιάδες χρόνια, ἂν καί, ἀσφαλῶς, ὁ πόλεμος δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προσλαμβάνει πάντοτε τὴ μορφή τῆς στρατιωτικῆς ἀναμέτρησης, ἀλλὰ μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐμφανίζεται—καί, ὄντως, συχνὰ ἐμφανίζεται—ὑπὸ τὴ μορφή μεγάλων οἰκονομικῶν πιέσεων, ἐμπάργκο, ἐπιβολῆς δασμῶν ἢ—πράγμα συνηθέστερο στὴν ἐποχὴ μας—παρεμβάσεων στὰ ἠλεκτρονικὰ μέσα ἐπικοινωνίας. Ἡ ἀναμέτρηση αὕτη, ὁμως, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο (ἢ καὶ πιθανὸ) ὅτι θά σταματήσει τὶς νέες τοπικὲς συμμαχίες ἢ συμπαρατάξεις, στὸ πλαίσιο τῆς νέας ἰσορροπίας δυνάμεων ποὺ διαμορφώνεται σήμερα.

Ὁμολογῶ εὐθέως ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο ἐκκίνησης τοῦ τρόπου σκέψης μου. Μολονότι, μάλιστα, πολλοὶ θά διαφωνήσουν διαρρήδη μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο σκέψης, θεωρῶ ὅτι τοῦτος ἀναπόφευκτα μὲ ὀδηγεῖ στὴ δευτέρη βασικὴ μου θέσι, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ σταθερότητα καὶ ἡ ἡρεμία θά ἀποκατασταθοῦν σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ὅταν ἐπιτευχθεῖ μιὰ διεθνὴς ἰσορροπία μεταξὺ (σχεδόν) ἴσων δυνάμεων πολὺ καλύτερη ἀπὸ αὕτη ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν τελευταία περίπου εἰκοσαετία⁶. Γιὰ νὰ τὸ θέσω διαφορετικὰ, ἡ ἀποψὴ ὅτι στὸν κό-

5. «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεὺς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους» [Fragmentum B 53].

6. Ὁπωσδήποτε καλύτερη ἀπὸ τὴν ἰσορροπία ποὺ ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τῶν θεωριῶν τοῦ Fukuyama, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990.

σμο μας υπάρχει μόνο μία πραγματική παγκόσμια δύναμη —οί ΗΠΑ— θεωρώ ότι έχει πλέον ανααιρεθεί πλήρως· και θεωρώ επίσης ότι αυτό το «τέλος εποχής» αποτελεί σαφώς θετική εξέλιξη⁷.

Στό σημείο αυτό, παρεπιπτόντως, συναντούμε ένα όρισμένο παράδοξο, το οποίο δεν έχει εξετασθεί επαρκώς στη διεθνή —και όπωσδήποτε όχι στην έλληνική— βιβλιογραφία και άρθρογραφία: ότι ο Ψυχρός Πόλεμος, παρά τη θλιβερή καταπίεση των λαών και την κατασπατάληση πόρων σε εξοπλιστικά προγράμματα, κατάφερε, μέσα από τη συνακόλουθη ισορροπία δυνάμεων, να προστατεύσει την παγκόσμια ειρήνη επί σαράντα πέντε σχεδόν χρόνια. Η περίοδος αυτή διήρκεσε, για την ακρίβεια, όσο και η περίοδος ηρεμίας που επικράτησε στην Ευρώπη μετά τους Ναπολεόντειους Πολέμους (1815-1870), τον Γαλλογερμανικό Πόλεμο και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1871-1914). Έξεταζόμενη από αυτή την άποψη, η ψυχροπολεμική κατάσταση δεν ήταν κακή· και έρχεται μάλιστα σε έντονη αντίθεση με την αύξηση πολέμων και εισβολών σε εδάφη κυρίαρχων κρατών κατά την περίοδο μετά το 1991⁸, όποτε η Αμερική είχε τον έλεγχο όλης της δύναμης. Πρόκειται, εν ολίγοις, για έναν ακόμη λόγο δυσπιστίας προς την ιδέα της μίας και μοναδικής παγκόσμιας δύναμης.

Μολονότι ούτε οι λεπτομέρειες ούτε η σπουδαιότητα αυτής της παρατήρησης χαίρουν ευρείας αποδοχής, υποδηλώνουν εν τούτοις, ή ίσως αποδεικνύουν,

7. Διαβάζοντας τα αμερικανικά κείμενα σχετικά με το ζενίθ της αντιρωσικής περιόδου —το οποίο, κατά τη γνώμη μου, σημειώθηκε κατά την εποχή της διακυβέρνησης Bush—, μένει κανείς εκπληκτος όταν διαπιστώνει πόσο πεπεισμένοι ήταν οι συγγραφείς τους ότι ο κόσμος επρόκειτο να παραμείνει μονοπολικός. Έν τούτοις, οι πιο επιφυλακτικοί ή συνετοί μεταξύ αυτών δεν παρέλειψαν να επισημάνουν τους κινδύνους που ενείχε αυτό το «νεο-αυτοκρατορικό όραμα». Βλ. ενδεικτικά G. JOHN IKENBERRY, *America's Imperial Ambition*, *Foreign Affairs*, 81, 2002, 44, ιδ. σ. 56 μέχρι τέλους.

8. Ειδικότερα, οι αμερικανικές υπερπόντιες επεμβάσεις πολλαπλασιάστηκαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Άς σημειωθούν: η εισβολή στον Παναμά το 1989, οι πόλεμοι στον Περσικό Κόλπο το 1991, στη Σομαλία το 1992, στην Αϊτή το 1994, στη Βοσνία (που βομβαρδίστηκε από το ΝΑΤΟ) το 1995, στο Ιράκ, στο πλαίσιο της Έπιχειρήσης «Άλεπού της Ερήμου», το 1998, στο Κοσσυφοπέδιο το 1999, στο Αφγανιστάν το 2001, στο Ιράκ το 2003, και η επέκταση των αφγανικών βομβαρδισμών στο Πακιστάν από το 2008 και ύστερα. Σε αυτόν τον κατάλογο δεν έχω συμπεριλάβει τις περιπτώσεις πολέμων «δι' αντιπροσώπου», οι οποίες παίρνουν τη μορφή στρατιωτικών επεμβάσεων με την ανοχή της Αμερικής, όπως σαφώς ήταν η ισραηλινή εισβολή στη Λωρίδα της Γάζας.

δύο πράγματα: πρώτον, τὴν επέκταση τῆς διάσημης φράσης τοῦ λόρδου Acton «ἡ ἐξουσία διαφθείρει· ἡ ἀπόλυτη ἐξουσία διαφθείρει ἀπόλυτα» στὸ σύνολο τῆς παγκόσμιας σκηνῆς· καί, δεύτερον, τὸν ἐπικίνδυνα «ἐξωστρεφῆ» προσανατολισμὸ τοῦ σύγχρονου ἀμερικανικοῦ «ἐθνικισμοῦ», ὅπως αὐτὸς ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς νεοσυντηρητικοὺς θεωρητικοὺς μετὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1980⁹. Διότι σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο ἔγκειται ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ «πατριωτισμοῦ» καὶ «ἐθνικισμοῦ». Πράγματι, ἡ πρώτη ἰδέα ὀρίζεται χαρακτηριστικὰ ὡς κατ' οὐσίαν συντηρητικὴ —ἡ ἐπιθυμία νὰ διατηρήσεις καὶ νὰ ὑπερασπιστεῖς τὴ χώρα σου ὡς ἀκριβῶς ἔχει—, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι μᾶλλον μιὰ ἰδεατὴ, ἀφηρημένη, ἀπραγματοποίητη, ἱεραποστολικὴ καὶ ἐξωστρεφῆς ἰδέα γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς χώρας σου καὶ τὴν ἀνθρωπότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πρώτη ἔννοια εἶναι ἐσωστρεφῆς καὶ ἡ δεύτερη ἐξωστρεφῆς ὡς πρὸς τὶς δυνατότητές της¹⁰.

Στὴν Ἑνότητα Ε θὰ ἐπανέλθω στὴ λεπτομερειακὴ προσέγγιση (τὴν ὁποία καὶ προτιμῶ) ὅσον ἀφορᾷ τὰ γεωπολιτικὰ ζητήματα καὶ θὰ ἀσχοληθῶ κυρίως μὲ τὴ Ρωσικὴ Ὁμοσπονδία, καθὼς καὶ τὶς προκλήσεις καὶ τὶς εὐκαιρίες μὲ τὶς ὁποῖες μᾶς φέρνει (ὅλους) ἀντιμέτωπους. Μέλημά μου, στὸ παρὸν πλαίσιο, δὲν εἶναι νὰ τονίσω τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνερχόμενης Ρωσίας, ὅσο μᾶλλον νὰ ἐπιχειρήσω νὰ προβλέψω τὴ βασικὴ κατεύθυνση πού αὐτὴ θὰ ἀκολουθήσει κατὰ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ παιχνίδι τῆς ἐπανόδου της μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ὑπὸ διάφορες μορφές, θεωρῶ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄκρως συναρπαστικὸ ἀντικείμενο μελέτης. Θὰ ἔλεγα ὅτι τὸ βλέπω σὰν εἶδος διανοητικῆς παρτίδας σκάκι, ὅχι μόνον ἐπειδὴ, ἐὰν μπορέσω, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση, νὰ μαντέψω τὴν ἐπόμενη κίνησή τους, θὰ μπορέσω καὶ νὰ προετοιμάσω τὴ δική μου ἀντίδραση καλύτερα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη, σημαντικότερο, λόγο.

Στρεφόμενος σὲ αὐτὸν τὸν λόγο, ἐγκαταλείπω τὴν ἀναλογία μὲ τὸ σκάκι, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἀναζητῶ τὴν κίνηση πού θὰ κλείσει τὴν παρτίδα ἐπιτυγ-

9. Μεταξὺ τῶν σημαντικότερων ἔργων τοῦ ἐν λόγω κινήματος, βλ. IRVING KRISTOL, *Reflections of a Neo-Conservative*, Νέα Ὑόρκη 1983, σ. xiii. Βλ. ἐπίσης, τοῦ ἰαίου, *Neo-Conservatism, Autobiography of an Idea*, Νέα Ὑόρκη 1994, σ. 365.

10. Ἀντλῶ αὐτὴν τὴ διάκριση κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ αἰμύνηστου KENNETH MINOGUE, *Nationalism*, New York 1997, τὸ ὁποῖο καὶ θεωρῶ χρήσιμο γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ σημερινὴ χρήσιμη τῶν ὑπὸ ἐξέταξη ὄρων στίς ΗΠΑ.

χάνοντας «μάτ» έναντι του αντιπάλου μου, αλλά την κίνηση που θα διασταυρώσει τους στόχους μου με τους στόχους του συμπαίκτη μου και θα μου επιτρέψει να διαμορφώσω μιάν αντίδραση που θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη συνεργασία εντός της Ευρώπης υπό την ευρύτερη, γεωγραφική έννοια του όρου. Διότι, εάν επιτευχθεί αυτή η γεωγραφικά εννοούμενη συνεργασία, θα μπορούσε να ξεοπλίσει καλύτερα την Ευρώπη και τη Ρωσία, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τα διάφορα σημεία σύγκρουσης, πού, αναμφίβολα, πολλαπλασιάζονται στον υπόλοιπο κόσμο και που μπορεί να απειλήσουν και τις δύο πολύ περισσότερο από τους κινδύνους που προκύπτουν από την μέχρι τώρα αντιπαλότητά τους.

Η σύντομη Ένότητα ΣΤ, υπό τον προφανή τίτλο «Επίλογος», θα κλείσει το παρόν δοκίμιο τονίζοντας πόσο σημαντική είναι η πρωτοτυπία της σκέψης, έστω και αν το πιθανό τίμημα είναι ενίοτε το σφάλμα. Δεν απολογούμαι για αυτήν τη βασική ιδέα, ούτε και για το γεγονός ότι μπορεί και εγώ ο ίδιος να έχω επανειλημμένως σφάλνει στα έργα μου, διότι παραμένω πάντα αφοσιωμένος όπαδός του Goethe και άπηχῶ με βεβαιότητα την άποψή του ότι «Es irrt der Mensch, solange er strebt»¹¹. Όπως πάντα λέω στους φοιτητές μου, «στο έργο σας πρέπει να είστε προετοιμασμένοι να σφάλετε, διαφορετικά ποτέ δεν πρόκειται να πείτε κάτι νέο». Αυτή η επιθυμία, να πεις κάτι νέο ή, τουλάχιστον, να παρουσιάσεις γνωστά γεγονότα υπό νέο φῶς, αποτελεί, πιστεύω, απαραίτητο στοιχείο κάθε μορφής επικοινωνίας που λαμβάνει χώρα στο κέντρο της γνώσης.

Β. Ο περίπλοκος χαρακτήρας τῆς γεωπολιτικῆς

Όπως προείπα, είτε εκλαμβάνει κανείς τη γεωπολιτική με όρους σχεδιασμού είτε με όρους περιγραφῆς, ο περίπλοκος χαρακτήρας της αποτελεί γεγονός άναντίρρητο, τὸ ὁποῖο συνδέεται με τούς λόγους που ανέφερα προηγουμένως. Ακριβῶς ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν λόγων καθιστᾶ ιδιαίτερα συναρπαστική τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη αὐτοῦ τοῦ γνωστικοῦ κλάδου, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι καὶ ιδιαίτερα ἐρεθιστικός ἀπὸ διανοητικὴ ἀποψη.

Οἱ δυσχέρειες πηγάζουν ἀπὸ τρία προβλήματα: (1) τὴν ἀνάγκη συνδυασμοῦ γνωστικῶν δεδομένων ἀπὸ διάφορους κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ· (2) τὴν ταχύτητα

11. «Διότι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσπαθεῖ, καί, προσπαθώντας, θὰ σφάλνει»: Faust, Μέρος Ι (Insel Verlag), σ. 16.

τῆς ἀλλαγῆς τῶν γεγονότων· καὶ (3) τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ὑποβάθρου καὶ τῶν προγραμματικῶν στόχων ἐκείνων πού ἐμπλέκονται στὸν γεωπολιτικὸ σχεδιασμὸ ἢ σχολιασμὸ.

(1) Ἡ ἀνάγκη συνδυασμοῦ γνωστικῶν δεδομένων ἀπὸ διάφορους κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ (Ἡ περίπτωση τοῦ Ἰράν)

(α) Τὸ ἐνδεχόμενο ἔνοπλης συγκρούσεως καὶ ὁ κακὸς σχεδιασμὸς. Οἱ κατὰ καιροὺς διενέξεις μὲ τὸ Ἰράν γίνονταν πρωτοσέλιδα ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πτώσης τοῦ Σάχη. Τὴν τελευταία διετία ἢ τριετία, ὅμως, ἔχουν ἐνταθεῖ καὶ πολλαπλασιασθεῖ οἱ συζητήσεις γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη ἔνοπλη σύρραξη. Τὸ Ἰράν ἔχει ἐπίσης ὑπερβεῖ σὲ σημασία τοὺς ἄλλους ἀνεπιτυχεῖς πολέμους τῶν ΗΠΑ, δηλαδὴ (κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ) τὸ Ἀφγανιστάν, τὸ Ἰράκ καὶ τὸ Πακιστάν. Τοὺς χαρακτηρίζω ἀνεπιτυχεῖς ὅχι ἀπὸ χαιρεκακία, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἤμουν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους—στὴν Ἑλλάδα, τουλάχιστον¹²— πού προέβλεψαν τὴν καταστροφικὴ τους ἐξέλιξη. Καὶ οὔτε, ἐπίσης, θὰ ἤθελα νὰ προβλέψω—πάλι¹³— τὴν τεράστια ἐπικοινωνιακὴ ἐκστρατεία πού ἤδη καταστρώνεται αὐτὴν τῇ στιγμῇ, γιὰ νὰ παρουσιαστῇ ἡ ἀμερικανικὴ «ἀποχώρησις» ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν ὡς σοφὴ πολιτικὴ ἀπόφασις ἢ ὁποία σηματοδοτεῖ τὸ τέλος μιᾶς «ὀλοκληρωμένης δουλειᾶς», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, στὴν πραγματικότητα, κανένας ἀπὸ τοὺς ἀρχικῶς διακηρυχθέντες στόχους—δηλαδὴ α) ἡ ἥττα τῶν Ταλιμπάν, (β) ἡ σύλληψις τοῦ Ὁσάμα Μπιν Λάντεν, (γ) ἡ μείωσις τοῦ ἐμπορίου ὀπίου καὶ (δ) ἡ ἐγκατάστασις ἐνὸς δημοκρατικοῦ καθεστώτος—δὲν ἐπιτεύχθηκε.

Ὁ λόγος πού ξεκινῶ τὴν παρουσίᾳ μου γιὰ τὸ Ἰράν ἀναφερόμενος στὸ Ἀφγανιστάν, τὸ Ἰράκ καὶ τὸ Πακιστάν εἶναι ὅτι θέλω νὰ τονίσω τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀμερικανικοῦ στρατιωτικοῦ κατεστημένου νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι: (1) δὲν μπορεῖ πλέον νὰ διεξαγάγει, ὅπως ὑπερφηφανεύοταν κάποτε, дуόμισι υπερπόντιους πολέμους ταυτοχρόνως· (2) αὐτοὶ οἱ πρῶτοι τρεῖς πόλεμοι ἔχουν ἐξαντλήσει τὴν

12. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Obama: Διαφορετικὴ θὰ εἶναι, ἀλλὰ θὰ πετύχει; Τὸ Βῆμα, 2 Νοεμβρίου 2008.

13. Προκλήσεις γιὰ τὸ πολιτικὸ μας κατεστημένο, Μέρος Β' («Χρήσιμα διδάγματα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν»), Ἔθνος τῆς Κυριακῆς, 31 Ἰανουαρίου 2010.

Ἀμερική ἀπὸ ἠθική, στρατιωτική καὶ οἰκονομική ἀποψη¹⁴. (3) ἀπέτυχαν στρατιωτικά διότι, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, οἱ σχεδιαστές τους, παρ' ὅτι εἶχαν πρόσβαση σὲ ἄριστους ἀνθρώπινους καὶ οἰκονομικοὺς πόρους, δὲν κατάφεραν νὰ ἀποτιμήσουν οὔτε τὰ προηγούμενα σφάλματά τους οὔτε καί, πρὸ πάντων, τὸ πόσο ἀπομονωμένοι εἶναι σήμερα στὰ μάτια ὅλου τοῦ κόσμου¹⁵. καὶ (4) δὲν συνειδητοποίησαν ὅτι τὸ πλεόν ἐπιτακτικὸ πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζαν, ἡ λύση τοῦ ὁποίου θὰ συνέβαλε καὶ στὴ λύση ὅλων τῶν ὑπόλοιπων, ἦταν νὰ ἐπιτύχουν μιὰ οὐσιαστικὴ διευθέτηση μὲ τὴ Ρωσία τοῦ κ. Πούτιν.

Πράγματι, ὅπως ἔγραψα μία ἐβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ νίκη τοῦ Obama, ἡ Ρωσία εἶναι τὸ βασικὸ πρόβλημα τῶν Ἀμερικανῶν¹⁶. Ἡ Ἀμερική ὄχι μόνον ἀπέτυχε νὰ «συνδεθεῖ μὲ τὴ Ρωσία ἐποικοδομητικά», ἀλλὰ, κυρίως μὲ παρώθηση τῶν δεξιῶν ΜΜΕ τῆς καὶ τοῦ περιοδεύοντος διαδόχου τοῦ ἀντιπροέδρου Cheney, Joseph Biden, ἐπέλεξε νὰ προκαλεῖ συνεχῶς προβλήματα στὶς παρυφές τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, ἡ παρούσα ὑποεπνότητα δὲν σχετίζεται μὲ τὸ τί δὲν πῆγε καλὰ κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς θητείας τοῦ Obama, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἄσκησι στὸν τομέα τῆς «διορατικῆς γεωπολιτικῆς», ἐστιαζόμενη στὸ τί μπορεῖ νὰ πάει ἀκόμη χειρότερα ἐὰν ὁ ἀμερικανικὸς «ἐθνικισμὸς»¹⁷ δὲν τεθεῖ ὑπὸ ἐλεγχο.

14. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. JOSEPH STIGLITZ καὶ LINDA BILMES, *The Three Trillion Dollar War*, Allen Lane, Ἀγγλία 2008.

15. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ πῶς ἐνδιαφέρον ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς ἀπομόνωσης τῆς Ἀμερικῆς εἶναι ὅτι κατέστησε σαφές πῶς, ἐνῶ ἡ Ἀμερική μπορεῖ νὰ ξεκινήσει καὶ ἐνδεχομένως νὰ κερδίσει τὴν πρώτη φάση ὁποιοδήποτε ὑπερπόντιου πολέμου ἀποφασίσει νὰ κηρύξει, ἐν συνεχείᾳ ἀδυνατεῖ νὰ τὸν τερματίσει μόνη της. Ὅπως (προφητικά) εἶχε γράψει ὁ καθηγητὴς Ickenberry ἐν ἔτει 2002 –δ.π., σημ. 7 ἀνωτέρω, σ. 57– «ἡ διατήρηση τῆς εἰρήνης καὶ ἡ οἰκονομικὴ κρατῶν θὰ ἀπαιτήσῃ συνασπισμοὺς κρατῶν καὶ πολυμερεῖς φορεῖς, οἱ ὅποιοι θὰ μπορέσουν νὰ ἐμπλακοῦν στὴν ὅλη διαδικασία μόνον ἐφ' ὅσον τῶν ἀρχικῶν ἀποφάσεων γιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση προηγηθοῦν διαβουλεύσεις μὲ ἄλλα μεγάλα κράτη».

16. Βλ. σημ. 10, ἀνωτέρω.

17. Εἶναι σημαντικό νὰ καταλάβουν οἱ μὴ Ἀμερικανοὶ ἀναγνώστες ὅτι, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν 11η Σεπτεμβρίου, οἱ νεοσυντηρητικοὶ Ἀμερικανοὶ στοχαστές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Irving Kristol, εἶχαν προετοιμάσει τὸ ἔδαφος ὥστε τὸ «ἐθνικὸ συμφέρον» νὰ ὀρίζεται ὄχι μόνον βάσει τῶν ἀπαιτήσεων τῆς αὐτοάμυνας καὶ τῆς προστασίας τῶν ἀμερικανικῶν ἀξιών στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοια μιᾶς ἐθνικῆς ταυτότητας ἐπιφορτισμένης μὲ μιὰν ἀποστολὴ προορισμένη νὰ ἐκπληρωθεῖ στὸ ἐξωτερικόν. Εἶναι πλούσια ἡ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ σκοπεῖω νὰ τὴν ἐξετάσω διεξοδικότερα σὲ ἓνα μελλοντικὸ μου κείμενο.

(6) Ἀγνοώντας τὰ διδάγματα ἀπὸ ἄλλα ὑπερπόντια ἐγχειρήματα. Ἡ ἱστορία δείχνει ὅτι, ἐὰν κάνεις τὸ πρῶτο βῆμα σὲ μιὰ κακοσχεδιασμένη ὑπερπόντια σύρραξη, ἀναπόφευκτα θὰ κάνεις σύντομα καὶ τὸ ἐπόμενο βῆμα καί, μετὰ, τὸ μεθεπόμενο, κι ἔτσι, πρὶν καλὰ-καλὰ τὸ καταλάβεις, θὰ βρεθεῖς βυθισμένος σὲ ἓναν κόσμον τὸν ὁποῖο δὲν κατανοεῖς πλήρως καὶ σὲ ἓναν πόλεμον τὸν ὁποῖο δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχεις κἂν ξεκινήσει.

Τὸ Βιετνάμ ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν τακτικὴ τῆς ἰδίας τῆς Ἀμερικῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνει ἀντικείμενο πολὺ πιὸ σοβαρῆς μελέτης. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους πρωταγωνιστὲς τῆς κλιμάκωσης τοῦ πολέμου στὸ Βιετνάμ —ὁ ὑπουργὸς Ἀμύνης Robert McNamara— πέρασε μεγάλο μέρος τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς του ἀναγνωρίζοντας δημοσίως τὰ ἀμερικανικὰ —ἀλλὰ καὶ τὰ προσωπικὰ του— λάθη σὲ αὐτὸ τὸ μέτωπο.

Ἐπιπλέον, ἐὰν ἡ βρετανικὴ ἐμπειρία στὸ Ἀφγανιστάν¹⁸ μοιάζει πολὺ ἀπομακρῆ —καί, ἂν naί, κακῶς— γιὰ νὰ ἀποφασίσουν νὰ τὴ μελετήσουν προσεκτικὰ οἱ Ἀμερικανοὶ γεωπολιτικοὶ σχεδιαστὲς, τὰ πιὸ πρόσφατα ρωσικὰ προβλήματα στὴν ἰδία χώρα προσφέρουν ἓνα ἐναργέστατο παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ ὁ φυλετικὸς ἀνταρτοπόλεμος σὲ ἓνα ἀφιλόξενο περιβάλλον νὰ ἐξαντλήσει ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ σύγχρονους στρατοὺς.

Ὡστόσο, τὸ 2001, ὅταν στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν ΗΠΑ κυριαρχοῦσε τὸ δηλητήριο τῆς ἐκδίκησης, ἀμφότερες οἱ προαναφερθεῖσες πολεμικὲς ἐμπειρίες ἔμοιαζαν νὰ ἔχουν ἐλάχιστη βαρύτητα στὴ σκέψη τῶν σχεδιαστῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ στρατοῦ. Πράγματι, ἡ εἰσβολὴ στὸ Ἀφγανιστάν ἐπρόκειτο σύντομα νὰ ἐκληφθεῖ καὶ νὰ αἰτιολογηθεῖ ὄχι ἀπλῶς ὡς «μορφὴ τιμωρίας», ἀλλὰ καὶ ὡς ἄσκηση ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴν «ἱεραποστολική» διάσταση τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐθνικισμοῦ¹⁹. Ἔτσι, δὲν ἄργησε νὰ γίνει (ἐὰν δὲν ἦταν ἐξ ἀρχῆς) μιὰ ἐπιχείρηση μὲ

18. Ἄν καὶ ὑπάρχουν πολλὰ σχετικὰ κείμενα, μιὰ πρόσφατη ἀξιανάγνωστη περιγραφὴ ὑπάρχει στὸ PETER HOPKIRK, *The Great Game, On Secret Service in High Asia* (χαρτόδετη ἔκδοση, 2006).

19. Μεταξὺ ἄλλων, τὸ γεγονός αὐτὸ περιγράφεται, μὲ πολυάριθμες ἀναφορές, στὸ ANATOL LIEVEN, *America Right or Wrong. An Anatomy of American Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 2003, ἰδ. κεφ. 1 καὶ 2.

σκοπό την καθιέρωση της δημοκρατίας και των γυναικείων δικαιωμάτων σέ μιὰ χώρα της οποίας οί περισσότεροι κάτοικοι ἀδιαφοροῦσαν καὶ ἀδιαφοροῦν τελείως καὶ γιὰ τὰ δύο. Ἐξ ἄλλου, ὅποια καὶ ἂν ἦταν τὰ κίνητρα (καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ ἐντόπιου πληθυσμοῦ), καὶ μόνη ἡ ἀπόκτηση πρόσβασης στοὺς ὀρυκτοὺς πόρους τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας ἦταν κάτι πολὺ καλὸ γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς καί, ἐπιπλέον, κάτι ποὺ μπορούσαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν χάρις στὴν τεχνολογία τους. Εἶναι κρισιμότατο τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο, μιὰ καί, μετὰ τὴν πτώση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ἡ τεχνολογικὴ ὑπεροχὴ ἔγινε κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς ἀμερικανικῆς στρατηγικῆς σκέψης, καθότι ἔδινε στὸν ἀμερικανικὸ στρατὸ τὴν εὐκαιρία νὰ κηρύσσει πολέμους μὲ ἐλάχιστες ἀπώλειες... Ἀμερικανῶν²⁰.

(γ) Γεωπολιτικὴ καὶ ἀλληλένδετες δυσκολίες. Τὰ θέματα ποὺ θίξαμε στὶς προηγούμενες παραγράφους καθιστοῦν σαφές τὸ πόσο ἀναγκαῖο εἶναι οἱ σχεδιαστές ἐξωτερικῆς πολιτικῆς νὰ ἔχουν ἐντρυφήσει στὴν ἱστορία ἀλλὰ καὶ στὴ γεωγραφία καὶ στὴν ἐθνογραφία, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὴν τοπικὴ πολιτική. Συνδέω σκοπίμως αὐτὲς τίς τρεῖς ἔννοιες, διότι καὶ οἱ τρεῖς ἐπιβεβαιώνουν τὸ ἐξῆς ἓνα πράγμα: γεωγραφικά, ἐθνολογικά καὶ ἱστορικά, τὸ Ἀφγανιστὰν εἶναι —καί, ἀποτολμῶ νὰ προβλέψω, θὰ παραμείνει— ἀδύνατον νὰ γίνεῖ ἓνα σύγχρονο (μὴ ὁμοσπονδιακὸ) δημοκρατικὸ κράτος. Ἡ μόνη μορφή διακυβέρνησης ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε στὴν περίπτωσή του —ἀλλὰ, καὶ πάλι, θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε πολὺ προσεκτικοὶ ὡς πρὸς τὴ μεταμόσχευση δυτικῶν ἐνοιῶν καὶ θεσμῶν σὲ ἓνα τόσο ξένο περιβάλλον— εἶναι ἓνα εἶδος χαλαρῆς, φυλετικὰ ἐνοποιητικῆς, συνομοσπονδίας.

(δ) Τὸ ἐβραϊκὸ λόμπι εἰσέρχεται καὶ πάλι στὴ σκηνή. Ἡ ἀφίξη τοῦ Προέδρου Obama χαιρετίστηκε —δικαίως— ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον ὡς γεγονός ὕψιστης κοινωνιολογικῆς σημασίας γιὰ τίς ΗΠΑ. Θεωρήθηκε ἐπίσης ὡς ἐλπιδοφόρο προμῆνυμα ὅτι ὁ στρατιωτικὸς ἐπεκτατισμὸς τῆς ἐποχῆς Bush θὰ λάμβανε τέλος.

20. Εἶμαι ἄραγε ὁ μόνος ποὺ δὲν ἔχει ξεχάσει τίς καθημερινὲς καυχησιολογίες στὴν ἀμερικανικὴ τηλεόραση περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς νέας τους βόμβας —ποὺ ἐπονομάστηκε, πολὺ χαριτωμένα, «Μαργαριτοκόφτης» [«daisy cutter»]—, ἡ ὁποία λειτουργοῦσε ἀποροφώντας ὅλο τὸ ὄξυγόνο καὶ προκαλώντας τεράστιες καταστροφές; Μπορεῖ, πάντως, ὁ «Μαργαριτοκόφτης» νὰ ἦταν ἓνα τεχνολογικὸ θαῦμα ἀνάμεσα στὰ πολλὰ πανάκριβα παιχνίδια ποὺ παράγγελλε ὁ ἀμερικανικὸς στρατὸς στοὺς ἐφοδιαστὲς του, δὲν κατάφερε ἐν τούτοις νὰ νικήσει τοὺς ρακένδυτους καὶ ξυπόλητους μαχητὲς τῶν Ταλιμπάν!

Μολονότι η εικόνα και τὸ συναινετικὸ ρητορικὸ στὺλ τοῦ νέου Προέδρου ἔδιναν λόγους νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ συνέβαινε ὄντως αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ, τίποτα τέτοιο δὲν συνέβη στὴν πράξη. Διότι, ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Obama καταφέρει νὰ ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τὸ Ἰράκ, ὅπως σχεδιάζει—ἓνα μεγάλο ἂν, ἐπὶ τοῦ παρόντος— καί, ἐπιπλέον, ἀκόμη καὶ ἂν καταφέρει νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ στὸ Ἀφγανιστάν προτοῦ ἡ χώρα αὐτὴ βυθιστεῖ ἐκ νέου στὸ χάος, ἡ Ἀμερικὴ ἔχει ἀρχίσει ἤδη νὰ σύρεται σὲ μιά νέα σύγκρουση: μὲ τὸ Ἰράν. Ἐδῶσα ἔμφαση στὴ λέξη «σύρεται», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μοιάζει ἴσως ἀταίριαστη γιὰ μιά ὑπερδύναμη σὰν τὴν Ἀμερικὴ. Πιστεύω ὥστόσο ὅτι εἶναι ἀρκετὰ ἀκριβὴς ἐν προκειμένῳ, διότι τὸ Ἰσραήλ, ἐδῶ καὶ καιρό, ἔχει ἐντείνει τὴ ρητορικὴ του σχετικὰ μὲ τοὺς κινδύνους ποὺ παρουσιάζει τὸ Ἰράν καὶ προσπαθεῖ μὲ διάφορους τρόπους νὰ σύρει τὴν Ἀμερικὴ στὴν ὁδὸ τῆς στρατιωτικῆς ἀναμέτρησης.

Ἀσφαλῶς, τὸ Ἰσραήλ δὲν εἶναι ἐπ' οὐδενὶ ἡ μόνη δύναμη ποὺ εὐθύνεται γιὰ τὴν ὑποδόσκουσα αὐτὴ κρίση. Εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ἰράν, ἐδῶ καὶ καιρό, προβαίνει σὲ μιά σειρὰ ἀπὸ ἀπαράδεκτες δηλώσεις γιὰ τὸ τί πρόκειται νὰ πάθει τὸ Ἰσραήλ. Τὸν Ἰσραηλινὸ φόβο γιὰ ἓνα πυρηνικὰ ἐξοπλισμένο Ἰράν τὸν συμμερίζονται καὶ ἀρκετὲς ἄλλες χώρες, περιλαμβανομένων καὶ μερικῶν εὐρωπαϊκῶν. Κυρίως, ὅμως, ὁ φόβος αὐτὸς διαπιστώνεται ἔντονα στὴν Ἀραβικὴ Χερσόνησο.

Ἐν τούτοις, καμία ἀπὸ τίς χώρες αὐτὲς δὲν ἔχει υἱοθετήσῃ δημοσίως τὴ σφοδρὴ ρητορικὴ τοῦ Ἰσραήλ· καμία δὲν ἔχει ἀπειλήσει τὸ Ἰράν μὲ ἔνοπλη σύγκρουση, ὅπως ἀπερίφραστα τὸ ἔχει ἀπειλήσει τὸ Ἰσραήλ· καμία δὲν ἔχει πίσω τῆς ἱστορικὸ «προληπτικῶν» καὶ ἀνεξουσιοδοτήτων στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων σὲ κυρίαρχα κράτη, ὅπως ἔχει τὸ Ἰσραήλ· τέλος, ἐλάχιστες ἀπὸ αὐτὲς τίς χώρες—καὶ ἡ παρατήρηση ἀφορᾷ καὶ μερικὰ ἀραβικὰ κράτη— ἔχουν δώσει τὴ δέουσα προσοχὴ στὸ ἐπιδεινούμενο Παλαιστινιακὸ Ζήτημα, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἰδανικὴ εὐκαιρία γιὰ τοὺς Ἰρανοὺς ὥστε νὰ ἀσκήσουν αὐτὸ τὸ εἶδος μαχητικότητος.

Ὅλα αὐτά, βεβαίως, δὲν δικαιολογοῦν σὲ καμία περίπτωση τὴν ἰρανικὴ ἀπειλὴ περὶ ἀφανισμοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Παράλληλα, ὅμως, οὔτε καὶ ὁ πραγματικὸς, ἐπικείμενος ἢ—σύμφωνα μὲ ἄλλους— ὑποθετικὸς ἀκόμη κίνδυνος ποὺ μπορεῖ νὰ θέσει τὸ Ἰράν στὴ Μέση Ἀνατολὴ δικαιολογεῖ τὴν ἀδιαφορία ποὺ ἐπιδεικνύει ἡ Δύση, καὶ εἰδικὰ ἡ Ἀμερικὴ, πρὸς τίς μονομερεῖς καὶ ἐπανειλημμένα προκλητικὲς ἐνέργειες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰσραήλ στὴ γειτονιά του. Καὶ στίς ἐνέργειες αὐτὲς περιλαμβάνεται ἡ διαρκῶς ἐντεινόμενη ἐποικιστικὴ πολιτικὴ του, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε καὶ τὴν αἰμοσταγὴ Ἰσραηλινὴ ἐπέμβαση στὴ Γάζα τὸ 2008, ἡ ὁποία

προκάλεσε δριμύτατες καταγγελίες από Έβραίους διανοούμενους²¹ σέ όλόκληρο τόν κόσμο.

Ἀπέναντι στίς ἀντικρουόμενες αὐτὲς ἀπόψεις, ἡ Ἀμερική, καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἔχει μείνει καθηλωμένη. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἐποικισμούς, ἡ κυρία Clinton, οἱ φιλοϊσραηλινὲς ἀπόψεις τῆς ὁποίας εἶναι γνωστὲς τοῖς πᾶσι, ἔκανε μιὰ δήλωση τὸν Νοέμβριο τοῦ 2009, ἡ ὁποία περιγράφηκε ἀπὸ ἓνα ἀμερικανικὸ περιοδικὸ στρατηγικῆς ὡς «ἀριστοτεχνικὴ συγκάλυψη τῆς περιπλοκότητος μέσῳ τῆς ἀπλότητος»²². Τὸ Ἰσραήλ, ἐν τούτοις, ἀρνεῖται νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν τοὺς ἐπιθυμίες τῶν Ἀμερικανῶν καὶ συνεχίζει νὰ τοὺς ἀσκεῖ πιέσεις γιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση.

Ἡ πρόσφατη ἀπόφαση (τὸν Μάρτιο τοῦ 2010) νὰ ἀνακοινωθεῖ ἡ κατασκευὴ νέου ἐποικισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια ἐπίσημης ἐπίσκεψης ἀπὸ τὸν Ἀμερικανὸ ἀντιπρόεδρο ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα (καὶ ὅπωςδήποτε ὄχι τὸ μοναδικὸ) τῆς ἀλαζονείας τοῦ Ἰσραήλ πρὸς τὸν κυριότερο εὐεργέτη του. Ὁ Πρόεδρος Obama ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι συνετός, πιστὸς στὴ συναινετικὴ φιλοσοφία του, ἀλλὰ, παράλληλα, ἀνήμερος νὰ προβάλει πλήρεις (ἢ σταθερὲς) ἀντιστάσεις στὸ ἰσχυρὸ ἐβραϊκὸ λόμπι στίς ΗΠΑ, ἰδίως καθὼς πλησιάζουν ταχέως οἱ ἐνδιάμεσες ἐκλογές τοῦ Κογκρέσου. Γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο, στὴν ἀρχὴ τῆς παρούσας ἐνότητος, ἰσχυρίστηκα ὅτι ἡ χώρα τοῦ κ. Obama σύρεται σὲ ἓνα ἀκόμη ὁλέθριο μονοπάτι, ἀναγκασμένη νὰ παραβλέπει ἢ νὰ λησμονήσει τὰ μαθήματα πού πῆρε ἀπὸ τοὺς πρόσφατους πολέμους της.

Φοβοῦμαι, εἰδικρινά, ὅτι ὁ κ. Obama θὰ θγεῖ χαμένος ἀπὸ αὐτὴν τὴ διεκκυστίνδα. Μάλιστα, ἓνας λόγος πού ἐνδέχεται νὰ ἀνατραπεῖ ἡ προσπάθειά του νὰ

21. Βλ., λόγου χάριν, HENRY SIEGMAN, *Israel's Lies*, *London Review of Books*, 15 Ἰανουαρίου 2009. Ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἐφημερίδων, ἀρκεῖ ἓνα καὶ μόνο παράδειγμα: JAMES TRAUB, *The New Israel Lobby*, *The New York Times*, 13 Σεπτεμβρίου 2009. Ὁ Ἑργατικὸς πρῶν ὑπουργὸς καὶ διανοούμενος Gerald Kauffmann, ἓνας σιωνιστὴς τοῦ ὁποίου ἡ οἰκογένεια βίωσε φοβερὲς ἀπώλειες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἔδωσε ἐπίσης μιὰν ἀλτσημόνητη καὶ ἄκρως συγκινητικὴ ὁμλία στὸ Βρετανικὸ Κοινοβούλιο, καταδικάζοντας τὴν ἰσραηλινὴ εἰσβολὴ στὴ Γάζα. Ἡ πιὸ λεπτομερὴς, ἐμπεριστατωμένη (καὶ ἀνατριχιαστικὴ, θὰ πρόσθετε κανεὶς) ἀνάλυση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἰσραηλινοῦ λόμπι στὴν ἀμερικανικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν JOHN J. MEARSHEIMER καὶ τὸν STEPHEN M. WALT στὸ βιβλίον *The Israel Lobby and US Foreign Policy*, Penguin Books, 2008.

22. *Stratfor*, 3 Νοεμβρίου 2009.

αποφύγει τη στρατιωτική επέμβαση είναι ότι η εναλλακτική όδός —ή ιδέα του για «συντριπτικές κυρώσεις» που θα συνετίσουν το Ιράν— μπορεί να αποδειχθεί ατελέσφορη για γεωπολιτικούς λόγους. Για να το θέσω κατά τρόπο διαφορετικό, συμβατό όμως με τα κεντρικά θέματα του παρόντος κειμένου, η γεωπολιτική κρίση έχει αρχίσει να γίνεται βαθύτερη διότι έχει επίσης αρχίσει να γίνεται ευρύτερη.

(ε) *Η προσοχή στρέφεται στην ιδέα του εμπάργκο.* Η επιθυμία του Προέδρου Obama να αποφύγει την ένοπλη σύρραξη, καθώς και η φαινομενική στήριξη που του προσφέρουν κάποιες δυτικοευρωπαϊκές χώρες που τάσσονται υπέρ της επιβολής εμπάργκο, ανέδειξαν την ιδέα των «συντριπτικών κυρώσεων», όπως την ονόμασαν κάποιοι Αμερικανοί «νταήδες». Ός ιδέα, ήταν όντως πολύ έξυπνη και τοῦτο, διότι οί προτεινόμενες κυρώσεις δὲν θὰ ἐμπόδιζαν τὶς ἱρανικὲς ἐξαγωγὲς (καὶ ἄρα δὲν θὰ ἐπηρέαζαν τὶς δυτικὲς οἰκονομίες) ἀλλὰ τὶς ἱρανικὲς εἰσαγωγὲς βενζίνης. Ἔτσι, σκοπὸ θὰ εἶχαν νὰ ἐξαντλήσουν πλήρως τὰ ἀποθέματα βενζίνης τοῦ Ἰράν, τὸ ὁποῖο χρειάζεται περὶ τὰ 180.000 βαρέλια βενζίνη ἡμερησίως, μὰ καὶ τὸ ἴδιο στερεῖται τῆς δυνατότητας διύλισης ἀκατέργαστου πετρελαίου.

Μπορεῖ ὅμως αὐτὸ νὰ ἴσχυε στὴ θεωρία, ἀλλὰ πόσο ἐφικτὸ θὰ ἀποδεικνύοταν στὴν πράξη; Ὅσο περισσότερο ἐπεξεργάζονταν αὐτὴ τὴν ιδέα οἱ γεωπολιτικοὶ σχεδιαστὲς, τόσο πιὸ ἀπαισιόδοξες ἀπέβαιναν οἱ πολυδιάστατες πτυχὲς τοῦ ὅλου προβλήματος. Ὁ χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰράν, πὺ ἀναπαράγεται ὡς Παράρτημα αὐτῆς τῆς μελέτης (μαζί με ἐπεξηγητικὸ σημεῖωμα) ἀποδεικνύει, ἐλπίζω, γραφικὰ πὺς ἡ Ρωσία εἶναι σὲ θέση νὰ καταστρέψει μόνη τῆς — ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ ἐξαρτώμενου ἀπ' αὐτὴν Τουρκμενιστάν — ἓνα τέτοιο εμπάργκο! Μὲ δύο λόγια, ἡ μελέτη τῆς γεωγραφίας, τοῦ κλίματος καὶ τῶν μέσων ἐπικοινωνίας πὺ ἀπαντῶνται στὴν ὑπὸ ἐξέταση περιοχὴ ξαναζωντανεύουν τὴν ἀδυσώπητη περιπλοκότητα τῆς σύγχρονης γεωπολιτικῆς.

(στ) *Μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ ἓνα ἀποτελεσματικὸ εμπάργκο;* Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἡ ἀδυναμία ἐπιβολῆς ἑνὸς ἀποτελεσματικοῦ εμπάργκο δὲν σχετίζεται μόνον μετὰ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι καὶ ἡ Κίνα καὶ ἡ Ρωσία ἔχουν περίσσειες ἐγκαταστάσεις διύλισης καί, ἄρα, τὴν ἱκανότητα νὰ ἐφοδιάσουν τὸ Ἰράν μετὰ τὶς ποσότητες πὺ αὐτὸ χρειάζεται, ἀσχέτως τοῦ τί θὰ ἀποφασίσουν νὰ κάνουν ἡ Βρετανία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Γερμανία ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Ἀμερικανῶν²³. Ἐξ ἴσου σημαντικὸ εἶναι

23. Για πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους ἡ Γαλλία καὶ ἡ Γερμανία ὑποστηρίζουν μὲν τὸ

τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς χώρες — ἡ Ρωσία καὶ ἡ Κίνα — μπορεῖ νὰ ἔχουν τοὺς δικούς τους λόγους γιὰ νὰ θέλουν νὰ ἀσκήσουν πιέσεις στὴν Οὐάσινγκτον χρησιμοποιοῦντας τὸ ζήτημα τοῦ Ἰράν. Μολοντί ἐπὶ τοῦ παρόντος (τέλη Μαρτίου 2010) ἡ Κίνα δείχνει περισσότερο ἀρνητικὰ προδιατεθειμένη ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ρωσία, τίποτε δὲν ἔχει παγιωθεῖ ἀκόμη. Ἐπανέρχομαι, ἔτσι, στὸν ἰσχυρισμὸ μου ὅτι ἡ Ἀμερική, ἂν καὶ τεχνολογικὰ πανίσχυρη, δὲν εἶναι ἡ παγκόσμια δύναμη πού τόσο ἡ ἴδια ὅσο καὶ πολλοὶ ἄλλοι πίστευαν ὅτι ἦταν, ἅπαξ καὶ μετακινήθουμε πέραν τοῦ τομέα τῆς στρατιωτικῆς τεχνολογίας.

Ἐπανερχόμαστε στὴ γεωπολιτικὴ καί, εἰδικότερα, στὴν ἐπιθυμία τῆς Ρωσίας νὰ πείσει τὴν Ἀμερική νὰ σταματήσει νὰ «μπαίνει στὰ χωράφια» της: μέχρι πρόσφατα, σὲ αὐτὰ περιλαμβάνονταν ἡ Οὐκρανία, ἡ Γεωργία καί, ἐνδεχομένως, οἱ χώρες τῆς Βαλτικῆς. Ἡ Ρωσία ὅμως ἔχει πλέον ξανακερδίσει τὴν ἀφοσίωση τῆς Οὐκρανίας²⁴, ἐνῶ οἰκοδομεῖ ἐπίσης μιὰ ἰσχυρὴ τελωνειακὴ ἔνωση μὲ τὴ Λευκορωσία καὶ τὸ Καζακστάν, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι ἐλεύθερη πρόσβαση στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ στὴν Κασπία Θάλασσα, καθὼς καὶ στὴν ἱστορικὴ περιοχὴ πού παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς ἴδιας, τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου. Θεωρῶ ὅτι εἶναι ἐπίσης ζήτημα χρόνου νὰ «πέσει» στὴν ἀγκυλιά της καὶ ἡ Γεωργία. Τότε, κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ πραγματικὰ σύνθετο ἐρώτημα θὰ εἶναι κατὰ πόσον τὰ κράτη τῆς Βαλτικῆς μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀρνοῦνται κάποιου εἶδους συμβίβασμ²⁵ μὲ τὴ Μόσχα, δεδομένων ιδίως τῶν ση-

ἐμπάργκο, ἀλλὰ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀμφότερες θὰ ἔγουν οἰκονομικὰ χαμένες σὲ περίπτωσι ἐπιβολῆς του. Συνεπῶς, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ γνωρίζει μὲ βεβαιότητα πόσο θὰ διαρκοῦσε ἡ ὑποστήριξή τους πρὸς τὸ ἐμπάργκο, ἐὰν τελικὰ ἀποδεικνυόταν ὅτι οἱ Ἴρανοὶ μπορούσαν νὰ ἀντισταθοῦν στὶς ἐπιπτώσεις του.

24. Ἀφότου οἱ βουλευτικὲς ἐκλογές τοῦ Ἰανουαρίου καὶ τοῦ Φεβρουαρίου 2010 ἔδωσαν τέλος στὴν πορτοκαλὴ ἐπανάσταση καὶ σὲ ὅλες τὶς συζητήσεις γιὰ τὸ ἐὰν θὰ ἐνταχθεῖ αὐτὴ ἡ χώρα στὸ NATO καὶ στὴν ΕΕ.

25. Ἐδῶτα ἔμφαση σὲ αὐτὲς τὶς λέξεις, μιὰ καὶ οἱ δύο αὐτὲς χώρες εἶναι πλέον μέλη τῆς ΕΕ καὶ τοῦ NATO καί, ἄρα, δὲν βρίσκονται σὲ θέση ἀνάλογη μὲ τῆς Γεωργίας ἢ τῆς Οὐκρανίας. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ βρεθῇ κάποια ἐπίσημη μέθοδος, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ βοήθεια τῆς Ρωσίας. Πράγματι, ἀπὸ τότε πού (στὶς 31 Δεκεμβρίου 2009) ἡ ΕΕ ἔκλεισε τὸν μοναδικό (καὶ ἀπαρχαιωμένο) πυρηνικὸ σταθμὸ τῆς Λιθουανίας στὴν Ἰγκναλίνα, ἡ χώρα αὐτὴ εἶναι πλέον ὑποχρεωμένη νὰ ἀγοράζει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἡλεκτρικοῦ της ρεύματος ἀπὸ τὴ Ρωσία ἢ ἀπὸ τὴ Λευκορωσία καὶ τὴν Οὐκρανία (χώρες ἐλεγχόμενες ἀπὸ τὴ Ρωσία). Δεδομένης, λοιπόν, τῆς

μερινῶν οἰκονομικῶν τους δυσκολιῶν²⁶. Ἡ Λετονία, ἐπίσης, ἀντιμετωπίζει σήμερα σημαντικὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ θέσουν σὲ κίνδυνο τὸ σύμφωνα οἰκονομικῆς σταθερότητας (ἁξίας 1,7 δισεκατομμυρίων εὐρώ) ποὺ ἔχει κλείσει ἡ χώρα αὐτὴ μὲ τὸ ΔΝΤ²⁷. Ἔτσι, καθὼς γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμές, παραμένει ἀσαφές τί ἄλλο θὰ ζητήσουν οἱ Ρῶσοι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐπιβολὴ «συντριπτικῶν κυρώσεων» στὸ Ἰράν. Θὰ ἐπανεξετάσω τίς πιθανὲς μελλοντικὲς κινήσεις τῆς Ρωσίας, στὴν Ἑνότητα Ε, κατωτέρω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κίνα, θὰ ἀποδειχθεῖ ἀκόμη πιὸ δύσκολο νὰ πειστεῖ ἡ χώρα αὐτὴ νὰ συμμετάσχει σὲ μιὰν ἀποτελεσματικὴ πολιτικὴ κυρώσεων, καὶ τοῦτο, μεταξὺ ἄλλων, γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: (1) ἡ ἁξία τῆς ἐμπορικῆς τῆς σχέσης μὲ τὴν Τεχεράνη ἀνέρχεται ἐτησίως στὰ 27 δισεκατομμύρια δολλάρια²⁸. (2) ἔχει δυσανεστηθεῖ ἐντονότατα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς Ἀμερικῆς νὰ ἀνανεώσει τίς πωλήσεις ὄπλων πρὸς τὴν Ταϊβάν· καὶ (3) εἶναι ἀποφασισμένη νὰ καταπνίξει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τίς ἀναπτυσσόμενες πολιτικὲς «προστατευτισμοῦ» ποὺ προκρίνει τὸ ἀμερικανικὸ Κογκρέσο (ὅχι ὅμως καὶ ὁ Πρόεδρος τῶν ΗΠΑ).

Ἀκόμη μιὰ φορά, τὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχουν τόσο πολλὲς καὶ διαφορετικὲς διαστάσεις ὥστε ἀπαιτεῖται ἓνας συνδυασμὸς ἰδιαιτέρων ταλέντων γιὰ νὰ γίνουν κατ' ἀρχὰς κατανοητὲς καὶ ἀκολούθως νὰ συσχετισθοῦν γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς λήψης πολιτικῶν ἀποφάσεων.

ἐπιδεινούμενης οἰκονομικῆς κατάστασης, κατὰ πόσον μποροῦν νὰ ζητοῦν ἢ νὰ περμένουν νὰ ἐγκατασταθοῦν στὰ ἐδάφη τους ἀμερικανικοὶ πύραυλοι;

26. Παραδείγματος χάριν, ἡ Λιθουανία εἶδε τὸ ΑΕΠ της νὰ μειώνεται κατὰ 18,1% τὸ 2009· τὸ ποσοστὸ ἀνεργίας της ἔχει ὑπερβεῖ τὸ 17%· καὶ τὸ κλείσιμο τοῦ σταθμοῦ τῆς Ἴγκναλίνα ἀναμένεται νὰ ὀδηγήσει τοὺς οἰκιακοὺς λογαριασμοὺς ἡλεκτρικοῦ ρεύματος σὲ αὐξηση τῆς τάξεως τοῦ 30%.

27. Ἡ κρίσιμὴ ἐνισχύθηκε ἀπὸ μιὰν ἀπόφαση τοῦ Λετονικοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου βάσει τῆς ὁποίας, τὸν περασμένο Δεκέμβριο, κηρύχθηκε ἀντισυνταγματικὴ ἡ κυβερνητικὴ ἀπόφαση νὰ περικοποῦν οἱ καταβολὲς συντάξεων.

28. Κατὰ τὴν πρόσφατη ἐπίσκεψή της στὴ Σαουδικὴ Ἀραβία ἡ κ. Clinton προσπάθησε νὰ πείσει αὐτὴν τὴ χώρα νὰ ἀναπληρώσει τίς ποσότητες ἀκατέργαστου πετρελαίου ποὺ θὰ ἔχανε ἡ Κίνα ἀπὸ τὸ Ἰράν. Ἡ Κίνα, ὅμως, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες χῶρες τοῦ κόσμου, δὲν ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπώλεια ἐφοδίων πετρελαίου· ἐνδιαφέρεται ἐπίσης γιὰ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ θὰ εἶχε στὴν παγκόσμια οἰκονομία τὸ τυχὸν κλείσιμο τῶν Στενῶν τοῦ Χορμούζ.

(ζ) *Παράκαμψη τῶν κυρώσεων*. Οἱ δυσκολίες τῆς συμφωνίας ὡς πρὸς τὶς «συντριπτικές κυρώσεις» ἐγείρουν μιὰ σειρά ἀπὸ ἄλλα ζητήματα, πού ὅλα τους σχετίζονται μὲ τὴν πολυδοκιμασμένη πρακτικὴ τῆς παράκαμψης τῶν κυρώσεων. Τὴν πρακτικὴ αὐτὴν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἐφαρμόσει (1) μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς πρωταγωνίστριες — ἡ Ρωσία ἢ ἡ Κίνα — χρησιμοποιώντας τὰ κράτη-δορυφόρους τῆς· (2) «ἀναξιόπιστες» χῶρες ὅπως ἡ Βενεζουέλα, ἡ ὁποία στὰ μέσα τοῦ 2009 ὑπέγραψε ἕνα συμβόλαιο γιὰ νὰ παράσχει στὸ Ἰράν 20.000 βαρέλια βενζίνη τὴν ἡμέρα ἔναντι 800 ἑκατομμυρίων δολλαρίων τὸν χρόνο²⁹ ἢ, (3) ναυτιλιακὲς ἑταιρεῖες πού λειτουργοῦν μὲ βάση τὴν Ἑλβετία, τὴν Ἰνδία ἢ τὴν Ἰνδονησία³⁰. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπειλές, ἡ Βενεζουέλα εἶναι ἴσως ἡ λιγότερο ἀνησυχητικὴ, δεδομένης τῆς σημερινῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς τῆς κατάστασης. Ὡστόσο, ἡ σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος (3), ἀνωτέρω, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποβαθμιστεῖ, ἐφ' ὅσον ζοῦμε σὲ ἕναν κόσμον ὅπου ὑπάρχει πολὺ μεγάλο πλεόνασμα

29. Τὸ πὺν συχνὰ χρησιμοποιούμενο πλοῖο τύπου Aframax (Average Freight Rate Assessment) μπορεῖ νὰ μεταφέρει περὶ τὰ 600.000 βαρέλια ἢ 80-120.000 τόνους. Θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, μιὰ φορὰ τὸν μῆνα νὰ πραγματοποιεῖ τὸ ταξίδι ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ πλοῖα, ὥστε ἡ Βενεζουέλα νὰ ἐκπληρώνει τὴ συμβατικὴ ὑποχρέωση νὰ ἐφοδιάζει τὸ Ἰράν μὲ 20.000 βαρέλια τὴν ἡμέρα. Ἐὰν χρησιμοποιοῦνταν μεγαλύτερα δεξαμενόπλοια —λ.χ. VLCC (Very Large Crude Carriers), τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ μεταφέρουν μέχρι καὶ 330.000 τόνους ἢ σχεδὸν 2 ἑκατομμύρια βαρέλια τὴν ἡμέρα—, καὶ μὲν θὰ πραγματοποιοῦνταν λιγότερα τέτοια ταξίδια, ἀλλὰ θὰ αὐξάνονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ κόστος τους.

30. Ἡ ἀνακοίνωση ἐμφανίστηκε στὰ πρωτοσέλιδα τῶν ἐφημερίδων γιὰ μερικὲς ἡμέρες, ἀν καὶ σύντομα ἄρχισαν ἐπίσης νὰ ἐκφράζονται ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὸ πόσο ἀποτελεσματικὸς θὰ ἦταν αὐτός ὁ τρόπος παράκαμψης ἐνὸς πιθανοῦ ἐμπάργκο. Πράγματι, αὐτὸ τὸ εἶδος παράκαμψης τῶν κυρώσεων θὰ προϋπέθετε ὅτι ἡ Βενεζουέλα θὰ παρήγε περισσότερο διυλισμένο πετρέλαιο κάθε ἡμέρα (πράγμα μᾶλλον ἀμφίβολο, δεδομένων τῶν (φημολογούμενων) ἀνεπαρκειῶν τοῦ διυλιστικοῦ τῆς συστήματος), ἐνῶ παράλληλα θὰ ἔθετε περίπλοκα ζητήματα μεταφορᾶς στὸ μισό τῆς ἀπόστασης μέχρι τὸ ἄλλο ἄκρο τῆς ὑφῆλίου. Ἔτσι, θὰ μπορούσε, θεωρητικὰ, νὰ δώσει στοὺς Ἀμερικανούς ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀποκλεισμοῦ —παράνομου, ἐνδεχομένως, ἐὰν τὸ ἐμπάργκο δὲν εἶχε τὴν ἔγκριση τοῦ ΟΗΕ— αὐτῶν τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Περισσότερο ἀποτελεσματικὰ καὶ —καθὼς γράφεται αὐτὸ τὸ κείμενο (Φεβρουάριος 2010)— ἐντασσόμενα σὲ νομοσχέδια πού περνοῦν ἀπὸ τὸ Κογκρέσο, θὰ ἦταν μιὰ σειρά ἀπὸ σκληρὰ νέα μέτρα πού ἀφ' ἐνὸς θὰ ὄριζαν κυρώσεις ἐναντίον ἐταιρειῶν οἱ ὁποῖες θὰ εἶχαν ἐμπορικὲς δεσοληψίες μὲ τὸ Ἰράν ἢ θὰ ἀσφάλιζαν ἐμπορεύματα πού θὰ ἀποστέλλονταν στὸ Ἰράν, ἀφ' ἑτέρου θὰ τοὺς ἀποστεροῦσαν τὴν πρόσβαση σὲ ἀμερικανικὰ χρηματοοικονομικὰ ἰδρύματα. Ἐπ' αὐτοῦ, βλ. Eurasia Group Note «IRAN: Increasing US pressure makes Iranian provocations more likely», 1 Φεβρουαρίου 2010, ἀποστολὴ στίς 04:40 μ.μ. EST.

σκαφών (σέ σύγκριση με τή ζήτηση για πετρέλαιο) τὰ ὁποῖα καὶ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἀπὸ ἐμπόρους πού, κατὰ τὸ παρελθόν, ἔχουν ἐξειδικευθεῖ στὴν παράκαμψη κυρώσεων. Ἀσφαλῶς, σέ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, τὰ ἀσφάλιστρα θὰ ἐκτινάσσονταν στὰ ὕψη, ἀντανακλώντας τοὺς κινδύνους πού θὰ ἀντιμετώπιζαν τὰ συγκεκριμένα πλοῖα. Τὰ μεγάλα ρίσκα, ὅμως, φέρνουν καὶ τεράστια κέρδη, καὶ ὅταν ἰσχύει αὐτό, ἡ παράκαμψη κυρώσεων συνήθως λειτουργεῖ ἀποτελεσματικά³¹, ἂν καί, τοὺς τελευταίους μῆνες, οἱ ΗΠΑ ἔχουν αὐξήσει τὴν ἔνταση καὶ τὶς μορφές τῆς πίεσης πρὸς τὶς ναυτιλιακὲς ἐταιρεῖες, τὶς τράπεζες καὶ τὶς ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες πού ἔχουν δοσοληψίες μετὰ τὸ Ἰράν.

(η) Ἐπιστροφή στὶς στρατιωτικὲς ἰδέες. Ἀφ' ἧς στιγμῆς μιὰ κυβέρνησις φτάνει σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο πολιτικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ συνειδητοποιεῖ τοὺς κινδύνους καὶ τὰ κενὰ κάθε πολιτικῆς ἢ ὁποῖα βασίζεται στὶς κυρώσεις, τότε, εἴτε ἀναγκάζεται νὰ μετριάσει τὴν προτεινόμενη πολιτικὴ κυρώσεων —οἱ ὁποῖες σήμερα ἔχουν ἐπονομαστῆ «ἑξυπνες κυρώσεις»— εἴτε, πάλι, νὰ στρέψει τὴν προσοχή της σὲ στρατιωτικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις, οἱ ὁποῖες, στὴν προκειμένη περίπτωσι, περιπλέκονται σημαντικὰ λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ δύο χῶρες πού ἡγούνται τῆς ἀντιιρανικῆς ἐκστρατείας —δηλαδή οἱ ΗΠΑ καὶ τὸ Ἰσραὴλ— δὲν ἀντιλαμβάνονται, ὅπως προεῖπα, τὴν ἱρανικὴ ἀπειλὴ μετὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπο³². Ἔτσι, γιὰ ἱστορικοὺς, γεωγραφικοὺς καὶ ἰδιοσυγκρασιακοὺς λόγους, ἡ Ἀμερικὴ καὶ τὸ Ἰσραὴλ ἀντιλαμβάνονται τὴν ἱρανικὴ ἀπειλὴ διαφορετικὰ, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ Ἰσραὴλ τὴ βλέπει ὡς πολὺ πιὸ ἄμεση ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἀμερικὴ. Τὸ Ἰσραὴλ θὰ προέκρινε τὴν πολεμικὴ ὁδὸ, στὴν ὁποία ἐν τούτοις ἡ Ἀμερικὴ ἔχει

31. Ἔστω καὶ ἂν ἀπὸ τεχνολογικῆς ἀπόψεως τὰ μέτρα ἐπιτήρησης εἶναι σήμερα πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν. Ἔτσι, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀλλὰ ὄχι εὐρέως γνωστὰ παραδείγματα παράκαμψης κυρώσεων εἶναι ἡ ἀπαγορευμένη πώλησις ἱρανικοῦ πετρελαίου στὶς ΗΠΑ. Καθόσον ἡ ὅλη ἐπιχείρησις εἶναι τόσο ἐπικερδής, τὸ πετρέλαιο ταξιθεύει (ἀκόμη καὶ) μέσῳ Ἰσραὴλ, ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρεται ἀπὸ ἀνεξάρτητους μεταφορεῖς στὴν Ὀλλανδία καί, ἀπὸ ἐκεῖ, περνάει στὶς ΗΠΑ κατὰ τρόπο καθ' ὅλα νόμιμο!

32. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν τὰ πολὺ σημαντικὰ κενὰ πληροφοριῶν πού διακρίνουν τὶς ἀμερικανικὲς/ισραηλινὲς μυστικὲς ὑπηρεσίες σχετικὰ μετὰ τὸ τί ἀκριβῶς συμβαίνει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ἰράν. Κάθε σχετικὴ γεωπολιτικὴ/στρατηγικὴ ἀναφορὰ πού ἔχω διαβάσει φαίνεται νὰ συμφωνεῖ ὡς πρὸς αὐτό.

μέχρις ώρας αντισταθεί, όποτε τó επόμενο βήμα στο έκτυλισσόμενο αυτό δράμα μοιάζει νά είναι ή επίβολή μιās μετριασμένης μορφής κυρώσεων.

Άς επιστρέψουμε όμως στο τραπέζι του στρατιωτικού σχεδιασμού.

Αυτή ή απόκλιση απόψεων μεταξύ ΗΠΑ και Ίσραήλ οδηγεί στο σχεδόν ανεπίλυτο δίλημμα κατά πόσον τó Ίσραήλ θά μπορούσε/θά ήθελε νά αντιμετωπίσει μόνο του τήν υποτιθέμενη ιρανική απειλή, εάν οι ΗΠΑ, μή έχοντας εξασφαλίσει τις επιθυμητές κυρώσεις, επέλεγαν, πρós τó παρόν, νά μήν επιμείνουν περαιτέρω ως πρós τó όλο ζήτημα, αλλά νά άρκεσθουν, πράγμα που και συνέβη με τις λεγόμενες «έξυπνες» ή μαλακές κυρώσεις που ελήφθησαν πρόσφατα (9 Ίουνίου) από τó Συμβούλιο Άσφαλείας³³.

(θ) Οι κίνδυνοι μιās μονομερούς ισραηλινής κίνησης. Σε κάποιo άλλο κείμενό μου³⁴, επιχείρησα νά ξεετάσω συνοπτικά μερικά από τά δίλημματα που αντιμετωπίζουν αυτοί οι δύο σύμμαχοι —ή Άμερική και τó Ίσραήλ— και συμπέρανα ότι (1) τó πιθανότερο στρατιωτικό σενάριο θά ήταν τó Ίσραήλ νά προσπαθήσει νά σύρει³⁵ τήν Άμερική σέ όποιεσδήποτε στρατιωτικές επιχειρήσεις αποφάσιζε

33. Είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω ότι τó εμπάργκο όπλων που αποφασίστηκε από τó Συμβούλιο Άσφαλείας δέν εμποδίζει τή Ρωσία από τó νά παραδώσει στο Ίράν, αν ή ίδια τó επιθυμεί, τούς άμυντικούς πυραύλους S-300, αλλά ούτε στερεί και από τήν Κίνα τή δυνατότητα νά συνεχίσει νά προμηθεύεται ιρανικό πετρέλαιο.

34. Έπικοινωνιακή Διπλωματία και Διπλωματία Βάθους, έκδ. Ά. Ά. Λιδάνης, Άθήνα 2009, κεφ. 12.

35. Ένας τρόπος νά τήν παρασύρει, θά ήταν μέσω υπερπτήσεων ισραηλινών άεροσκαφών πάνω από τόν ιρακινό έναέριο χώρο με προορισμό τó Ίράν. Δεδομένου ότι αυτός ελέγχεται από τούς Άμερικανούς, ή Άμερική θά εμπλεκόταν στή σύγκρουση δίχως καν νά τής ζητηθεί. Για νά αποφύγει μιá τέτοια άμεση εμπλοκή τής Άμερικής, τó Ίσραήλ θά μπορούσε αντιθέτως, με τήν κρυφή πάντα ύποστηρίξη τής μεγάλης συμμάχου της, νά πείσει τή Σαουδική Άραβία νά επιτρέψει στά ισραηλινά άεροπλάνα νά πετάξουν πάνω από τόν βόρειο έναέριο χώρο τής Σαουδικής Άραβίας. Βεβαίως, ή τελευταία θά καταδίκαιε δημόσια τήν παραβίαση του έναερίου χώρου της, αλλά ιδιωτικά θά πανηγύριζε ένα τέτοιο χτύπημα κατά του ιρακινού έχθρου της! Μία τέτοια λύση, που αυτήν τή στιγμή φημολογείται ότι έχει γίνει κατ' άρχήν δεκτή από τά «συνωμοτούντα» κράτη, άποτελεί τó «άχρον άωτον» τής ύποχρισίας στή διεθνή πολιτική. Επί πλέον, όμως, έχει και τó μειονέκτημα ότι δέν θά άρκέσει για νά κρατήσει τήν Άμερική εκτός «άνοικτων» έχθροπραξιών. Και αυτό γιατί τó Ίσραήλ μπορεί μόν νά έχει τή στρατιωτική ικανότητα νά προσπαθήσει νά βομβαρδίσει τις περισσότερες ιρανικές πυρηνικές εγκαταστάσεις,

νά εξαπολύσει κατά του 'Ιράν' (2) ότι οι συνέπειες μιᾶς τελικῆς πολεμικῆς διεύρυνσης θὰ ἦταν ὀλέθριες γιὰ τὴν εἰκόνα τόσο τῆς Ἀμερικῆς ὅσο καὶ τοῦ Ἰσραὴλ στὴ συγκεκριμένη περιοχή, ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολο τοῦ κόσμου καὶ (3) θὰ εἶχε καταστροφικὰ ἐπακόλουθα γιὰ τὴν ἀργὴ ἀνάκαμψη τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας. Ἐξακολουθῶ σαφῶς νὰ διατηρῶ αὐτὴ τὴν ἄποψη, καθὼς οὐδόλως πείθομαι ἀπὸ τὶς συλλογιστικὲς βάσεις αὐτῆς τῆς ἀκραίας ἰδεολογίας ποὺ διαπνέει τὸ Ἰσραὴλ καὶ κρατᾷ δέσμη τὴν Ἀμερική. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅμως, θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ προσθέσει μιὰ τελευταία σκέψη, πραγματικὰ ἀξιοσημείωτη.

Ὅποιοσδήποτε ἔχει παρακολουθήσει προσεκτικὰ τὸν ἀμερικανικὸ χειρισμὸ τῆς προτεινόμενης ἐπιβολῆς ἐμπάργκο στὸ Ἰράν θὰ ἔχει ὅπωςδήποτε διαπιστώσει τὴν ἐπενέργεια δύο συγκεκριμένων παραγόντων. Ὁ πρῶτος εἶναι οἱ συνεχεῖς καί, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἐντεινόμενες ἰσραηλινὲς πιέσεις πρὸς τὶς ΗΠΑ, ὥστε νὰ πιέσουν, μὲ τὴ σειρά τους, τὸ Ἰράν· ὁ δεύτερος εἶναι ἡ ἐπιδέξια — ἕως ὥρας — ἀποφυγῆ ἐκ μέρους τοῦ Προέδρου Obama νὰ ὑποκύψει σὲ αὐτὲς τὶς ἰσραηλινὲς πιέσεις³⁶. Δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντιφατικὴ στάση συνεχίζεται ἐδῶ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο καί, μάλιστα, ἔχει ἐνταθεῖ κατὰ τοὺς τελευταίους ὀκτὼ μῆνες, θὰ πρέπει νὰ γίνουν μερικὲς παρατηρήσεις. Λόγω ἔλλειψης χώρου, θὰ τὶς παρουσιάσω ἐπιγραμματικά. Εἰδικότερα:

(1) Τὸ Ἰσραὴλ καὶ ἡ Ἀμερική δείχνουν, ὅπως προαναφέρθηκε, νὰ ἀντιλαμβάνονται τὴν ἐπικείμενη ἰρανικὴ ἀπειλὴ διαφορετικά. Διερωτᾶται κανεὶς ἐὰν αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι πραγματικὴ ἢ φαινομενικὴ. Προσωπικὰ νομίζω ὅτι τὸ πρῶτο ἰσχύει.

(2) Ἐνῶ τὸ Ἰράν χρονοτριβεῖ στὸ πλαίσιο τῆς «διαπραγματευτικῆς» διαδικασίας, ὁ Πρόεδρος Obama ἐμμένει στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξασφαλίσει τὴ

ἀλλὰ δὲν εἶναι σὲ θέση μόνο του νὰ βομβαρδίσει τὰ μυριάδες πλοία καὶ πλοῖα πού, ὡς ἀντίποινα μιᾶς τέτοιας ἐπιθέσεως, θὰ προσπαθοῦσαν νὰ τοποθετήσουν νάρκες στὰ Στενὰ τοῦ Χορμούζ. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο μόνο οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιχειρήσουν καί, ὅντως, θὰ αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ κάνουν, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν στραγγαλισμὸ τῆς ροῆς πετρελαίου ἀπὸ τὸν Περσικὸ Κόλπο. Ὅπως λοιπὸν καὶ ἂν μελετήσουμε τὴν κατάσταση, πάλι καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι μιὰ τέτοια ἐπιχείρησις, ὅσο καὶ ἂν τὴν ἐπιθυμεῖ σφοδρὰ τὸ Ἰσραὴλ, θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ κυρίως γιὰ τὶς οἰκονομίες τῆς Δύσης στὸ κρίσιμο σημεῖο «ἀνάκαμψης» ποὺ βρίσκονται.

36. Ἐξαιρεμένου τοῦ γεγονότος, βέβαια, ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν ἀντιδρᾷ ἔντονα στὸν τελευταῖο γύρο ἐποικισμῶν ποὺ ἀνακοίνωσε τὸ Ἰσραὴλ τὸν Μάρτιο τοῦ 2010.

συμφωνία όσο το δυνατόν περισσότερων από τις ήγετικές χώρες για την επιβολή κυρώσεων. Οί πιθανότητες επιτυχίας έχουν σταδιακά μειωθεί, αν και ο κ. Obama τις έχει επαναπροσανατολίσει προς τους τομείς των τραπεζών και των ασφαλιστικών εταιρειών³⁷ που μπορεί να έχουν δοσοληψίες με το Ιράν. Υπό αυτήν τη μετριασμένη μορφή ελήφθη, ως ήδη ελέχθη, η πρόσφατη απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας.

Η ύπομνη που δείχνει ο κ. Obama προς το Ισραήλ είναι κάτι περισσότερο από αξιοθαύμαστη: αποτελεί, πράγματι, ενδιαφέρον παράδειγμα του στυλ και της φιλοσοφίας του στο πεδίο της διπλωματίας. Το πόσο θα διαρκέσει αυτή η στάση αποτελεί, βεβαίως, τελείως διαφορετικό ζήτημα, πολλῶν δὲ μᾶλλον καθὼς τὸ Ισραήλ, μέσα στην απόγνωσή του, έχει πλέον επιλέξει να αναβιώσει την εποικιστική πολιτική του, προκαλώντας έτσι νέα προβλήματα για τους Αμερικανούς και την εικόνα τους στη Μέση Ανατολή.

(3) Παραμένει τελείως ασαφές εάν θα αποδειχθούν αποτελεσματικές αυτές οι αμερικανικές τεχνικές απέναντι στην Ινδονησία και την Ινδία (και τὰ κράτη τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας), χώρες οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴ δραστηκότητα τοῦ προτεινόμενου καθεστῶτος κυρώσεων. Ὅσο περισσότερο κρατήσκει αὐτό, ὅμως, τόσο μεγαλύτερος θὰ εἶναι ὁ πειρασμός γιὰ κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τίς χώρες νὰ ἐπιχειρήσουν παράκαμψη τῶν κυρώσεων καὶ νὰ ἀποκομίσουν, ἀσφαλῶς, μεγάλα κέρδη.

(4) Παραμένει ἄγνωστος ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο τὸ Ιράν ἔχει καταφέρει νὰ δημιουργήσει ἀποθέματα βενζίνης γιὰ νὰ ἀντισταθμίσει τὴν πιθανὴ διακοπὴ τοῦ ἐφοδιασμοῦ, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι, κατὰ τοὺς τελευταίους πέντε ἢ ἑξὶ μῆνες, ὀρισμένες χώρες ἐφοδιάζουν ἤδη τὸ Ιράν μὲ ποσότητες βενζίνης πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τίς συνήθειες. Χρησιμοποιώντας τίς ποσότητες αὐτὲς μὲ φειδῶ καὶ σύνεση, τὸ Ιράν μπορεῖ νὰ κερδίσει ἀρκετὸ χρόνο ὥστε νὰ κάμψει τὴν ἐμμονὴ ὀρισμένων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στὴν πολιτικὴ τῶν κυρώσεων.

37. Οἱ τρόποι κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πρόεδρος Obama προσπαθεῖ νὰ αὐξήσει βαθμιαία τίς πιέσεις πρὸς τὸ Ιράν ποικίλουν καί, ἐνίοτε, τὸν προσανατολίζουν στὴν ἀσκήση σοβαρῶν πιέσεων στοὺς συμμάχους του —στὴ Γερμανία, εἰδικότερα— ὥστε νὰ εὐθυγραμμιστοῦν μὲ τίς ἀπόψεις του καί, ἔτσι, νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ παράκαμψη τῶν κυρώσεων. Οἱ πιέσεις αὐτὲς περιλαμβάνουν τὴν ἐπιβολὴ προστίμων σὲ γερμανικὲς τράπεζες γιὰ παραβιάσεις τραπεζικῶν ἢ ρυθμιστικῶν κανόνων τῆς Ἀμερικῆς, προκειμένου νὰ καταλάβουν οἱ τράπεζες αὐτὲς (ὅπως καὶ ἡ Γερμανία, γενικότερα) ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἐπιτραπῇ νὰ συμβάλουν ἔμμεσα στὴν παράκαμψη τῶν κυρώσεων.

(5) Οί πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση στο έσωτερικό του Ιράν είναι αποσπασματικές και, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτώνται από εξόριστους Ιρανούς. Αυτή η πρακτική αποδείχθηκε εξαιρετικά αναξιόπιστη στην περίπτωση του ιρακινού πολέμου, και είναι προφανώς αναντίρρητο ότι θα αποτελέσει σημαντικό μειονέκτημα και στην περίπτωση του Ιράν. Τέλος,

(6) Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την πιθανή αντίδραση του Ιράν σε περίπτωση που το εμπάργκο αποδειχθεί αποτελεσματικό. Ωστόσο, γνωρίζουμε ήδη —όπως γνωρίζουν και οι Αμερικανοί— ότι το Ιράν είναι ικανό να αντιδράσει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι κυμαίνονται από τον αποκλεισμό των Στενών του Χορμούζ έως την ανάμειξή του στο Ιράκ και την επακόλουθη καθυστέρηση της πολυαναμενόμενης αποχώρησης των αμερικανικών στρατευμάτων, ή την πρόκληση προβλημάτων στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής με τη βοήθεια των διαφόρων «αντιπροσώπων» του στον Λίβανο, στη Γάζα και στην Υεμένη³⁸.

Κανένας από αυτούς τους παράγοντες, υποψιάζομαι, δεν μπορεί να αποτιμηθεί πλήρως, και αυτός άλλωστε είναι ο λόγος που θεωρώ τόσο αξιοθαύμαστη την προσοχή με την οποία έχει κινηθεί μέχρι τώρα ο Πρόεδρος Obama. Από την άλλη πλευρά, όσο περισσότερο συνεχίζεται η σημερινή «εμφανής αδράνεια» τόσο περισσότερο μπορεί να ενισχυθεί η θέση του Ιράν σε πρακτικό επίπεδο, γεγονός το οποίο, με τη σειρά του, μπορεί να βάλει το Ισραήλ στον πειρασμό να «δράσει» εν απογνώσει. Ένα όμως είναι το βέβαιο: εάν το Ιράν, μέσα από επιδιέξεις κινήσεις χρονοτριβής, ανατρέψει τις προσπάθειες επιβολής κυρώσεων, ή επόμενη αραβοϊρανική αναμέτρηση θα λάβει χώρα στο Ιράκ, άπαξ και εξαντληθούν σημαντικά οι αμερικανικές δυνάμεις και η ιρακινή κυβέρνηση αποδειχθεί (πράγμα πιθανό) ανίκανη να διατηρήσει την ένομη τάξη στο έσωτερικό της χώρας. Οί πρόσφατες, μάλλον ατελέσφορες, εκλογές στη χώρα αυτήν αφήνουν να εννοηθεί ότι η αμερικανική αποχώρηση ενδέχεται να προσκρούσει σε νέα εμπόδια.

38. Στην όρεινη βόρεια επαρχία της Σάαντα της «Νότιας» Υεμένης. Τυπικά, ο όρος «Νότια» δεν είναι σωστός πλέον, δεδομένου ότι οι δύο Υεμένες ενώθηκαν το 1990. Πράγματι, τόσο η Βόρεια όσο και η Νότια Υεμένη βρίσκονται στο νοτιοδυτικό άκρο της Αραβικής Χερσονήσου, όπου θα ήταν μάλλον γεωγραφικά ακριβέστεροι οι όροι «Δυτική» και «Ανατολική» Υεμένη!

(2) Ἡ ταχύτητα τῆς ἀλλαγῆς ἢ Ἡ ἔλλειψη σταθερῶν

Τὰ προαναφερθέντα ἐπιχειρήματα διασαφήνισαν, θέλω νὰ πιστεύω, τὴν ἀνάγκη τῶν σύγχρονων γεωπολιτικῶν σχεδιαστῶν ἢ σχολιαστῶν νὰ ἔχουν εὐρύτατες γνώσεις ἀπὸ πολλοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ³⁹. Δὲν σταματοῦν ὁμως ἐκεῖ οἱ δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζουν. Ὅφειλουν ἐπίσης νὰ ἀντεπεξέλθουν στὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώνονται οἱ «ἀνεξάρτητες» πρωτοβουλίες πολλῶν (καὶ ὄχι μόνο τῶν μεγαλύτερων) χωρῶν σὲ μιὰ διαρκῶς διευρυνόμενη γεωγραφικὴ περιοχὴ – καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ τοπίο πού μελετοῦν ἀλλάζει σχεδὸν σὲ καθημερινὴ βάση. Αὐτὸς εἶναι ὁ δεύτερος παράγοντας πού καθιστᾷ τὴ γεωπολιτικὴ σχεδὸν ἀνέφικτο ἐπάγγελμα. Ἀναφέρω, ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, τὶς ἀκόλουθες ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ γεωπολιτικὸς σχεδιαστὴς ἢ σχολιαστὴς πρέπει νὰ ἔχει τὴν προσοχὴ του στραμμένη σὲ πολλὰ σημεῖα ταυτοχρόνως. Πιὸ συγκεκριμένα:

(α) *Μονομερὴς ἰσραηλινὴ ὑπερδραστηριότητα.* Ἐπιδεικνύοντας ὁλοένα μεγαλύτερη δυσπιστία ἀπέναντι στὴν Ἀμερικὴ, τὸ Ἰσραήλ, τὰ τελευταῖα χρόνια – κυρίως, ὁμως, τὸ 2009 –, ἐπέκτεινε τὶς δραστηριότητές του ἀκόμη καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη. Ἔτσι, ὁ Ἰσραηλινὸς ὑπουργὸς Ἀμυνας, Ἐχούντ Μπάρακ, ὑποσχέθηκε στὴν πολωνικὴ κυβέρνησι (ἂν καὶ δὲν ὑπῆρξε σχετικὸ ἐπίσημο ἀνακοινωθὲν) ὅτι θὰ τὴν ἐφοδιάσει μὲ ἀμυντικὰ ἐξοπλιστικὰ συστήματα. Αὕτῃ ἡ κίνηση, ἡ ὁποία πέρασε τελείως ἀπαρατήρητη ἀπὸ πολλοὺς συμπατριῶτες μας, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν «ἐπεκτεινόμενων» γεωπολιτικῶν πρακτικῶν πού ἔχουν ὁδηγήσει τὸ Ἰσραήλ⁴⁰ σὲ περιοχὲς τὶς ὁποῖες ἀγνοοῦσε μέχρι τώρα⁴¹. Θὰ ἔλεγε κανεὶς – καί, ἀπὸ μιὰ ἄποψη, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ γεγονός – ὅτι σὲ μερικές ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ Ἰσραήλ ἐνδέχεται νὰ ἐνεργεῖ χωρὶς τὴν πλήρη συναίνεση καὶ ἔγκριση τῶν Ἀμερικανῶν. Περιττεῖ, βεβαίως, νὰ ἀναφέρουμε ὅτι αὐτὲς οἱ πρωτοβουλίες ἐκδηλώνονται στὴν πιὸ κατάλληλη χρονικὴ στιγμή, δεδομένης τῆς σημερινῆς κινητικότητος στὶς ἀνατολικοευρωπαϊκὲς χώρες, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῶν Ἀμερικανῶν νὰ μὴν ἐγκαταστήσουν μιὰ πλήρη βάση

39. Δίνω ἕνα ἀκόμη συγκεκριμένο παράδειγμα, σχετιζόμενο αὐτὴν τὴ φορὰ μὲ τὸ ρωσικὸ πλαίσιο, πρὸς τὸ τέλος τοῦ δοκιμίου μου.

40. Καὶ τὴν Τουρκία.

41. Ὑποτίθεται ὅτι ὁ ὑπουργὸς Ἐχούντ Μπάρακ ἐπισκέφθηκε τὴν Πολωνία γιὰ νὰ παραστῇ σὲ ἐκδηλώσεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὸ Ὀλοκαύτωμα.

BMD (σύστημα αντιπυραυλικής άμυνας) στην Πολωνία⁴² και τη Δημοκρατία της Τσεχίας.

(6) *Η ισραηλινή προπαγάνδα σε πλήρη δραστηριότητα.* Στο ίδιο πλαίσιο, θα πρέπει να εξετάσουμε κάποιες πληροφορίες που διέρρευσαν σε αμερικανικές έφημερίδες έπειτα από την επίσκεψη του πρωθυπουργού Νετανιάχου στη Μόσχα, στις 7 Σεπτεμβρίου 2009. Οί ισχυρισμοί ότι το Ισραήλ γνώριζε, κατά τα φαινόμενα, τα όνόματα κάποιων μεμονωμένων Ρώσων που βοήθησαν εμπράκτως τους Ιρανούς στο πυρηνικό τους πρόγραμμα είχαν σκοπό να δείξουν, τόσο στους Ρώσους όσο και στους Αμερικανούς, ότι και το ίδιο το Ισραήλ παρακολουθούσε με πολλή προσοχή τις διεθνείς εξελίξεις και ενεργούσε —ίσως— με δική του πρωτοβουλία και χωρίς προηγούμενες διεξοδικές διαβουλεύσεις με την Αμερική⁴³.

Δεν θα έπρεπε κανείς να θεωρήσει παρατραβηγμένη αυτήν τη δήλωση, δεδομένου ότι το Ισραήλ συγκαταλέγεται στις χώρες που έχουν παραδοσιακά ασκήσει έκτεταμένες κατασκοπευτικές δραστηριότητες στο έσωτερικό της χώρας —της Αμερικής— που, κυριολεκτικά, του εξασφαλίζει την οικονομική του άνεση! Κι ωστόσο, όπως προείπα, η Δύση ΔΕΝ είναι καλά πληροφορημένη όσον αφορά την κατάσταση με το Ιράν. Πράγματι, είναι πολύ λιγότερο πληροφορημένη από ό,τι ήταν σχετικά με την κατάσταση στο Ιράκ.

(γ) *Το Ιράν δραστηριοποιεί τους «δορυφόρους» του.* Οί προαναφερθείτες ιρανικές δραστηριότητες στα σύνορα Σαουδικής Αραβίας και Νότιας Υμενής υποδεικνύουν επίσης μιὰ σχετικά πρόσφατη επέκταση της ιρανικής επιρροής στη

42. Από την άλλη πλευρά, το πολωνικό Υπουργείο Άμυνας ανακοίνωσε την απόφασή του να εγκαταστήσει μιὰ μικρή συστοιχία πυραύλων Πάτριот στην πόλη Μόραγκ στη Βαλτική Θάλασσα, μόλις 60 μίλια από το ρωσικό Καλίνινγκραντ. Ο προβλεπόμενος αριθμός πυραύλων, όμως, είναι τόσο μικρός —4-8— ώστε δεν θεωρούνται επιχειρησιακά σημαντικοί. Επί του παρόντος, έπομένως, η ανακοίνωση έχει μόνο συμβολική αξία, ως μέρος του συνεχιζόμενου πολέμου νεύρων μεταξύ Ρωσίας και ΗΠΑ.

43. Αυτό δεν είναι ούτε σαφές ούτε και έπαληθείσιμο, καθότι είναι τελείως ασυνήθιστο για το Ισραήλ να δρά έκτός της περιοχής του. Συνεπώς, το Ισραήλ μπορεί να δρά ως «πληρεξούσιος» της Αμερικής, με σκοπό να «ενοχλήσει» τη Ρωσία σε μιὰ εποχή που η Αμερική προσπαθεί να εξασφαλίσει ρωσική στήριξη στο προτεινόμενο εμπάργκο στις εισαγωγές βενζίνης προς το Ιράν.

Μέση Ανατολή. Η σπουδαιότητα αυτού του γεγονότος δεν ἔγκειται τόσο στη στρατιωτική σημασία του, ἀλλὰ στην ἀπειλή πού ὑποτίθεται ὅτι ἀποτελεῖ ὁ ἱρανικός «ἡγεμονισμός» στίς σημαντικότερες χῶρες τῆς περιοχῆς, ὅπως εἶναι ἡ Σαουδική Ἀραβία, τὸ Κουβέιτ, τὸ Κατάρ καὶ τὰ Ἠνωμένα Ἀραβικά Ἐμιράτα⁴⁴. Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμελητέο. Διότι, ἐξεταζόμενο ὑπ' αὐτὸ τὸ πρίσμα, τὸ ἱρανικὸ πυρηνικὸ πρόγραμμα μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ δικαιολογία καὶ ὄχι ὁ πραγματικὸς λόγος γιὰ μιὰ πιθανή στρατιωτικὴ ἐπέμβαση ἐναντίον αὐτῆς τῆς χώρας, ἐπαναλαμβάνοντας ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν ὁδὸ πού ἀκολούθησαν οἱ ΗΠΑ στὴ σύγκρουσή τους μὲ τὸ Ἰράκ.

(δ) Οἱ γεωπολιτικοὶ μελετητὲς προσπαθοῦν νὰ βροῦν τὸν ὁρμό τους μὲς στὸ σκοτάδι. Τέλος, ἡ ταχύτητα τῆς ἀλλαγῆς ὁδηγεῖ ὀρισμένα «εἰδικὰ» περιοδικὰ γεωπολιτικῆς νὰ προβαίνουν σὲ τελείως ἐσφαλμένες προβλέψεις. Ὁ αὐξανόμενος ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν ἐντύπων καὶ ὁ συνακόλουθος ἀνταγωνισμὸς τους γιὰ τὴν προσέλκυση ἀναγνωστῶν βάζουν τοὺς ἀρχισυντάκτες/ἀρθρογράφους τοὺς στὸν πειρασμὸ «νὰ ποῦν κάτι νέο ἢ νὰ τὸ ποῦν μὲ τρόπο πού θὰ προκαλέσει πρωτοσέλιδα». Τὰ ἀποτελέσματα εἶναι ἐπιστημονικῶς ἀμφισβητήσιμα καὶ πολλὲς προβλέψεις πού περιέχονται σὲ αὐτὰ τὰ περιοδικὰ συχνὰ δὲν στηρίζονται σὲ ὅσα πράγματι συμβαίνουν, ὅποτε δὲν ἐπιβεβαιώνονται. Ἐπιτρέψτε μου νὰ δώσω κάποια συγκεκριμένα, ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, προτοῦ ζητήσω ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες μου νὰ σκεφτοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτὰ (ἡ ἔμφαση, δική μου). Εἰδικότερα:

(1) Στις 10 Ὀκτωβρίου 2009, σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τίτλο «US Expanding Influence in Ukraine, Georgia» [«Ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς τῶν ΗΠΑ στὴν Οὐκρανία καὶ τὴ Γεωργία»], ἡ ἐταιρεία στρατηγικῶν ἀναλύσεων *Stratfor* ἔγραψε: «Ὁ Ἀμερικανὸς ἀναπληρωτὴς ὑπουργὸς Ἀμυνας [καὶ τέως Ἀμερικανὸς πρέσβης στὴ Μόσχα] δήλωσε ὅτι “Οἱ ΗΠΑ ἐξέτασαν τὸ ἐνδεχόμενο νὰ προσθέσουν τὴν Οὐκρανία στὸ ἀμυντικὸ τους δίκτυο βαλλιστικῶν πυραύλων.” Ἡ δὴλωση αὐτὴ κατέλαβε τοὺς Ρώσους ἐξαπίνης».

(2) Στις 5 Ὀκτωβρίου 2009, σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τίτλο «Biden's Visit to the Central Europe» [«Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Biden στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη»], τὸ *Stratfor* ἔγραψε: «Ὁ Biden διαδραματίζει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἐξωτερικὴ

44. Ἔτσι, τὸ Κουβέιτ, τὰ Ἠνωμένα Ἀραβικά Ἐμιράτα, τὸ Κατάρ καὶ τὸ Ὀμάν ἔχουν πρόσφατα λάβει τίς τελευταῖες συστοιχίες πυραύλων Patriot Advanced Capability-3 (PAC-3).

πολιτική τῆς διακυβέρνησης Obama. [...] Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Biden στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τοῦ συνεχιζόμενου ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ Ρωσίας καὶ ΗΠΑ. [...] Ἡ Ἀμερικὴ στέλνει τὸν Biden στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη γιὰ νὰ δείξει ὅτι μπορεῖ νὰ συνεχίσει νὰ παίζει σκληρὸ παιχνίδι μὲ τὴ Ρωσία». Τέλος,

(3) στὶς 26 Ὀκτωβρίου 2009, σὲ ἓνα ἄρθρο μὲ τίτλο «Russia, Iran and the Biden Speech» [«Ρωσία, Ἰράν καὶ ἡ ὁμιλία τοῦ Biden»], τὸ *Stratfor* ἔγραψε: «Οἱ ΗΠΑ δὲν εἶναι διατεθειμένες νὰ δεχτοῦν τὴ ρωσικὴ ἡγεμονία στὴν πρώην Σοβιετικὴ Ἑνωση. Θὰ διαβρώσουν τὴ δυτικὴ περιφέρεια τῆς Ρωσίας –καὶ τὴν ἴδια τὴ Ρωσία– μὲ χρωματικὲς ἐπαναστάσεις (coloured revolutions) ποὺ θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐγκατάσταση μᾶς φιλοδυτικῆς κυβέρνησης, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη στὴ Γεωργία τὸ 2003 καὶ στὴν Οὐκρανία τὸ 2004-5. Κατ' οὐσίαν, οἱ ΗΠΑ ἔχουν σήμερα αὐτοδεσμευθεῖ [sic] νὰ ἐπιδιώξουν αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν στόχο...».

Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσῃ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ κείμενα γραμμένα τρεῖς μὲ τέσσερις μῆνες προτοῦ, ἀφ' ἑνός, ἡ Οὐκρανία ἐνταχθεῖ καὶ πάλι στὴ ρωσικὴ τροχιά καί, ἀφ' ἑτέρου, τὸ γεωργιανὸ ἀντιρωσικὸ κόμμα παρουσιάζει νέα συμπτώματα νευρικότητας, ἐνῶ ἡ γεωργιανὴ ἀντιπολίτευση ἐκδήλωσε ἀκόμη μεγαλύτερη προθυμία νὰ προσεταιριστεῖ τὴ Ρωσία!

Ἔτσι, λαμβανομένων ὑπ' ὄψη τῶν ἀνωτέρω, σκόπιμο θὰ ἦταν νὰ θέσουμε τὰ ἀκόλουθα τέσσερα ἐρωτήματα.

Πρῶτον: γιατί κατέρρευσαν τόσο γρήγορα οἱ ἀμερικανικὲς φιλοδοξίες γιὰ τὴν περιφέρεια τῆς πάλαι ποτὲ Σοβιετικῆς Ἑνωσης; Ἡ προφανὴς ἀπάντηση εἶναι ὅτι, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ Ἀμερικὴ εἶναι ὑπεραπασχολημένη λόγῳ τῶν ὑπερπόντιων πολέμων ποὺ ἡ ἴδια προκάλεσε. Εἶναι ὅμως αὐτὸς ὁ μόνος λόγος;

Δεύτερον: γιατί τὰ διάφορα περιοδικὰ γεωπολιτικῆς δημοσιοποίησαν μὲ τόση βεβαιότητα αὐτὲς τὶς φιλοδοξίες;

Τρίτον: μήπως θὰ ἔπρεπε οἱ φιλέρευνοι ἀναγνώστες νὰ διερωτηθοῦν ἐὰν οἱ προβλέψεις αὐτῶν τῶν περιοδικῶν ἦταν «τελείως ἐσφαλμένες» (πράγμα πολὺ κακό); Ἡ μήπως, πάλι, οἱ προβλέψεις τοὺς εἶχαν «μολυνθεῖ» ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία παραπλάνησης τῶν ξένων ἀναλυτῶν ποὺ τὰ διαβάζουν, ἔτσι ὥστε αὐτοὶ νὰ «ἐντυπωσιαστοῦν» ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ δύναμη καὶ ἀποφασιστικότητα (πράγμα ἀκόμη χειρότερο);

Τέταρτον: πόσο σωστὸ καὶ εὐφρές ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης ἦταν νὰ στηρίξει (οὐσιαστικὰ) σὲ ὅλα τὰ διεθνῆ *fora* τοὺς γεωργιανούς ἰσχυρι-

σμούς έναντι των ρωσικών; Θά μπορούσαμε μήπως νά είχαμε κερδίσει «διαπραγματευτικούς» πόντους απέναντι στους Ρώσους, εάν είχαμε δείξει μεγαλύτερη κατανόηση για κάποιους από τους σκοπούς τους;

Τέλος, ή πολιτική μας απέναντι στη Γεωργία υπαγορεύθηκε άραγε από τον φόβο ότι μιá διαφορετική πολιτική θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεί έναντίον της Ελλάδας στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης διένεξης για την Κύπρο ή μήπως υιοθετήθηκε ως αναπόσπαστο μέρος της απροκάλυπτα φιλοαμερικανικής στάσης του ελληνικού Υπουργείου Έξωτερικών μας εκείνης της περιόδου; Έάν αυτός ο τελευταίος είναι, εν μέρει έστω, ο πραγματικός λόγος, δέν έχει άραγε έλθει πλέον ο καιρός νά ξανασκεφτούμε τá πλεονεκτήματα και τá μειονεκτήματα της υποτακτικότητάς μας πρós τούς Αμερικανούς; Άς μñ ξεχνάμε, όπως πολú διορατικά παρατήρησε κάποτε ο λόρδος Acton⁴⁵, ότι «τá έθνη δέν έχουν ούτε μόνιμους φίλους ούτε μόνιμους έχθρούς, παρά μόνο μόνιμα συμφέροντα».

(ε) Τρίτες χώρες αναπτύσσουν πρωτοβουλίες, με τή σύμφωνη ή όχι γνώμη των ΗΠΑ, πρós προστασία επιχειρηματικών τους συμφερόντων ή πρós αποφυγή κινδύνου δημιουργίας έσωτερικών προβλημάτων εκ μέρους του Ιράν. Η τελευταία αυτή παρατήρηση μās παρέχει και τήν ευκαιρία νά προσθέσουμε και ένα ύστερόγραφο σέ ό,τι είπαμε ανωτέρω για τó Ιράν.

Τó παρόν κείμενο εγράφη μεταξύ των μέσων Ιανουαρίου και Απριλίου 2010. Έξι μέρες μετά τή διάλεξή μου της 11ης Μαΐου, στις 17 Μαΐου άργά τó βράδυ, τó γεωστρατηγικό περιοδικό *Stratfor* δημοσίευσε τó κείμενο της συμφωνίας πού υπεγράφη στην Τεχεράνη μεταξύ του Ιράν, της Τουρκίας και της Βραζιλίας και έπετεύχθη χάρις στις δύο τελευταίες χώρες. Σύμφωνα με τó κείμενο του ανακοινωθέντος, τó Ιράν συμφώνησε νά μεταφέρει πρós φύλαξη στην Τουρκία 1200 κιλά μερικώς εμπλουτισμένου ούρανίου (διατηρώντας, πάντα, τήν κυριότητά του επί του ούρανίου) και έχει τó δικαίωμα, πού αναγνωρίζεται σέ όλα τá έθνη, νά αναπτύξει πυρηνική τεχνολογία για ειρηνικούς σκοπούς. Η ανωτέρω λακωνικά διατυπωμένη συμφωνία επιβεβαιώνει, νομίζω, τρεις τουλάχιστον θέσεις πού ανεπτύχθησαν στο παρόν κείμενο.

Πρῶτον, επιβεβαιώνεται άλλη μιá φορά ή ταχύτης των εξελίξεων στον γεωπολιτικό χώρο, πράγμα πού, όπως είπα, καθιστά ιδιαίτέρως δυσχερή τόν σχε-

45. Παρατίθεται στο BENJAMIN R. BARBERM, *Fear's Empire. War, Terrorism and Democracy*, Norton and Company, Νέα Υόρκη 2004, σ. 76.

διασμό μακροπρόθεσμης εξωτερικής πολιτικής. Προβλεπτική διπλωματία και προβλεπτική συγγραφική δραστηριότητα καθίστανται έτσι τὸ προνόμιο ἐλαχίστων προσώπων πού συνδυάζουν ἐμπειρία καὶ γνώση. Οἱ σύγχρονοι πολιτικοὶ πού ἔχουν τέτοια χαρίσματα εἶναι πολὺ λίγοι καὶ στὸν τόπο μας πάντως δυσεῦρετοι.

Δεύτερον, ἡ ἐν λόγῳ πρωτοβουλία Τουρκίας/ Βραζιλίας δείχνει πὼς σήμερα τρίτες χώρες, πού μέχρι πρόσφατα δὲν μπορούσαν καὶ νὰ διανοηθοῦν νὰ παίξουν τέτοιο ρόλο στῇ διεθνῇ σκηνῇ, αἰφνιδίως ἀπέκτησαν ὅχι μόνο τὴν πολιτικο-οικονομικὴ δυνατότητα ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτοπεποίθηση νὰ πράξουν τὰ ἀνωτέρω, καὶ μάλιστα, ἐν πολλοῖς, ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ΗΠΑ⁴⁶.

Τρίτον, καὶ τελευταῖο, οἱ ΗΠΑ ὀρθῶς ἐκφράζουν τὸν φόβο ὅτι ἡ συμφωνία –πού οὐδόλως ἀναφέρεται στὸ πὼς θὰ ἐλεγχθεῖ ἡ τήρηση τῶν συμφωνηθέντων– πιθανῶς δίδει στὸ Ἰράν τὴ δυνατότητα νὰ διασπᾷ τὴ συμμαχία τὴν ὁποία μὲ πολὺ κόπο προσπαθοῦν, ἐδῶ καὶ πολλοὺς μῆνες, νὰ δημιουργήσουν μὲ τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Κινέζους γιὰ τὴν ἐπιβολὴ κυρώσεων. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, τὴν ἐπομένη τῆς ἀνακοίνωσης τῆς ἱρανοτουρκικῆς-βραζιλιανῆς συμφωνίας, ἡ κ. Κλίντον ἔσπευσε νὰ ἀνακοινώσῃ στὴν Ἐπιτροπὴ Ἐξωτερικῶν Ὑποθέσεων τοῦ Κογκρέσου ὅτι οἱ ΗΠΑ θὰ καταθέσουν ἀμέσως στὸ Συμβούλιο Ἀσφαλείας τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν σχέδιο γιὰ ἐμπάργκο κατὰ τοῦ Ἰράν⁴⁷.

Ἐπονται λοιπὸν πολλὲς ἀκόμη κινήσεις εἰς αὐτὸ τὸ ἐπικίνδuno «παιχνίδι». Κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅμως, ἡ ἀμερικανικὴ αὐτὴ κίνησις δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἔμμεση ἀποδοκιμασία τῆς τουρκο-βραζιλιανῆς πρωτοβουλίας. Ταυτοχρόνως, εἶναι καὶ σαφὲς ἐνδειξὴ ὅτι ἡ Ἀμερικὴ δὲν ἐπιθυμεῖ μόνο τὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς τῆς μὲ τὸ Ἰράν ὅσον ἀφορᾷ τὰ πυρηνικὰ προβλήματα ἀλλὰ, ἀκόμη περισσότερο, ἐπιδιώκει νὰ δαμάσῃ τὴν ἱρανικὴ δύναμη στὸν Περσικὸ Κόλπο, πού, κατὰ τὴ γνώμη τῆς, προκαλεῖ πολλοὺς κινδύνους καὶ γιὰ τὸ Ἰράκ ἀλλὰ καὶ γιὰ τίς ἄλλες σύμμαχες τῆς χώρες στὴν Ἀραβικὴ χερσόνησο.

Ἄν ἔχω δίκαιον σ' αὐτὸ τὸν συλλογισμό, ἡ ὑποδόσκουσα κρίσις τελικὰ κατὰ πᾶσα πιθανότητα θὰ λυθεῖ μὲ ἐνοπλο σύρραξη. Μὲ ἄλλα λόγια, νέο «Ἰράκ» καραδοκεῖ στὸν ὀρίζοντα. Καὶ ὅπως τὸ πρῶτο, ἔτσι (πιθανῶς) καὶ τὸ δεύτερο, κύρι-

46. Ἡ ἐντύπωσις αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ χλιαρὴ ἀντίδραση τῆς Ἀμερικῆς – διὰ στόματος τοῦ κ. Ρόμπερτ Γκίμπς, ἐκπροσώπου τοῦ Λευκοῦ Οἴκου εἰς τὴν δημοσίευσή αὐτῆς τῆς εἰδήσεως. Ὁρα, *Stratfor*, «US Responds to Uranium Fuel Swap Deal», 17 Μαΐου 2010.

47. *Stratfor*, «US, Iran: Wielding the Sanctions Threat», 18 Μαΐου 2010.

ους υποκινητές θα έχει τους Ισραηλινούς. Κατά τ' άλλα, τὸ γενικὸ συμπέρασμα παραμένει ἀναλλοίωτο: κερδισμένοι θγαίνουν ὅσοι τολμοῦν, καὶ ὄχι ὅσοι διστάζουν.

(3) Ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ὑποβάθρου καὶ τῶν προγραμματικῶν στόχων τῶν προσωπικοτήτων ποὺ ἐμπλέκονται στὸν γεωπολιτικὸ σχεδιασμό ἢ σχολιασμό

Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο προετοιμάζεται⁴⁸ ἡ κοινὴ γνώμη γιὰ μιὰ σύγκρουση, καθὼς καὶ ὁ τρόπος ποὺ αὐτὴ ἐπηρεάζει, μὲ τὴ σειρά της, τὴν τελικὴ ἀπόφαση συνιστοῦν ἓνα ἀκόμη κρίσιμο ζήτημα, τὸ ὁποῖο, ὅμως, μπορεῖ νὰ γίνῃ κατανοητὸ μόνον ἐὰν γνωρίζει κανεὶς τὸ ὑπόβαθρο —φυλετικὸ, ὀρθοσκευτικὸ, πολιτικὸ, ἰδεολογικὸ— τῶν ἀνθρώπων ποὺ διαμορφώνουν αὐτὲς τὶς πολιτικές, παρέχουν συμβουλὲς ἢ γράφουν σχετικὰ μὲ αὐτές.

Τὶς ἐπιρροὲς αὐτὲς μποροῦν νὰ τὶς ὑποψιαστοῦν οἱ περισσότεροι, ἀλλὰ, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν πραγματικὲς μόνον ἐφ' ὅσον παρέλθῃ εὐλογὸ χρονικὸ διάστημα. Ἄν καὶ ἀφθονοῦν τὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἀπροκάλυπτα ἀσκούμενης προπαγάνδας ἢ παραπληροφόρησης, τὸ ἀκόλουθο παράθεμα ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ διευθυντῆ σύνταξης τῆς ἐφημερίδας *New York Times*, Max Frankel, ἐνὸς ἀξιόλογου διαμορφωτῆ τῆς γνώμης πολλῶν φιλελεύθερων ἀναγνωστῶν, εἶναι ἀρκετὰ ἀποκαλυπτικόν. Εἰδικότερα, ὁ κ. Frankel ὁμολογεῖ ὅτι, παίρνοντας ἀποφάσεις ὡς διευθυντῆς σύνταξης τῆς ἐφημερίδας του: «Ἦμουν πολὺ πιὸ βαθιὰ ἀφοσιωμένος στὸ Ἰσραὴλ ἀπὸ ὅσο τολμοῦσα νὰ παραδεχτῶ. [...] Ἐνισχυόμενος ἀπὸ τὶς γνώσεις μου γιὰ τὸ Ἰσραὴλ καὶ τὶς ἐκεῖ φιλίες μου, ἔγραψα ἐγὼ ὁ ἴδιος τοὺς περισσότερους σχολιασμοὺς τῆς ἐφημερίδας γιὰ τὴ Μέση Ἀνατολή. Καί, ὅπως διαπίστωσαν περισσότεροι Ἀραβες παρὰ Ἑβραῖοι ἀναγνῶστες, τοὺς ἔγραψα ἀπὸ φιλοῖσραηλινὴ σκοπιὰ»⁴⁹.

48. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ λέξις ἐν προκειμένῳ, καὶ τοῦτο ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔρχονται συνεχῶς στὸ φῶς καὶ δείχνουν ὅτι ὁ δεύτερος πόλεμος κατὰ τοῦ Σαντάμ Χουσεΐν σχεδιάστηκε ἀπὸ τοὺς Βρετανούς καὶ τοὺς Ἀμερικανούς δύο ὁλόκληρα χρόνια προτοῦ ξεκινήσουν οἱ ἐχθροπραξίες. Πράγματι, τότε ἀκριβῶς ἄρχισε νὰ γίνεταί λόγος περὶ «ἀλλαγῆς καθεστώτος».

49. *The Times of My Life and My Life with The Times*, 1999, σ. 401-403. Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἐβραϊκὸ λόμπι κυριαρχεῖ στὸν δημόσιον λόγο στὶς ΗΠΑ ἔχει περιγραφεῖ διεξοδικὰ στὸ JOHN J. MEARSHEIMER καὶ STEPHEN M. WALT, *The Israel Lobby and US Foreign Policy*, 2007, κεφ. 6.

Ἡ ἐπιρροή πού ἀσκεῖται μέσω τῶν ἐρευνητικῶν ἰνστιτούτων δὲν εἶναι λιγότερο ἰσχυρή, ἂν καὶ δὲν εἶναι πάντοτε προφανὴς σὲ ὅλους. Οἱ καθηγητὲς Mearsheimer καὶ Walt διατυπώνουν διεξοδικά αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα στὸ προπαρατεθὲν ἔργο τους, ἀλλὰ, πρὸς ὄφελος τῶν περισσώτερων «ἀμύητων» ἀναγνωστῶν, οἱ δύο ἔγκριτοι καθηγητὲς —στὰ ἐξέχοντα πανεπιστήμια τοῦ Σικάγου καὶ τοῦ Χάρβαρντ— ἀπαριθμοῦν ἐν συνεχείᾳ μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐρευνητικὰ ἰνστιτούτα τοῦ κόσμου καὶ ἐπισημαίνουν τὴν ἐπιρροή (σὲ διάφορους βαθμούς) πού ἔχουν πάνω τους τὰ ἐβραϊκὰ συμφέροντα. Ἔτσι, σὲ ἓνα διάσημο ἄρθρο τους, σημειώνουν: «Τὰ τελευταῖα 25 χρόνια, φιλοϊσραηλινὲς δυνάμεις ἔχουν καθιερώσει ἐπιβλητικὴ παρουσία στὸ Ἰνστιτούτο Ἀμερικανικῶν Ἐπιχειρήσεων (AEI), στὸ Ἰδρυμα Brookings, στὸ Κέντρο Πολιτικῆς γιὰ τὴν Ἀσφάλεια, στὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς, στὸ Ἰδρυμα Κληρονομιάς, στὸ Ἰνστιτούτο Hudson, στὸ Ἰνστιτούτο Ἀνάλυσης Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς καὶ στὸ Ἑβραϊκὸ Ἰνστιτούτο Ὑποθέσεων Ἐθνικῆς Ἀσφάλειας. Στὰ μέλη αὐτῶν τῶν ἰνστιτούτων συγκαταλέγονται ἐλάχιστοι κριτικοὶ (ἂν ὄχι κανένας) τῆς ἀμερικανικῆς ὑποστήριξης πρὸς τὸ Ἰσραήλ»⁵⁰.

Ἡ μετάδοση τῆς φιλοσοφίας —πού δὲν εἶναι πάντοτε σκόπιμη— τῶν ατόμων πού χρηματοδοτοῦν ἐρευνητικὰ ἰδρύματα μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα πού αὐτὰ δημοσιεύουν πρέπει ὄχι μόνο νὰ ἐπισημανθεῖ ἀλλὰ καὶ νὰ καταδικαστεῖ, ὅποτεδῆποτε, τουλάχιστον, δὲν γίνεται δημοσίως παραδεκτὴ. Ὡστόσο, κάποια ἰδρύματα χρηματοδοτούμενα ἀπὸ ἰδιῶτες ἔχουν ἐπιπλέον δεχτεῖ τὴν κατηγορία ὅτι χρησιμοποιοῦν τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τους γιὰ νὰ ἐπηρεάσουν τίς πολιτικὲς ἐξελίξεις τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τῶν ΗΠΑ. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, αὕτῃ ἡ συγκαλυμμένη πολιτικὴ δραστηριότητα ἀναιρεῖ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν κειμένων πού προέρχονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φορεῖς.

Ἔτσι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 2010, ἡ ἰρακινὴ κυβέρνησις δημοσίευσε ἓναν μακρὺν κατάλογο μὲ τὰ ὀνόματα γνωστῶν ἀμερικανικῶν ἰδρυμάτων πού φέρονταν ὡς ἐμπλεκόμενα σὲ ἀνάλογες δραστηριότητες. Ἡ ἀκρίβεια αὐτῶν τῶν ἐγκλήσεων καὶ ἀντεγκλήσεων σπανίως μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ, ἀλλὰ ἡ δυνατότητα —ἢ ἡ πιθανότητα— νὰ συμβαίνουν ὄντως ἀνάλογα πράγματα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐντελῶς, δεδομένου ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἰδρύματα εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχαν καὶ ἔχουν στενοὺς δεσμούς μὲ ἐβραϊκῆς καταγωγῆς ἢ νεοσυντηρητικὸς χρηματοδότες.

50. The Israel Lobby, *London Review of Books*, 23 Μαρτίου 2006, σ. 1, 14.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ χρηματοδότες, οἱ πολιτικοὶ ὀργανισμοὶ καὶ ἄλλες ὁμάδες πίεσης μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν χρόνο τους, τὰ χρήματά τους καὶ τὴν ἐπιρροή τους γιὰ νὰ προωθήσουν ἐλεύθερα τις πολιτικές πεποιθήσεις τους εἶναι προφανῶς ἐπιτρεπτό σὲ κάθε δημοκρατία (ὕπὸ τὴν προϋπόθεσις ὅτι δὲν παραβιάζεται μιὰ σειρά νόμων καὶ κανονισμῶν περὶ χρηματοδότησης ἀπὸ λόμπι, ἐκλογικῆς χρηματοδότησης κ.ο.κ.). Στὸ σημεῖο αὐτό, ὥστόσο, θὰ ἤθελα νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή σὲ δύο βασικά σημεῖα.

Κατὰ πρῶτο λόγο, ἐφ' ὅσον τὰ ιδρύματα ἐρευνῶν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ νὰ προωθήσουν τέτοιες δραστηριότητες, τὸ γεγονός αὐτό, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ τρόπο σκέψης, θὰ μπορούσε νὰ κηλιδώσει τὴν ἀκαδημαϊκὴ καὶ ἐπιστημονικὴ τους ἀμεροληψία. Κατὰ δεύτερο λόγο, τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο στὸν βαθμὸ πού δείχνει ὅτι οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦν τὴ δύναμή τους τὸ ἐβραϊκὸ καὶ τὸ νεοσυντηρητικὸ λόμπι (τὰ ὁποῖα, συχνά, ἔχουν κοινὰ μέλη)⁵¹ γιὰ νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πολιτικὴ διαδικασία εἶναι ἄκρως περίπλοκοι. Πέρα ἀπὸ τις ΗΠΑ καὶ τὸ Ἰσραήλ, μιὰ ἀπὸ τις ἐλάχιστες χώρες πού ἔχουν κατανοήσει τὴ σοφία τῆς γαλλικῆς ρήσης «on fait la politique à travers la culture» [«ἀσχοῦμε πολιτικὴ μέσω τῆς κουλτούρας»] εἶναι ἡ Τουρκία.

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε ὅμως στὸ Ἰσραήλ, τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι λιγότερο ἀπὸ τὸ 3% τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ΗΠΑ⁵² ἔχει τέτοια ἐπιρροή στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας. Πολλοὶ Ἀμερικανοὶ θεωροῦν ὅτι αὐτὸ τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι οὔτε λογικὸ οὔτε ὑγιές. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ὅμως, γίνεται ἀκόμη πιὸ ἐπικίνδυνο γιὰ τοὺς μὴ Ἀμερικανούς, οἱ ὁποῖοι, ἐμμέσως, βλέπουν καὶ τις δικές τους ζωές (ὅπως καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τους) νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ στάση τῶν Ἰσραηλινῶν πρὸς τοὺς γείτονές τους, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὁλόκληρο τὸν κόσμο.

Ἔτσι, τὸ πρόβλημα τῆς διαπίστωσης τῆς ἀκρίβειας καὶ τῆς πειστικότητος τῶν πληροφοριῶν πού προέρχονται ἀπὸ δεξαμενές σκέψης εἶναι τόσο κρίσιμο ὅσο εἶναι καὶ στὴν περίπτωσι ἀξιολόγησης τοῦ ἔργου ἀτόμων—μὴ ἐξαιρουμένων τῶν

51. Ἐπ' αὐτοῦ βλ., μεταξύ ἄλλων, MURRAY FRIEDMAN, *The Neoconservative Revolution. Jewish Intellectuals and the Shaping of Public Policy*, 2005. Βλ. ἐπίσης FRANCIS FUKUYAMA, *America at the Crossroads. Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy*, 2006, ἰδ. κεφ. 2.

52. Λιγότερο, πράγματι, καθὼς, σύμφωνα μὲ τις στατιστικὲς, μόνο τὸ ἓνα τρίτο περίπου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ λαμβάνει ἐνεργὸ μέρος στὴ διαδικασία ἐπιρροῆς τῆς συμπεριφορᾶς τῶν Ἀμερικανῶν πολιτικῶν.

ιδεῶν τοῦ γράφοντος—, μὰ καὶ ἐπηρεάζεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοὺς διάφορους παράγοντες πού συνδέονται μὲ τὴν ἐθνικότητα, τὴ θρησκεία, τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία, τὴν κουλτούρα καὶ τὰ συναφῆ.

Στὴν περίπτωση ὅμως τῶν ἰνστιτούτων πού λειτουργοῦν ὡς δεξαμενὲς σκέψης πρέπει κανεὶς νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς καὶ νὰ ἀξιολογεῖ τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ἀπόψεών τους, ἰδίως ὅταν ἡ χρηματοδότησή τους, καὶ ἄρα, ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξή τους, ἐξαρτῶνται (ἔστω καὶ ἐν μέρει) ἀπὸ κυβερνήσεις, καὶ ὅταν τὸ ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς κρατικῆς χρηματοδότησης κρατεῖται μυστικό⁵³.

Αὐτὲς οἱ προειδοποιητικὲς προτάσεις, ὥστόσο, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὑποτιμοῦν ἓνα ἔργο πού συχνὰ ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικὸ. Πράγματι, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶναι ἐκδηλὰ μεροληπτικά, μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι παρουσιάζουν τὴ φιλοσοφία μιᾶς πολιτικῆς ὁμάδας πίεσης ἢ παράταξης. Ἔτσι, σκοπὸς τῶν προτάσεών μου εἶναι νὰ προειδοποιήσω πολιτικούς, δημοσίους ὑπαλλήλους, σχεδιαστὲς τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, ἐρευνητές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀπλοὺς (ἀλλὰ μορφωμένους) ἀναγνώστες ὅτι πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ ὅταν διαβάζουν κάποιες γεωπολιτικὲς ἀπόψεις καὶ νὰ μὴν θαμπώνονται ἀπὸ τὴ λάμψη τῶν μεγάλων ὀνομάτων καὶ ἰδρυμάτων.

Γ. Ἡ θεωρία τοῦ Fukuyama γιὰ τὸ «Τέλος τῆς Ἱστορίας»: τί εἶπε πῶς χρησιμοποιήθηκε

Ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη ἐνότητα αὐτῆς τῆς διάλεξης θὰ εἶναι περισσότερο

53. Στὴν Ἑλλάδα αὐτὴ ἡ ἀδιαφάνεια ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ ποσὰ πού λαμβάνουν φορεῖς ὅπως τὸ ΕΛΙΑΜΕΠ κρατοῦνται μυστικά μὲ κοινὴ συναίνεση τῶν χορηγῶν (ὅπως εἶναι τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν) καὶ τῶν παραληπτῶν. Τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ εἶναι, ὅντως, πολὺ λιγότερο ἱκανοποιητικά, καθὼς τὸ ΕΛΙΑΜΕΠ συνυπάρχει μὲ ἄλλα Ἰδρύματα ἢ Ἐρευνητικὰ Κέντρα τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται μὲ γεωγραφικὰ πρὶν περιορισμένες περιοχές, ὅπως εἶναι κάποιες συγκεκριμένες βαλκανικὲς χῶρες. Καὶ αὐτὰ λαμβάνουν ἀδιευκρίνιστα κυβερνητικὰ κονδύλια, ἐνῶ ἐνεργὸ ρόλο στὸ ἐσωτερικὸ τους διαδραματίζουν ἄτομα τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἐμφανίζονται σὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς ὀργανισμούς. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς «διπλομισθίας». Καὶ ὅπου ἐμπλέκεται τὸ χρήμα, ἡ δυνατότητα ὑπέρμετρης ἐπιρροῆς πάντοτε θὰ προβληματίζει τὸ εὐρὺ κοινό.

«άφηρημένες» και «θεωρητικές» σε σχέση με την εμπειρική και λεπτομερειακή προσέγγιση που ακολούθησα στις αρχικές ενότητες (και στο τέλος) αυτού του δοκιμίου. Και τούτο, όχι μόνον επειδή αρμόζει σε αυτή την Αίθουσα Γνώσης να συνδέονται οι διπλωματικές πρωτοβουλίες και σχεδιασμοί με τις ευρύτερες πνευματικές επιρροές της εποχής μας, αλλά και για να προιδεαστεί ο αναγνώστης ως προς τις σκέψεις και τις συμβουλές που παρουσιάζονται στην τελευταία ενότητα.

Κατά μεγάλο μέρος, η προβλεπτική διάσταση του γεωπολιτικού σχεδιασμού μίας χώρας (και των σχετικών επιστημονικών σχολιασμών) επηρεάζεται κατ' ανάγκην από τη σκοπιά από την οποία εξετάζεται ο γενικός προσανατολισμός των παγκόσμιων υποθέσεων. Η σκοπιά αυτή, με τη σειρά της, θα διαμορφωθεί όχι μόνον αντλώντας στοιχεία από τις παραδόσεις και τις νοοτροπίες των αρχουσών ελίτ της εν λόγω χώρας, αλλά ενδέχεται επίσης να επηρεάζεται από τον τρόπο που αυτές οι ελίτ κατανοούν (ή παρανοούν) το έργο των κορυφαίων θεωρητικών του κόσμου.

Σημείο εκκίνησης της συλλογιστικής διαδικασίας αυτών των ελίτ, όπως προαναφέρθηκε στην αρχή αυτού του κειμένου, θα αποτελέσει το ερώτημα: «Προσβλέπουμε σε έναν κόσμο συγκρούσεων διαμορφωμένο από τα διάφορα συμφέροντα του πολυπολικού κόσμου στον οποίο είσερχόμαστε ή, μήπως, σε έναν κόσμο διαμορφωμένο από διάφορες εκφάνσεις της παγκοσμιοποίησης, τις διεθνείς συνθήκες, ενδείξεις ενισχυμένης εμπορικής συνεργασίας, αυξανόμενης βοήθειας προς τον αναπτυσσόμενο κόσμο; Για να θέσω πιό απλά το δίλημμα: το μέλλον πρόκειται να είναι συνεργατικό ή ανταγωνιστικό; Στη ζωή αυτά τα ευρύτατα ερωτήματα προκαλούν συμβιβαστικές απαντήσεις. Ωστόσο, όπως προείπα, θεωρώ ότι το κυρίαρχο στοιχείο σε κάθε τέτοια «ανάμεικτη» ή «μετριάσμενη» απάντηση είναι ότι η σύγκρουση θα συνεχίσει να αποτελεί τον κανόνα του κόσμου μας.

Εκ πρώτης όψεως, η πρώτη απάντηση —την οποία προσωπικά δέν συμμερίζομαι— ταυτίζεται με την άποψη που προκρίνει το διάσημο άρθρο του Francis Fukuyama (το οποίο εκδόθηκε το 1989 και έχει επαυξηθεί πλέον σε μορφή βιβλίου) με τον προκλητικό τίτλο *Το Τέλος της Ιστορίας*⁵⁴. Θα πρέπει να σημει-

54. *The End of History?*, *The National Interest*, 1989, αρ. τ. 16· σήμερα, σε μορφή βιβλίου, με τίτλο *The End of History and the Last Man* (εκδ. 2006, με νέο Επίμετρο), ενώ κυκλοφορεί και στα ελληνικά με τίτλο *Το τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος*, εκδόσεις 'Α. 'Α. Λιβάνη, 'Αθήνα 1993.

ώσουμε ότι ο Fukuyama χρησιμοποίησε τὸν ὅρο «ἱστορία» ὑπὸ τὴν ἐγελιανὴ ἔννοια τῆς «ἱστορίας τῆς ἰδεολογίας» ἢ τῆς «ἱστορίας τῆς σκέψης»⁵⁵, καὶ ὅτι ἡ ἔννοια αὕτῃ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ὡς ἀναφερόμενη στὸ τέλος τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης γιὰ τὶς πρῶτες ἀρχές, μὴ ἐξαιρουμένων τῶν ἀρχῶν ποὺ διέπουν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὁργάνωση.

Ἡ θεωρία τοῦ Fukuyama ἔχει ἐπανειλημμένως ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐπικρίσεων, συνηγοριῶν καὶ ἐπεξηγηματικῶν ἀναλύσεων σὲ πολυάριθμα ἄρθρα, ἀλλά, ἀναμφίβολα, ἔχει ἐπίσης ἀποτελέσει ἐντυπωσιακὸ ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῶν γεωπολιτικῶν δημοσιευμάτων. Σὲ μεγάλο βαθμὸ αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἔργο (α) εἶναι γραμμένο μὲ ἐνάργεια· (β) μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, γίνονταν σαφὴ τὰ πλούσια θεμέλιά του⁵⁶, καὶ (γ) ἡ ἔκδοσή του προγραμματίστηκε ὥστε χρονικὰ νὰ συμπίπτει σχεδὸν μὲ τὴν πτώση τοῦ Τείχους τοῦ Βερολίνου. Ἐν τούτοις, ὁ σημαντικότερος λόγος ποὺ αὕτῃ ἡ θεωρία ἄσκησε τόσο μεγάλη ἐπιρροή στὴν πράξη σχετίζεται ἐνδεχομένως μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ κεντρικὴ θέση τοῦ Fukuyama χρησιμοποιοῦντο —ἐσφαλμένα, θὰ ἔλεγαν κάποιοι— μὲ σκοπὸ νὰ αἰτιολογήσῃ τὴ νέα ἀμερικανικὴ θέση στὴν παγκόσμια σκηνή, χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ὁποίας ἀποτελέσει ὁ Πόλεμος στὸ Ἰράκ, ἡ ὁποία καὶ ἐγκαινίασε τὴ νέα φρασεολογία τῆς «διεθνούς παγκόσμιας τάξης», ἀντικαθιστώντας τὸν ἀπωθητικὸ ὅρο «Ψυχρὸς Πόλεμος».

Σημεῖο ἀφετηρίας εἶναι ἡ ἐγελιανὴ ἰδέα⁵⁷ ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν δὲν εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ὅτι, ἐπιπλέον, θὰ τερματιστεῖ τὴ στιγμή ποὺ ἡ

55. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. κυρίως τὰ ἔργα τοῦ HEGEL, *The Philosophy of History*, General Books LLC, ἀνατ. 2006 καὶ *Phenomenology of Spirit*, ἀγγλ. μτφρ. J. B. Baillie ἐν ἔτει 1931 μὲ τὸν ἐλαφρῶς διαφορετικὸν τίτλον *Phenomenology of Mind*.

56. Ὅπως πάντα συμβαίνει μὲ τὶς νέες θεωρίες, ἔτσι καὶ αὕτῃ, ὅταν ὑποβληθεῖ σὲ ἐνδελεχὴ ἐξέταση, ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Fukuyama ὀφείλει πολλὰ στὰ ἔργα προγενέστερων συγγραφέων, καὶ πρὶν συγκεκριμένα στὸ ἔργο τοῦ ἔσοχου (ἂν καὶ πολιτικὰ ἰδιότυπου) Γάλλου μαρξιστῆ φιλοσόφου ALEXANDRE KOJÈVE (*Introduction à la lecture de Hegel*, 1947) καὶ στὶς ἰδέες τοῦ κορυφαίου Γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ ἱστορικοῦ GEORG HEGEL, ἰδίως στὸ *The Phenomenology of Mind*, ἀγγλ. μτφρ. J. B. Baillie, 1967. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅμως, καὶ οἱ δύο προηγούμενοι στηρίχθηκαν στὴν ἀνάλυση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὰ μέρη τῆς ψυχῆς. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Πολιτεία*, βιβλίον Δ', σ. 14 κ.ε. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση τοῦ Fukuyama, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ κατανοήσουμε πρῶτα ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιρροές του.

57. Βλ. ALEXANDRE KOJÈVE, *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit*, Cornell University Press, 1969.

ανθρώπινη κοινωνία θα έχει εκπληρώσει τις βαθύτερες και βασικότερες επιθυμίες της. Ο Fukuyama ισχυρίστηκε ότι η στιγμή αυτή έχει επέλθει στις μέρες μας χάρις στη φιλελεύθερη δημοκρατία, η οποία αποτελεί την «τελική μορφή της ανθρώπινης διακυβέρνησης» και εκφράζεται μέσα από την επίτευξη του ιδεώδους της ελευθερίας και της ισότητας.

Τοῦτο στάθηκε δυνατόν διότι, «ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν ιδεῶν καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου», οἱ σύγχρονες οἰκονομικὲς/φιλελεύθερες δημοκρατίες εἶχαν ὑπερνικήσει τὴ βασικὴ κομμουνιστικὴ πρόκληση καὶ τὸ πρότυπό τους εἶχε ἐπίσης καθιερωθεῖ ὡς ἡ μόνη συνεκτικὴ πολιτικὴ φιλοδοξία ποὺ μπορούσε νὰ ἐκτείνεται σὲ διάφορους πολιτισμοὺς παγκοσμίως καὶ νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς ἀνθρώπους εὐτυχία καὶ οἰκονομικὴ πρόοδο. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ (ιδίως ὅπως αὐτὸς γίνεται κατανοητὸς ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ καί, κυρίως, τὸν ἀμερικανικὸ κόσμο) συνδυάσθηκε μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ συστήματος νὰ ἱκανοποιεῖ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων γιὰ «ἀναγνώριση»⁵⁸ —τὴν περίφημη «*désir de reconnaissance*» τοῦ Kojève—, ἡ ὁποία ἐπῆλθε τελικὰ ὅταν ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐκκοσμίκευσε τὴ βασικὴ ιδέα τοῦ χριστιανισμοῦ ὅτι ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα εἶχαν τὴν ἴδια ἀξιοπρέπεια.

Ὑπόρρητη στὴν ἀξιολόγηση αὐτὴ ἦταν ἡ ιδέα ὅτι ὑπῆρχαν δύο ἄλλα ρεύματα σκέψης, καὶ πιὸ συγκεκριμένα (α) μιὰ ὁρισμένη τάση πρὸς τὴν καθολικέυση αὐτοῦ τοῦ μοντέλου καὶ (β) ἡ ἀποψη ὅτι οἱ συγκρούσεις ἦταν πιὸ δύσκολες μετὰξὺ τῶν φιλελεύθερων δημοκρατιῶν⁵⁹. Ὁ συγγραφέας, ὡστόσο, εἶχε τὴ σύνεση νὰ τονίσει σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ βιβλίου του⁶⁰ —καὶ λιγότερο συχνὰ στὸ ἄρθρο του— μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐγγενεῖς δυσκολίες ποὺ συνοδεύουν τὴν υἱοθέτηση αὐτοῦ τοῦ τελειοποιημένου (ὑποτίθεται) μοντέλου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μετὰξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται ἡ κουλτούρα καὶ ἡ θρησκεία.

58. Ἦ, ὅπως θὰ τὸ ἔθεταν οἱ Ἕλληνες, γιὰ «ἀναγνώριση τῆς αὐτοεκτίμησής» τους. Ἀσφαλῶς, ὅλα αὐτὰ ξεκινοῦν μὲ τὴν πλατωνικὴ τριμερῆ διαίρεση τῆς ψυχῆς σὲ «λογιστικόν», «ἐπιθυμητικόν» καί, κυρίως, «θυμοειδές». Αὐτὸ σημαίνει πῶς, ὅταν δὲν ἱκανοποιεῖται ἡ αὐτοεκτίμηση τῶν ἀνθρώπων, αἰσθάνονται «ντροπὴ» ἢ δοκιμάζουν τὸ συναίσθημα τοῦ «θυμοῦ». Γιὰ τὸν Hegel, αὐτὰ τὰ συναίσθηματα ἀποτελοῦν μέρη τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ἡ ὁποία εἶναι κρίσιμη γιὰ τὸν πολιτικὸ βίον, καὶ διέπουν τὴν ἱστορικὴ διαδρασινὰ στὸ σύνολό της.

59. Βλ. ὡστόσο τὴν ἀποψή μου κατωτέρω.

60. Βλ. λ.χ. σ. 347 τοῦ βιβλίου του (παρατίθεται ἀνωτέρω).

Ὁ ἐνθουσιασμός πού ἐπικράτησε στή Δύση μετά τήν πτώση τοῦ κομμουνισμοῦ στάθηκε ἀφορμή γιά νά διατυπωθοῦν καί ἄλλες σχετικές θεωρίες. Ἔτσι, λιγότερο ἀπό τρία χρόνια μετά τήν ἐμφάνιση τῆς πολυσυζητημένης θέσης τοῦ Fukuyama, ὁ πρόην καθηγητής του, ὁ μακαρίτης πλέον Samuel Huntington, διετύπωσε μιὰ δική του θεωρία⁶¹. Μολονότι δὲν ἀσπαζόταν τήν ἀποψη ὅτι ὑπῆρχε ὄντως μιὰ κίνηση πρὸς ἓνα καθολικὸ σύνολο ἀξιών, καί οὔτε τήν ἀντιμετώπιζε ὡς ἀναπόφευκτη ἢ ἀκαταμάχητη, ὁ Huntington ἐστίαζε τὴν προσοχή του στὶς πολιτισμικὲς διαδικασίες πού κινητοποιοῦν τίς μάζες πρὸς τὴν πολιτικὴ δράση καί τὴ σύγκρουση. Ἔτσι, γιὰ τὸν Huntington, στὸ ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς θὰ ἔπρεπε νά βρίσκονται οἱ δια-πολιτισμικὲς τοπικὲς συγκρούσεις.

Μολονότι αὐτὴ ἡ θεωρία διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Fukuyama, ἀμφότερες εἶχαν κοινὸ ἓνα πολὺ σημαντικὸ στοιχεῖο. Πράγματι, ἡ θεωρία τοῦ Fukuyama ἐξυμνοῦσε ὑπερβολικὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ κόσμου, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ Huntington «ἀπάλλασσε» τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι εἶχε προκαλέσει τίς περισσότερες μεγάλες συγκρούσεις. Ὅπωςδὴποτε, ἡ δεκαετία τοῦ 1990 παρήγαγε ἔργα ἀξιοσημείωτης φαντασίας καί γνώσης, ἀλλὰ καί ἔργα πού θεωροῦσαν τὴ Δύση «θριαμβεύτρια».

Ἐν τούτοις, οἱ κίνδυνοι τῆς θεωρητικοποίησης δὲν σχετίζονται τόσο μὲ τοὺς καρπούς τῆς ἐργαστηριακῆς σκέψης, ὅσο μὲ τὸν τρόπο πού θὰ χρησιμοποιηθεῖ αὐτὴ ἡ σκέψη ἀπὸ πολιτικούς, δημοσίους ὑπαλλήλους, ὑψηλόβαθμους (ἀλλὰ πολιτικὰ ὑποκινούμενους) συμβούλους καί προκατελημμένες ομάδες πίεσης. Ὅπως ἄφησα προηγουμένως νά ἐννοηθεῖ, αὐτὸ ἦταν κάτι πού συνέβη καί μὲ τίς δύο θεωρίες, καθότι προσέφεραν τὰ θεωρητικὰ θεμέλια γιὰ τὸν Πόλεμο τοῦ Κόλπου κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 καί τοὺς Μεσανατολικούς Πολέμους ἀπὸ τὸ 2001 καί μετὰ (ἂν καί, στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, καί γιὰ λόγους σαφῶς «πολιτικούς», κατεβλήθησαν ἐνσυνείδητες προσπάθειες ὥστε νά μὴ συγχέεται τὸ Ἰσλάμ μὲ τὸν ἰσλαμικὸ φονταμενταλισμό).

Τούτου δοθέντος, δὲν εἶναι ἄξιο ἀπορίας τὸ γεγονός ὅτι οἱ μὴ Δυτικοὶ θεωρητικοὶ καί διπλωμάτες ἐξέφρασαν ἐνστάσεις πρὸς τίς ὑποκείμενες ἰδέες τῆς δυτικῆς ὑπερηφάνειας ἢ τῆς μὴ δυτικῆς ἐνοχῆς γιὰ τὰ κυριότερα δεινὰ τοῦ κόσμου, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ θεωρίες στὶς ὁποῖες στηρίζονταν οἱ ἀξιώσεις τους περὶ σχεδὸν

61. Στὸ βιβλίο του *The Clash of Civilizations. Remaking of World Order* (ἐκδ. Touchstone, 1997), πού στὰ ἑλληνικὰ κυκλοφορεῖ μὲ τὸν τίτλο *Ἡ Σύγκρουση τῶν Πολιτισμῶν* (ἐκδ. Τερζόπουλος, Ἀθήνα 1999).

καθολικῆς ἰσχύος νὰ γίνουν πεδία μάχης, ἔριδας καὶ διαφωνίας. Πράγματι, ἡ παραδοχὴ ὅτι στὸ ἐξῆς οἱ συγκρούσεις θὰ περιορίζονταν μεταξύ τῆς Δύσης καὶ τοῦ «ὑπόλοιπου» κόσμου, ἐπειδὴ οἱ χώρες ποὺ συμμερίζονταν τὶς φιλελεύθερες δημοκρατικές ἀρχές «δὲν εἶχαν λόγους νὰ ἀμφισβητήσουν τὴ νομιμότητα ἢ μίᾱ τῆς ἄλλης», ἀποδείχθηκε ὑποπτη.

Οἱ ἀνωτέρω συνοπτικές παρατηρήσεις στόχο ἔχουν νὰ προβάλουν τοὺς ἐξῆς δύο ἰσχυρισμούς: πρῶτον, ὅτι οἱ ἀκαδημαϊκές θεωρίες ἔχουν προσαρμοσθεῖ κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ χρησιμοποιηθεῖ —ἔστω καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἐπινοητῶν τους— γιὰ νὰ δικαιολογήσουν συγκεκριμένα γεωπολιτικά γεγονότα· καί, δεύτερον, ὅτι, ἀντὶ νὰ ὁμογενοποιήσουν τὶς πολιτισμικές ἀπόψεις, προκάλεσαν μὴ ἀντίδραση μὲ παραγωγή ἀντίστοιχου θεωρητικοῦ ἔργου, ἀπὸ τὴν πλευρὰ κυρίως, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικά, Τούρκων καὶ Ἰρανῶν πανεπιστημιακῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀρχίσει νὰ κινητοποιῶνται ὅλο καὶ περισσότερο γιὰ νὰ στηρίζουν τὴν ἀντίθεσή τους στὴν ἀμερικανικὴ/δυτικὴ ἡγεμονικὴ κοσμοαντίληψη.

Αὕτῃ ἡ ἀντιπαράθεση, μολονότι δὲν ἔχει βρεῖ πολλοὺς ὁπαδοὺς στὴ Δύση (ἐν μέρει, γιὰ γλωσσικούς λόγους), δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀκαδημαϊκὰ σημαντικὴ: προετοιμάζει ἐπίσης τὸ ἔδαφος γιὰ ἓναν κόσμο συνεχῶν συγκρούσεων, ἔστω καὶ στὸ καθαρῶς θεωρητικὸ πεδίο, γεγονὸς τὸ ὁποῖο πολλοὶ Εὐρωπαῖοι μελετητὲς ἔχουν θελήσει νὰ ὑποτιμήσουν, καλυπτόμενοι πίσω ἀπὸ τοὺς διαρκῶς αὐξανόμενους θεσμούς οἱ ὁποῖοι, θεωρητικά, πρέπει νὰ ἐξασφαλίζουν τὴ συνεργασία, τὴ συνύπαρξη καὶ τὴν κυβερνητικὴ διαφάνεια.

Προσωπικά, δὲν συμμερίζομαι αὕτῃ τὴν εἰδυλλιακὴ ἀποψὴ γιὰ τὸ μέλλον. Ὅπως καὶ τὸν καθηγητὴ Νταβούτογλου, δὲν μὲ ἔχει πείσει καθόλου ἡ ἀμερικανικὴ προσπάθεια νὰ «ὁμογενοποιηθοῦν»/«ἀφομοιωθοῦν» οἱ μὴ δυτικοὶ πολιτισμοὶ τῆς Μέσης καὶ τῆς Ἀπὸ Ἀνατολῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση/ἐξαγωγή καὶ διάδοση τῶν ἀμερικανικῶν ἰδεῶν περὶ «δημοκρατίας» καὶ «πολιτισμοῦ». Συμμερίζομαι ἐπίσης τὴν ἀποψὴ τοῦ ὅτι ἡ σημερινὴ «παγκόσμια ἀταξία» ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ τὸν τερματισμὸ τῆς στρατηγικῆς σταθερότητας ποὺ διασφάλιζε κάποτε ὁ Ψυχρὸς Πόλεμος⁶². Ἔτσι, ἡ θριαμβολογικὴ παρουσίαση τῆς κατάστα-

62. Ὁ π., *Journal of International Affairs* (1997-8), καὶ λεπτομερέστερα στὴ δεξιοτεχνικὴ (ἀλλὰ καὶ ἀνησυχητικὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνες) μονογραφία τοῦ *Stratejik Derinlik: Türkiye' nin Uluslararası Konumu*, Κωνσταντινούπολη 2001, ἡ ὁποία πρόσφατα κυκλοφόρησε καὶ στὰ ἑλληνικά μὲ τίτλο *Τὸ στρατηγικὸ βάθος — Ἡ διεθνὴς θέση τῆς Τουρκίας*, ἐκδ. Ποιότητα, Ἀθήνα

σης διόλου δὲν μειώνει τὶς πιθανότητες τῆς σύγκρουσης, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, τὶς ἐνισχύει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ τονίζει, ὅπως σαφέστατα κάνει ὁ Huntington, τὶς φυλετικές καὶ θρησκευτικές διαφορές. Θὰ ἐπανεέλθω ἀργότερα στὴν ἰδέα —στὸ ἰδεῶδες, ἂν θέλετε— τῆς ἀναζήτησης τῆς ἀναγκαίας γεωπολιτικῆς ἰσορροπίας.

Ἡ παραδοχὴ τοῦ Fukuyama, ὅτι, ἐφεξῆς, οἱ φιλελεύθερες δημοκρατίες θὰ ζοῦν σὲ σχετικὴ ἁρμονία, ἔχει ἐπίσης ἀρχίσει νὰ ἀποδυναμώνεται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ἀσφαλῶς, οἱ φιλελεύθερες δημοκρατίες τοῦ κόσμου ἔχουν κοινὲς κάποιες δημοκρατικὲς ἀρχές, χάρις στις ὁποῖες δὲν ἔχουν «λόγους γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν ἢ μία τὴ νομιμότητα τῆς ἄλλης»⁶³.

Ἐδῶσα σκοπῶς ἐμφαση στὴ λέξη «νομιμότητα», διότι, ὅπως ὀρθά, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἔχει ἰσχυριστῇ ὁ Robert Kagan στὴν ἐξαίρετη μονογραφία του *Paradise & Power. America and Europe in the New World Order*⁶⁴, «σήμερα, μεταξύ Ἀμερικανῶν καὶ Εὐρωπαίων, τὸ ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς τὸ ζήτημα τῆς νομιμότητας — ὄχι τῆς νομιμότητας τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῶν μὲν ἢ τῶν δὲ [...] ἀλλὰ τῶν διαφορετικῶν ἀποψέων τους γιὰ τὴν “παγκόσμια τάξη”».

Ἔτσι, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον, ἡ Ἀμερικὴ περνάει κρίση διεθνούς νομιμότητας. Τοῦτο, ὥστόσο, δὲν προοιωνίζεται μιὰ ἔνοπλη σύγκρουση μεταξύ τῶν «δυτικῶν δυνάμεων»· ἐξ ἴσου ὁμως δὲν στηρίζει τὴν ἀποψή τοῦ Fukuyama ὅτι θὰ ὑπάρξει «ἁρμονία» μεταξύ τους. Πράγματι, ἡ σοβοῦσα ἀντιπαλότητα μεταξύ Ἀμερικῆς καὶ Εὐρώπης, τόσο προφανὴς στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Roosevelt καὶ τοῦ Eisenhower πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἀγγλοὺς ὁμολόγους τους, εἶναι πλέον προφανὴς στοὺς πάντες, ἐξαιρουμένων ὧσων, ἀπλῶς, δὲν θέλουν νὰ τὴ δοῦν. Καὶ δυστυχῶς, ὑπάρχουν καὶ στὴ χώρα μας ἀρκετοὶ τέτοιοι.

Καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, λοιπόν, προβλέπω ὅτι στὸ ἐπίκεντρο τῶν διεθνῶν σχέσεων θὰ ἐξακολουθήσει νὰ βρίσκεται ἡ σύγκρουση, καὶ ὄχι ἡ ἁρμονία καὶ ἡ συνεργασία, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ὅπου ὑπάρχει σύμπτωση (οἰκονομικῶν, κυρίως) συμφερόντων.

2010. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ κ. ΝΤΑΒΟΥΤΟΓΛΟΥ προτοῦ γίνει ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Τουρκίας, βλ. *Monthly Review/Μηνιαία Ἐπιθεώρηση*, 2009, ἀρ.τ. 52 (117).

63. FUKUYAMA, ὁ.π., σ. 263.

64. (2003), σ. 108. Στὰ ἑλληνικὰ κυκλοφορεῖ μὲ τίτλο *Παράδεισος καὶ ἐξουσία — Ἡ Ἀμερικὴ καὶ ἡ Εὐρώπη στὴ Νέα Τάξη Πραγμάτων*, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 2003.

Δ. Ὁ χαμένος κρίκος: σύγκρουση συνοδευόμενη ἀπὸ ἰσορροπία

Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ κατάλληλη περίσταση, καὶ οὔτε εἶμαι ἐγὼ ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ἀσκήσω κριτικὴ σὲ αὐτὲς τὶς ἐμπεριστατωμένες καὶ πολυσυζητημένες θέσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν διατυπωθεῖ σὲ κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ ποὺ συγγενεύουν μὲν, ἀλλὰ δὲν ταυτίζονται μὲ τὸ δικό μου ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Δὲν μπορῶ, ὥστόσο, παρὰ νὰ τονίσω ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀνησυχία μου γιὰ ὀρισμένες ἰδέες τοῦ Fukuyama, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν τὶς ἐδῶ παρατηρήσεις μου σχετικὰ μὲ τὴ σύγχρονη γεωπολιτικὴ καὶ τὸ μέλλον τῆς. Λόγω ἑλλείψης χώρου, θὰ τὶς ἀναφέρω ἐπιγραμματικά.

Πρῶτον: ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐπιτυχία τοῦ φιλελεύθερου οἰκονομικοῦ μοντέλου εἶναι μᾶλλον ὑπερβολικὴ, ἐκτὸς καὶ ἂν καθορίσει κανεὶς γιὰ ποιά συγκεκριμένη ἐκδοχὴ τοῦ μοντέλου πρόκειται – σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν εὐρωπαϊκὴ ἢ τὴν ἀμερικανικὴ⁶⁵.

Δεύτερον, ὡς πρὸς τὸ ἴδιο θέμα, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ σπεύσει κανεὶς νὰ διακηρύξει ὅτι οἱ δυτικὲς οἰκονομίες ἔχουν πλέον «βγεῖ ἀπὸ τὴ στενωπὸν», ἂν καί, καθὼς γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμές, γνωρίζουμε ὅτι ἡ Ἀμερικὴ ἔχει πλέον βγεῖ ἀπὸ τὴν ὕφεση καὶ ἡ Ρωσία δείχνει νὰ τὴν ἔχει μόλις ξεπεράσει. Ὅπωςδήποτε, ἂν δεχτοῦμε ὡς μόνον καὶ βασικὸ κριτήριον τὸν ὀρισμὸ τῆς ὕφεσης –περίοδος τριῶν διαδοχικῶν τριμήνων μὲ ἀρνητικὴ ἀνάπτυξη–, τότε ὑπάρχει περιθώριον αἰσιοδοξίας (πολὺ μικρὸ, βέβαια). Ἐκφράζω αὐτὸν τὸν σκεπτικισμό, διότι θὰ μπορούσε –ἢ μήπως θὰ ἔπρεπε;– νὰ ρωτήσῃ κανεὶς πόσο πραγματικὴ εἶναι μιὰ αὔξησις τοῦ ΑΕΠ, ὅταν σημειώνεται σὲ ἓνα περιβάλλον ὅπου ἡ ἀνεργία συνεχίζει νὰ μεγαλώνει (ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, παραμένει στάσιμη σὲ πολὺ ὑψηλὰ ἐπίπεδα), οἱ μισθοὶ μειώνονται, οἱ τιμὲς ἀκολουθοῦν ἀντιπληθωριστικὰς τάσεις καὶ τὰ αἷτια τῆς ὕφεσης –ἡ οἰκονομικὴ χρεωκοπία, ἡ ὑπερβολικὴ παροχὴ στέγασσης, ἡ ὑπερχρέωσις τῶν νοικοκυριῶν λόγω πιστωτικῆς εὐκολίας– δὲν ἔχουν ἀκόμη γίνῃ πλῆρως κατανοητὰ καί, ὅπωςδήποτε, δὲν ἔχουν διορθωθεῖ. Ἀκόμη πιὸ δυσοί-

65. Στὸ FUKUYAMA, ὁ.π., σ. 347, ἐξετάζεται ἡ προτίμησις τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὴν ἰσότητά, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀμερικανικὴν προτίμησιν γιὰ τὴν ἐλευθερίαν – προτίμησις χαρακτηριζομένη ὡς ζήτημα «βαθμοῦ, καὶ ὄχι ἀρχῆς». Προσωπικά, ὡς νομικὸς ποὺ προτιμᾷ νὰ ἐντρυφᾷ στὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον νομικῶν καὶ ρυθμιστικῶν θεσμῶν, θεωρῶ ὅτι ἡ λιγότερο ἀκριβὴς χρῆσις τῶν λέξεων ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἐπιστήμονες, ἰδίως δὲ ἐκείνους ποὺ ἐξετάζουν τὸ παγκόσμιον σύστημα στὸ σύνολό του, εἶναι σαφῶς προβληματικὴ.

ωνη όμως είναι ή ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι τὸ (ρέπον πρὸς τὸν κίνδυνο καὶ τὴν ἀπληστία) διεθνὲς τραπεζικὸ σύστημα ἔχει φροντίσει ὥστε οἱ κυβερνήσεις νὰ αἰσθάνονται ὑποχρεωμένες νὰ σώζουν τὶς τράπεζες ἀπὸ τὴν καταστροφή καί, συνεπῶς, μπορεῖ νὰ μπεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ ἐπαναλάβει τὴν ἴδια ριψοκίνδυνη συμπεριφορά, ἡ ὁποία προκάλεσε μνημειώδη προβλήματα τόσο στὶς τράπεζες ὅσο καὶ σὲ ἡμᾶς, πιστεύοντας ὅτι οἱ κυβερνήσεις θὰ τὶς σώσουν καὶ πάλι. Ἔτσι, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἀπολύτως ἀσύνετο νὰ πιστεύουμε ὅτι «ἔχουμε βγεῖ ἀπὸ τὴ στενωπὸ» ἢ ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἢ καὶ ἀπίθανο νὰ συμβεῖ στὸ κοντινὸ μέλλον καὶ ἄλλη κρίση, παρόμοια μὲ αὐτὴ πού ζήσαμε.

Τρίτον: δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἰδέα (ὅπως δὲν τὴν ἀπέκλεισε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Fukuyama) μιᾶς νέας, ἀδοκίμαστης ἰδεολογίας, ἡ ὁποία περιμένει νὰ ἀμφισβητηθεῖ αὐτὴ τὴν —πραγματικὴ ἢ θεωρητικὴ— ὑπεροχὴ τοῦ φιλελεύθερου οικονομικοῦ μοντέλου, τὸ ὁποῖο ἔχει «ἐξιδανικεύσει» ὁ Fukuyama χαρακτηρίζοντας το ὡς τὴ «μόνη μορφή ἀνθρώπινης διακυβέρνησης πού μπορεῖ νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ». Ἡ ἐξιδανίκευση τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας ἔχει ἤδη τεθεῖ ἐν ἀμφιβολίᾳ ἀπὸ πολλοὺς θεωρητικούς, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους παραμένει ἀναπόδεικτο ὅτι μόνον οἱ φιλελεύθεροὶ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν στὴ δικαιοσύνη καὶ στὴν ἐπίτευξη τῆς ἀνθρώπινης προόδου⁶⁶. Ἐξ ἴσου σημαντικὸ εἶναι ὅμως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θέση τοῦ Fukuyama ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ στοχαστὲς μετριοπαθῶν ἰσλαμικῶν κρατῶν.

Τέταρτον: πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὰ συμπεράσματα τοῦ Fukuyama ἔχουν «διεθνή» ἰσχὺ μόνον στὸν βαθμὸ πού αὐτὴ ἡ διεθνοποίηση δὲν προσκρούει σὲ διάφορους φυλετικούς καὶ θρησκευτικούς παράγοντες. Ὅπως προανέφερα, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Fukuyama ἔχει πλήρη ἐπίγνωση αὐτοῦ τοῦ ἐνδεχόμενου. Ὁ κ. Νταβούτογλου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο ὁ Fukuyama γνωρίζει, ἂν καὶ δὲν τὸ χρησιμοποιεῖ, ἔχει ἐπίσης ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ κάθε ἀπόπειρα παγκοσμιοποίησης τῶν δυτικῶν μοντέλων καὶ προτύπων ἢ ὁποία δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη τὶς τοπικὲς πολιτισμικὲς καὶ θρησκευτικὲς εὐαισθησίες. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει ἀρκετὰ σοβαρὰ προβλήματα πού θὰ προκαλοῦσε τὸ μοντέλο τοῦ Fukuyama στὸν μου-

66. Ἐπ' αὐτοῦ βλ., μεταξύ ἄλλων, JOHN GRAY, *Liberalism: Essays in Political Philosophy*, 1989, ἰδ. τὸ Ὑστερόγραφό του μὲ τίτλο «After Liberalism». Τὶς ἴδιες ἀμφιβολίες ἐκφράζει ὁ HUNTINGTON, μεταξύ ἄλλων, στὸ No Exit. The Errors of Endism, *The National Interest*, 1989, σ. 3 κ.έ.

σουλμανικό κόσμο, ιδίως εάν ἐχρησιμοποιεῖτο —ἀπὸ ἄλλους, φυσικά, ὄχι τὸν ἴδιον— νὰ δικαιολογήσει τὶς νέες «ἐκπολιτιστικές» τάσεις τῆς Ἀμερικῆς στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Ἀσία.

Πέμπτον: ὁ Fukuyama ἀποδίδει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν παγκόσμια κυριαρχία ὀρισμένων ἀξιών. Δύο ἀπὸ τὶς ἀξίες ποὺ ἀναφέρει ρητῶς εἶναι ἡ ἰσότητα καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ἔχει ἐπίσης κυρίαρχη θέση σὲ ὅλο τὸ βιβλίο του. Ὁ συγγραφέας, ὅμως, δὲν κάνει σχεδὸν κανέναν λόγο γιὰ τὴν «ισότητα τῶν φύλων» καὶ τὰ δικαιώματα «λόγου καὶ ἔκφρασης», οὔτε καὶ γιὰ (ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα ζητήματα τῆς ἐποχῆς μας) τὸ τί συμβαίνει ὅταν τὰ μέλη μιᾶς φυλετικῆς ἢ ἐθνοτικῆς μειονότητας ὑπαγορεύουν στὸ ἄτομο μιὰ μορφή συμπεριφορᾶς ποὺ εἶναι ἀσύμβατη μὲ τοὺς ἀνώτερους νόμους τῆς χώρας στὴν ὁποία αὐτὸ ζεῖ ὡς νόμιμος ἢ παράνομος μετανάστης.

Δίνω μεγάλη σημασία στὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα, καθὼς, ὡς εἰδικὸς τοῦ συγκριτικοῦ δικαίου, συγκρίνω νομικοὺς κανόνες καὶ θεσμοὺς σὲ διάφορες χώρες καὶ γνωρίζω ὅτι προϋπόθεση αὐτῆς τῆς σύγκρισης εἶναι νὰ μὴ μεταφράζονται ἀπλῶς κατὰ μηχανικὸ τρόπο οἱ λέξεις καὶ οἱ ὅροι, ἀλλὰ νὰ ἐκλαμβάνονται βάσει τῶν λειτουργιῶν ποὺ ἐπιτελοῦν καὶ μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τοῦ νομικοῦ συστήματός στὸ ὁποῖο ἀνήκουν.

Αὐτὴ ἡ «νομικὴ» προσέγγιση, ὅμως, μοιάζει νὰ «συγκρούεται» μὲ τὴν πιὸ ἐλεύθερη —σαρωτικὴ, θὰ τὴν ὀνόμαζαν ἴσως κάποιοι— χρῆση τῶν ὅρων, στὴν ὁποία καταφεύγουν οἱ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθιστᾷ ἀκόμη πιὸ δυσχερῆ τὴν υἱοθέτηση, στὴ γεωπολιτικὴ, τῆς διεπιστημονικῆς προσέγγισης ποὺ ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου.

Τὸ τελευταῖο —ἕκτο— καὶ ἐν δυνάμει πιὸ δυσπέραστο ἐμπόδιο γιὰ ἐκείνους ποὺ θέλουν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴ θέση τοῦ Fukuyama σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο εἶναι ὅτι, κατὰ τὰ φαινόμενα, διαθέτει ἐλάχιστη προβλεπτικὴ ἀξία, μὰ καὶ ἐπικεντρώνεται στὴν ἰσορροπία ποὺ διαμορφώνεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατῶν μεταξὺ τῶν ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν τους. Ἔτσι, ἡ πλατωνικῆς ἐμπνεύσεως ἰδέα ὅτι ὁ «θυμὸς» θρίσκεται στὴ βάση ὅλων αὐτῶν τῶν (ἐσωτερικῶν) ἀγώνων γιὰ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἰσότητα δὲν φαίνεται νὰ ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ σύγκρουση σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Ἐφ' ὅσον εὐσταθεῖ ὁ συλλογισμὸς μου, μὲ ὁδηγεῖ σὲ τέσσερις «δευτερεύουσες» ἰδέες, οἱ ὁποῖες ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ προλεχθέντα.

Ἡ πρώτη ἰδέα εἶναι ὅτι, παρὰ τὶς πολυάριθμες ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀντιθέτου, στὸν μελλοντικὸ γεωπολιτικὸ σχεδιασμό μας δὲν πρέπει νὰ σκεφτόμαστε μὲ ὅρους εἰρήνης ἢ συνεργασίας, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, μὲ ὅρους ὑπόδοσκούσων τοπικῶν

συγκρούσεων οι οποίες είναι πιθανόν να προσλάβουν παγκόσμιες διαστάσεις στις περιπτώσεις όπου διακυβεύεται ο έλεγχος ζωτικών πόρων. Διότι ακόμη και αν η θεωρία του «τέλους της ιστορίας» μάς έχει δείξει ότι η «αυτοσύνδεση» πολλών λαών έχει, μέχρι ενός σημείου, ικανοποιηθεί μέσω της αναγνώρισης της ισότητας και της αξιοπρέπειάς τους, δεν μάς έχει εν τούτοις αποδείξει ότι το ίδιο ισχύει και στον αγώνα μεταξύ διαφορετικών λαών και διαφορετικών εθνών.

Έτσι, η βαθύτατη και αθεράπευτη ανισότητα που υπάρχει σε παγκόσμιο επίπεδο θα συνεχίσει να τροφοδοτεί τη σύγκρουση και την αναμέτρηση, είτε άμεσα —μεταξύ των θιγόμενων μερών— είτε έμμεσα —δίνοντας δηλαδή στις μεγάλες δυνάμεις το κίνητρο να παρέμβουν, προς όφελος, υποτίθεται, των αδυνάμων και των στερημένων, αλλά, τις περισσότερες φορές, με απώτερο στόχο να προωθήσουν τα δικά τους οικονομικά συμφέροντα.

Η δεύτερη ιδέα είναι ότι ο γεωπολιτικός σχεδιασμός των επόμενων χρόνων πρέπει να στηριχθεί σε αυτήν τη βάση, στην ιδέα, δηλαδή, των παγκόσμιων ανισοτήτων που οδηγούν σε διαμάχες. Αυτές οι ανισότητες, εξ άλλου, δεν θα εκδηλωθούν μόνο μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών (οι οποίες, εν τούτοις, μπορεί να διαθέτουν πόρους που δεν έχουν ακόμη ανακαλυφθεί ή αναπτυχθεί δεόντως), αλλά και μεταξύ κρατών που μάχονται για την κατοχή ή τον έλεγχο στρατηγικών περιοχών του κόσμου. Είτε θριαμβεύσει είτε όχι, ο φιλελευθερισμός δεν θα επηρεάσει κατ' ούδένα τρόπον τη μελλοντική μάχη για τους πόρους ή τον έλεγχο των ζωτικών «σημείων πνιγμού» [*choke points*] του διεθνούς εμπορίου, όπως είναι τα στενά (Γιβραλτάρ, Μάλακα), οι διώρυγες (Σουέζ, Παναμάς), οι ενεργειακές «λεωφόροι» (Καύκασος), κ.ο.κ.

Επιπροσθέτως, ο αγώνας για όλα αυτά θα λάβει χώρα σε νέο περιβάλλον, το οποίο θα αποτελεί παραλλαγή του παλιού διπολικού πλαισίου και πολύ σύντομα θα αρχίσει να γίνεται τριπολικό ή —εάν συμπεριλάβουμε και την Ινδία στην εξίσωση (όπως οφείλουμε)— πολυπολικό. Έν ολίγοις, ο γεωπολιτικός σχεδιασμός θα καταστεί σαφώς πιο περίπλοκος. Επιπλέον, μεταξύ των νικητών θα συγκαταλέγονται τα κράτη εκείνα που είναι σε θέση να εκτιμήσουν την αλλαγμένη εικόνα του κόσμου και να αποποιηθούν τις περισσότερες από τις έμπειρίες και τις θεωρίες που είχαν συσσωρεύσει κατά τη διάρκεια του ραγδαίου θανάτου του προηγούμενου κόσμου.

Η τρίτη ιδέα είναι ότι, υπό το φως των ανωτέρω επισημάνσεων, ο ισχυρισμός Ευρωπαίων και Αμερικανών ότι ο κόσμος των «σφαιρών επιρροής» ανήκει στο παρελθόν δεν είναι απλώς υποκριτικός αλλά και τελείως εσφαλμένος.

Τούτο ισχύει επειδή, πρώτον, διατυπώνεται σήμερα αποκλειστικά και μόνο

για να επικρίνει την εξουσία της Ρωσίας επί της περιφέρειάς της, προσπαθώντας να συγκαλύψει το γεγονός ότι η 'Αμερική κάνει ακριβώς το ίδιο αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση. Καί, δεύτερον, είναι εσφαλμένος διότι παραβλέπει σκοπίμως το γεγονός ότι η πρακτική της δημιουργίας σφαιρών επιρροής είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η ανθρώπινη ιστορία, αλλά και ότι σήμερα θα ασκηθεί μέσα στο πολύ πιο περίπλοκο πλαίσιο ενός πολυπολικού κόσμου. Τα ελάχιστα που έχω αναφέρει μέχρι τώρα για τους έλιγμους που κάνει η διεθνής διπλωματία προκειμένου να επιλύσει την κρίση στο 'Ιράν διαμορφώνουν μια πρώτη εικόνα για το είδος του κόσμου που πιστεύω ότι μας περιμένει.

Έκκρεμει, τέλος, το ζήτημα του μέλλοντος των ρωσοαμερικανικών σχέσεων. Θεωρώ πιθανό, και παρά την αντίθετη γνώμη πολλών, ότι οι σχέσεις τους θα καταλήξουν πολύ πιο τεταμένες από ό,τι έχουν ποτέ σταθεί κατά τη μετασοβιετική περίοδο, και τούτο, για έναν λόγο που δεν έχει τύχει να ακούσω μέχρι σήμερα.

Πράγματι, παρά τις πρόσφατες εντάσεις και τους πύρινους λόγους διαδοχικών 'Αμερικανών αντιπροέδρων, οι ρωσοαμερικανικές σχέσεις έχουν συγκρατηθεί σε σχετικά καλό επίπεδο, και ο λόγος —από αμερικανικής πλευράς— είναι ότι, κατά τη δεκαετία του 1990, η νέα Ρωσία διαγράφηκε ως αντίπαλος, διότι θεωρήθηκε ήθικα και οικονομικά χρεωκοπημένη, ενώ, κατά τη διάρκεια του τρέχοντος αιώνα, οι σχέσεις τους είναι σχετικά ήρεμες, επειδή η 'Αμερική είναι υπερβολικά απασχολημένη με τους αυτοπρόκλητους υπερπόντιους πολέμους της.

Αργά ή γρήγορα, όμως, η 'Αμερική θα βγει από τη δυσχερή θέση της, με σημαντικές όπωςδήποτε απώλειες, αλλά ελεύθερη και πάλι να αναδιοργανώσει και να επιδιώξει εκ νέου τις ήγεμονικές της τάσεις εναντίον οποιουδήποτε θεωρεί ότι απειλεί τα στρατιωτικά της συμφέροντα ή αποτελεί εύκολο στόχο για τα οικονομικά της συμφέροντα. 'Αμφιβάλλω εάν μια ενωμένη Εύρώπη θα θεωρηθεί βασικός ανταγωνιστής, και τούτο, διότι, στα δικά μου τουλάχιστον μάτια, η Εύρώπη εξακολουθεί να μην είναι ενωμένη. 'Ωστόσο, στη διεθνή σκηνή, η Ρωσία θα είναι ισχυρότατη, και ακόμη περισσότερο η Κίνα, όποτε μόνον ένας Θεός ξέρει πώς θα εξελιχθεί το δράμα ανάμεσα σε αυτές τις τρεις υπερδυνάμεις.

Με κίνδυνο να επαναληφθώ, θα τονίσω ακόμη μια φορά την πεποίθησή μου ότι αυτή η αντιπαλότητα θα προσλάβει τη μορφή σύγκρουσης, και όχι ειρηνικής συνύπαρξης, εκτός και αν (η μέχρις ότου) αναδυθεί μια νέα ισορροπία δυνάμεων. 'Η πεποίθησή μου στηρίζεται στο γεγονός ότι τα σημερινά οικονομικά συμφέροντα επιδεινώνουν σημαντικά τις γεωπολιτικές συγκρούσεις.

Στηρίζεται, όμως, συγχρόνως, στο γεγονός ότι, καθ' όλη τη διάρκεια της

ιστορίας της, ή Ἀμερική ἦταν καὶ εἶναι δύο χώρες, ὄχι μία. Ἴδου πῶς ἐξέφρασε αὐτὴ τὴν ιδέα ὁ γερουσιαστὴς Fulbright. Δεδομένου ὅτι ὁ γερουσιαστὴς γνωρίζει τὴ χώρα του πολὺ καλύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἐγώ, θὰ παραθέσω κατὰ λέξη τὰ λεγόμενά του, χωρὶς νὰ προσπαθῶ νὰ τὰ παραφράσω:

«Ὑπάρχουν δύο Ἀμερικές. Ἡ μία εἶναι ἡ Ἀμερική τοῦ Lincoln καὶ τοῦ Adlai Stevenson. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ Ἀμερική τοῦ Teddy Roosevelt καὶ τῶν σύγχρονων ὑπερπατριωτῶν. Ἡ μία εἶναι γενναϊόδωρη καὶ ἀνθρωπιστική· ἡ ἄλλη στενὰ ἐγωϊστική. Ἡ μία εἶναι αὐτοκριτική, ἡ ἄλλη φαρισαϊκή. Ἡ μία εἶναι λογική, ἡ ἄλλη ρομαντική. Ἡ μία εἶναι πρόσχαρη, ἡ ἄλλη τυπική. Ἡ μία εἶναι φιλέρευνη, ἡ ἄλλη πομπώδης καὶ αὐταρχική. Ἡ μία εἶναι ταπεινόφρων, ἡ ἄλλη γεμάτη πάθη καὶ ἐντάσεις. Ἡ μία εἶναι συνετή, ἡ ἄλλη γεμάτη ἀλαζονεία ὡς πρὸς τὴ χρήση τῆς μεγάλης δύναμης»⁶⁷.

Ἡ κομπή αὐτὴ παράγραφος γράφτηκε στὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ Πολέμου τοῦ Βιετνάμ, τῆς μεγαλύτερης καταστροφῆς τῆς Ἀμερικῆς κατὰ τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Ὅπως ὅλα τὰ κλασικά κείμενα, ἔτσι καὶ αὐτὸ διατηρεῖ σαφῶς τὴν ἀξία του σὰν πάντα πέντε χρόνια ἀργότερα. Ἔτσι, ὅσο καὶ ἂν θὰ ἤθελα νὰ πειστώ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη καὶ ἐλκυστικὴ ρητορικὴ τοῦ Προέδρου Obama, εἶμαι βέβαιος ὅτι, πρακτικά, στὸ πηδάλιο τῆς χώρας βρίσκεται ἡ Ἀμερική τοῦ George W. Bush, ἀποφασισμένη νὰ πείσει ὁλόκληρο τὸν κόσμον νὰ εἶναι πάντα ἐνάρετος (ὅπως ἡ ἴδια ἀντιλαμβάνεται αὐτὴ τὴν ἐννοια), καὶ ὄχι νὰ τὸν βοηθήσει νὰ εἶναι εὐτυχισμένος.

Ε. Μερικὲς ἀκόμη σκέψεις γιὰ τὸν γεωπολιτικὸ σχεδιασμὸ καὶ σχολιασμὸ

Δεδομένης τῆς ἀποφῆς μου ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης σύγκρουσης ΔΕΝ ἔχει τελειώσει καί, ἐπίσης, ὅτι τὸ διεθνὲς παιχνίδι ἰσχύος θὰ παίζεται ἐφεξῆς καὶ στὸ προβλέψιμο μέλλον μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη σφοδρότητα σὲ μιὰ παγκόσμια σκακίερα, τὸ ζήτημα εἶναι πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ σχεδιάζει κανεὶς ἢ νὰ σχολιάζει τὰ μελλοντικά γεωπολιτικά γεγονότα.

Θὰ ἀκολουθήσουν μερικὲς συγκεκριμένες προτάσεις, ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ

67. *The Arrogance of Power*, 1966, σ. 245.

τά λεγόμενά μου στην 'Ενότητα Α. Θεωρῶ, λοιπόν, ὀρθὸ νὰ δηλώσω εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴ δική μου προκατάληψη – διότι πιστεύω, ὅπως ἤδη παραδέχθηκα στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου, πὼς ὅλοι μας, ὅταν γράφουμε, ἐκφράζουμε, ὡς ἓνα σημεῖο ὑποσυνείδητα, τὶς προκαταλήψεις καὶ τὶς διαφορὲς προτιμήσεις μας.

Μία ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις, προτιμήσεις ἢ καθοδηγητικὲς ἀρχές μου –πεῖτε τὴν ὅπως θέλετε– ἐνσαρκώνεται στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ παγκόσμια τάξη διατηρεῖται μόνον διὰ μέσου τῆς «ισορροπίας», καὶ ὅχι ὅταν περιβάλλεται μὲ ἀπόλυτη ἐξουσία ἓνα μόνο ἄτομο ἢ μία μόνο χώρα. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, θεώρησα ὅτι ἀποτελέσαν πολὺ θετικὲς ἐξελίξεις, ἀφ' ἐνός, τὸ τέλος τῆς ἀμερικανικῆς ἡγεμονίας τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 καί, ἀφ' ἑτέρου, ἡ ἀφίξη ἐνός νέου διπολικοῦ, ἐὰν ὅχι, σύντομα, πολυπολικοῦ κόσμου. Ἀποτελεῖ μάλιστα ἓναν ἐπιπρόσθετο λόγο ἐκτίμησης γιὰ τὸν Τούρκο ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἀχμέτ Νταβούτογλου, τὸ γεγονός ὅτι συγκεκριμενοποίησε μὲ ἐνάργεια τὸ κρίσιμο αὐτὸ ζήτημα τῶν ἡμερῶν μας, δηλαδὴ τὴν κατάρρευση τῆς ἰσορροπίας ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Πράγματι, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ ἰδίου⁶⁸, «τὸ τέλος τῆς ψυχροπολεμικῆς στρατηγικῆς ἰσορροπίας, ποὺ βασίζοταν στὴ διπολικότητα, ἔχει δημιουργήσει ἓνα τεράστιο γεωπολιτικὸ καὶ γεωοικονομικὸ κενὸ στὴ ζώνῃ ὅπου τὰ περάσματα Βορρᾶ-Νότου διασταυρῶνονται μὲ τὰ περάσματα Ἀνατολῆς-Δύσης»⁶⁹.

Οἱ μελετητές, οἱ γνήσιοι μελετητές, ὅταν σκέφτονται, γράφουν ἢ μιλοῦν, πρέπει νὰ λένε ὅ,τι πιστεύουν καὶ νὰ πιστεύουν ὅ,τι λένε. Σὲ αὐτὴ τὴν Αἴθουσα Γνώσης καί, θέλω νὰ πιστεύω, Σοφίας, δὲν ἔχει χωρὸ ἢ πολιτικὴ, παρὰ μόνον ἡ

68. The Clash of Interests: An Explanation of the World [Dis]order, *Journal of International Affairs*, 1997-98, τόμ. II, ἀρ.τ. 4.

69. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ γεγονότος ἔπεισε τὸν κ. Νταβούτογλου (ὅπως καὶ κάποιους ἄλλους Τούρκους διανοουμένους) νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀποψη ποὺ εἶχε ἐκφράσει ὁ πρῶν ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν (καὶ πρῶν Τούρκος πρέσβης στὴν Ἀθήνα) Ilter Turkmen σχετικά μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Τουρκίας μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο –«εἶναι πάντοτε ἀντιδραστικὴ»– καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει μὲ μιὰ ξεκάθαρα «προληπτικὴ» πολιτικὴ βασισμένη «στὴ δημοκρατία, τὴ διπλωματία, τοὺς ἱστορικοὺς, πολιτισμικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς δεσμούς». Βλ., λ.χ., MUHARREM ERSI, «The height Turkish foreign policy has attained», ρεπορτάζ γιὰ τὶς ἰδέες τοῦ κ. Νταβούτογλου στὴν τουρκικὴ τηλεόραση (πρόγραμμα Enine Boyuna, TRT 1, 17 Ἰουλίου 2009).

ἔρευνα, ἡ λογική, ὁ κοινὸς νοῦς καὶ ἡ πνευματικὴ εὐλικρίνεια. Οἱ ιδιότητες αὐτές, τίς ὁποῖες καθημερινὰ πασχίζω νὰ κατακτήσω –πολλές φορές ἀνεπιτυχῶς–, μὲ υποχρεώνουν νὰ παραδεχτῶ ὅτι οἱ Τούρκοι πολιτικοὶ ἐπιστήμονες τίς ἐπέτυχαν πολὺ νωρίτερα ἀπὸ ὅ,τι οἱ περισσότεροί στὴ χώρα μας. Γιὰ μένα, λοιπόν, εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι οἱ Τούρκοι ἱστορικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες ἔχουν κάνει πολ-
λὰ περισσότερα γιὰ νὰ διαμορφώσουν μιὰ νέα καὶ σφριγηλὴ ταυτότητα γιὰ τὴ
χώρα τους. Δὲν μπορῶ νὰ ἀποφανθῶ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα γιὰ ποιὸν λόγο
συμβαίνει αὐτό. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, πάντως, ὁ σημερινὸς ἑλληνικὸς κατανα-
λωτισμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔντονη πτώση τῆς ποιότητος τῆς κομματικῆς
πολιτικῆς μοιράζονται μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴ σημερινὴ ὀκνηρία τοῦ ἐθνικοῦ
μας πνεύματος.

Μολονότι περιλαμβάνω καὶ τὴ χώρα μου στὴν κατηγορητικὴ δήλωση ὅτι
ὀρισμένες χώρες δὲν συμβαδίζουν μὲ τὴ διαρκῶς μεταβαλλόμενη πραγματικότη-
τα, κατηγορῶ κυρίως τὴν ἐπονομαζόμενη «ἡγέτιδα» τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου γιὰ τὸ
γεγονὸς ὅτι δὲν κατάφερε νὰ «ἡγηθῇ» ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη καὶ ὅτι, ἀντιθέτως,
δηλητηρίασε τὸν κόσμον μὲ τίς ιδέες τῆς ἀπληστίας, τῆς ἀνορθολογικῆς χρήσης
τοῦ εὐκολοῦ χρήματος, καθὼς καὶ τῆς ἐπιδίωξης τῆς γρήγορης –καὶ ὄχι ἀσφα-
λοῦς– οἰκονομικῆς ἐπιτυχίας. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνηθικότης, ὑπὸ τὸ κάλυμμα τῆς
ἀνεκτικότητος ἔχει, ἐπίσης, δηλητηριάσει τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωή.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἀσθένεια θὰ προσθέσω μιὰ ἀκόμη, ἡ ὁποία ἐπίσης πρωτοεκδη-
λώθηκε στὴν Ἀμερική, ἀλλὰ πλέον μᾶς ἔχει πλήξει ὅλους. Πράγματι, σύμφωνα
μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ καθηγητῆ Samuel Huntington (πρὶν ἀπὸ δέκα καὶ πλέον
χρόνια), «ἡ ἀμερικανικὴ σκέψη στὸν χωρὸ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς [...] ἔπα-
σχε ἀπὸ τὴν ἀπροθυμία της νὰ ἐγκαταλείψει, νὰ ἀλλάξει ἢ, ἐνίοτε, νὰ ἀναθεω-
ρήσει πολιτικὲς πού εἶχαν υἱοθετηθῇ γιὰ νὰ καλύψουν ψυχροπολεμικὲς ἀνάγ-
κες»⁷⁰.

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τίς ἀνωτέρω κατευθυντήριες σκέψεις, θὰ παρουσιάσω
τώρα μερικὲς καταληκτικὲς προτάσεις μὲ τὴ μορφή συμβουλῶν, τίς ὁποῖες δια-
τυπῶν μὲ πλήρη σεβασμὸ γιὰ τίς διαφορετικὲς γνώμες πού μπορεῖ νὰ ἔχουν
πολλοὶ στοῦ ἀκροατήριό μου.

70. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, 1997, σ. 309.

(α) Μόνον ἡ διανοητική ἀνεξαρτησία μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ ἀξιόπιστες πρωτότυπες σκέψεις

Κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ πιὸ ἐπείγον παγκόσμιο πρόβλημα εἶναι νὰ ἐπιτύχουν οἱ ΗΠΑ καὶ ἡ Ρωσία μιὰ λογικὴ διευθέτηση τῶν ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων τους. Ἡ ἤδη ἀνακοινωθεῖσα συμφωνία γιὰ τὴ μείωση τῶν πυρηνικῶν ἐξοπλισμῶν εἶναι, θεδαίως, εὐπρόσδεκτη ἀλλὰ ἦταν, ἐπίσης, ἀναμενόμενη καί, στὴ βάση της, ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὰ κοινὰ τεχνικο-οικονομικὰ συμφέροντα τῶν δύο ὑπερδυνάμεων.

Ἐδῶ καὶ καιρὸ ἔχω τονίσει ὅτι, κατὰ τὴν ἀποψή μου, αὐτὸ ἦταν τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ἓνα μέλημα τῆς Ἀμερικῆς τὴν παραμονὴ τῆς ἐκλογικῆς νίκης τοῦ Obama, ὅταν οἱ περισσότεροὶ σχολιαστὲς προέκριναν τὸ Ἀφγανιστάν ἢ τὸ Ἰράν ὡς τὰ πλέον ἐπείγοντα ζητήματα. Ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται, διαπιστώνω σήμερα ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς μου ἀποδείχθηκε ὀρθός, καθότι, πράγματι, οἱ περισσότεροι δρόμοι πρὸς τὴν ἐπίλυση αὐτῶν τῶν τοπικῶν πολέμων περνοῦν, μὲ τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἀπὸ τῆ Μόσχας. Οἱ πόλεμοι παρετάθησαν γιατί τὸ Ἀμερικανικὸ κατεστημένο δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ παραδεχθῇ αὐτὴ τὴν πραγματικότητά.

Σήμερα, τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀρχίζουν νὰ τὸ συνειδητοποιοῦν καὶ ὀρισμένοι Ἀμερικανοί. Διότι γνωρίζουν ὄντως ὅτι, ἂν σημειώνεται μιὰ κάποια «πρόοδος» ὡς πρὸς τὸ Ἀφγανιστάν, αὐτὴ ἔχει στηριχθῇ στὴν (ιδιοτελεῖ) βοήθεια ποὺ τοὺς ἔχουν δώσει οἱ Ρῶσοι, ἐπιτρέποντάς τους νὰ ἀνεφοδιάσουν τὰ στρατεύματά τους χρησιμοποιώντας τὸν ρωσικὸ ἐναέριο χῶρο. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἰδιοτέλεια ὑπαγορεύει ἐνίοτε σημαντικὲς ἀλλαγές στὶς ἀκολουθούμενες πολιτικές. Καὶ ἡ ἰδιοτέλεια ἐδῶ ἐστιάζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε οἱ Ρῶσοι οὔτε οἱ Ἀμερικανοὶ θέλουν νὰ ἐπιτρέψουν σὲ ἓναν θρησκευτικὸ φονταμενταλισμὸ νὰ γίνῃ κυρίαρχος στὴν Κεντρικὴ Ἀσία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπίσημη ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ παραμένει γενικῶς θύμα μιᾶς πλύσης ἐγκεφάλου ποὺ τὴν κάνει νὰ ἀρνεῖται τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀλλαγὴ καὶ προσαρμογὴ. Ἐν παρόδῳ, ἂν καὶ λυποῦμαι βαθύτατα ποὺ ἀσκῶ κριτικὴ στὴ χώρα μου, δὲν μὲ ἀνησυχεῖ ἰδιαίτερα αὐτὸ τὸ γεγονὸς, μιὰ καὶ θεωρῶ ὅτι, κατὰ ἓναν μικρὸ τρόπο, ὅχι μόνο τῆς προσφέρω μιὰ ὀρισμένη ὑπηρεσία, ἀλλὰ ἐκφράζω καὶ μιὰ φιλοφρόνηση γιὰ αὐτήν. Πράγματι, ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ παρακινήσει μιὰ χώρα νὰ γίνῃ καλύτερη θεωρῶ ὅτι ἀποτελεῖ μᾶλλον προσφορά πρὸς αὐτήν, ὅπως ἀκριβῶς ἀποτελεῖ φιλοφρόνηση νὰ διατηρεῖ κανεὶς τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ χώρα του μπορεῖ νὰ τὰ πᾶει καλύτερα στὸ μέλλον καὶ ὅχι νὰ παραμείνῃ

στάσιμη στη σκέψη της λόγω ελλείψεως φαντασίας ή ανεπίτρεπτων εξωτερικῶν πιέσεων μέσα από τὸ πολιτικὸ παρασκήνιο.

Σὲ πολὺ ὑψηλὴ θέση τῆς λίστας μὲ τοὺς ἀθεράπευτους διχασμούς μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς βρίσκεται τὸ ζήτημα τῆς νομιμοποίησης τῆς ἑνοπλῆς σύρραξης σὲ ξένες χώρες. Μὲ ἀνησυχεῖ πολὺ αὐτὴ ἡ ἀπομάκρυνση μεταξὺ τῶν δύο ἡπείρων, καὶ θὰ ἐπανέλθω σ' αὐτὸ τὸ θέμα σὲ προσεχῇ μελέτη μου. Προβληματίζομαι, ἐπίσης, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παραμένουν ἀνεπίλυτα πλῆθος ἄλλα θέματα ποὺ συνδέονται μὲ αὐτὸ τὸ κεντρικὸ ζήτημα. Εἰδικότερα: εἶναι ἄραγε δικαιολογημένη ἡ μεταξὺ τους διάσταση ἀπόψεων; Σὲ ποιὲς περιπτώσεις δικαιολογεῖται; Ποιὸς μπορεῖ νὰ νομιμοποιήσει αὐτὲς τὶς στρατιωτικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ γίνουιν ἀποδεκτές;

Κατὰ τὰ φαινόμενα, ἡ Ἀμερικὴ πιστεύει ὅτι ἡ ἰσχὺς της τῆς ἐπιτρέπει νὰ λαμβάνει μόνη της τέτοιες ἀποφάσεις. Ἡ Εὐρώπη προτιμᾷ νὰ ἐπιδύει τὶς διαφορὲς μέσω διαμεσολάβησης ἢ νομικῆς ρύθμισης, καθὼς καὶ μέσω τῆς χρήσης τοῦ διεθνoῦς δικαίου.

Αὐτὲς οἱ διαφορετικὲς προσεγγίσεις δὲν βασίζονται μόνο στὴν ἰδεολογία ἀλλὰ ἀντανακλοῦν καὶ τὴν ἐπίγνωση τῆς Εὐρώπης ὅτι ἀφ' ἑνὸς δὲν μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὴν τεχνολογικὴ δύναμη τῆς Ἀμερικῆς, ἀφ' ἑτέρου τὰ ἔθνη/λαοὶ της δὲν συμμερίζονται τὴν προσηλυτιστικὴ μανία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἀμερικανικὸ ἔθνος ἀπὸ καταβολῆς του. Οἱ Ἀμερικανοί, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πιστεύουν ὅτι χάρις στὴν ἰσχύ τους μποροῦν νὰ ἐπιβάλλουν τὰ συμφέροντά τους χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ περνοῦν ἀπὸ τὶς χρονοδόρες διατυπώσεις ποὺ προβλέπουν οἱ νομικὲς ἢ διπλωματικὲς διαδικασίες.

Ὡς, ἤδη, εἶπα, θὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα, στὸ πλαίσιο ἑνὸς ἐκτενοῦς ἔργου ποὺ πρόκειται σύντομα νὰ ολοκληρώσω καὶ στὸ ὅποιο πραγματεύομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναδιατυπώσουμε τὴν ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ νὰ ἀναδιοργανώσουμε τὶς ἡττοπαθεῖς ξένες ὑπηρεσίες τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς χώρας μας. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὅμως, θὰ ἀρκεστώ ἀπλῶς νὰ διαπιστώσω ἐν προκειμένῳ ἓνα ἀκόμη σημεῖο ἀπόκλισης μεταξὺ τῶν «φιλοσοφιῶν» τῆς σύγχρονης Εὐρώπης καὶ τῆς σύγχρονης Ἀμερικῆς.

Ἀναφορικά, τώρα, μὲ τὴν πατρίδα μου, ἡ συμβουλή μου εἶναι ὅτι ἡ Ἑλλάδα, ὅπως καὶ ἡ Τουρκία πρὶν ἀπὸ αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ Σερβία, ἡ Κροατία, ἡ Βοσνία, τὸ Ἰσραὴλ καὶ ἄλλες χώρες, σκόπιμο εἶναι νὰ διαφοροποιήσει τὸ εὖρος τῶν ἐπαφῶν της καὶ νὰ σταματήσει νὰ συνεχίζει ἄκριτα τὴ μονόπλευρη συμμαχία της μὲ τὴν Ἀμερικὴ, ἡ ὁποία ἦταν μὲν χρήσιμη τὴν περίοδο τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητα ἔτσι καὶ σήμερα.

Οί ισχυρισμοί ότι έχουμε ήδη ξεκινήσει αυτήν τη νέα συμμαχία ή συμπαράταξη δὲν εἶναι καθόλου πειστικοί, δεδομένου ότι οἱ ἐλληνικές κινήσεις εἶναι ἄνιστες καὶ ἀποσπασματικές καὶ ἀφοροῦν μόνον κάποιες μικρολεπτομέρειες: στὴν οὐσία, παραμένουμε δεμένοι στὸ ἄρμα τοῦ Θείου Σάμ. Ἄν καὶ οἱ δύο αὐτὲς προτάσεις μου ἔχουν ἀπορριφθεῖ, ἡ ἀρνητική αὐτὴ ἀντίδραση δὲν μὲ ὁδηγεῖ νὰ πιστέψω ὅτι ἡ ἀξιολόγησή μου ἦταν ἐσφαλμένη, γι' αὐτὸ καὶ ἐπικαλοῦμαι τὸ παράδειγμα ἄλλων χωρῶν ποὺ ἀκολούθησαν μιὰ τέτοια ὁδὸ. Ἔτσι, παραμένω ἀμετακίνητος ὡς πρὸς τίς ἀπόψεις μου, ἀνησυχώντας μόνο γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι μπορεῖ νὰ χρειαστεῖ νὰ περάσουμε ἓνα ἰδιαίτερα δυσάρεστο συμβάν σὲ ἐξωτερικὸ ἐπίπεδο, γιὰ νὰ ξυπνήσουμε ἐπιτέλους καὶ νὰ γοῦμε ἀπὸ τὴ σημερινή κατάσταση φιλαρέσκειας τὴν ὁποία ὀρισμένοι θέλουν νὰ ἀποκαλοῦν ἐκσυγχρονισμό.

(6) Ἡ Ρωσία μετακινεῖται πρὸς ἓνα οἰκονομικὸ καθεστῶς περισσότερο φιλελεύθερο;

Ὅπως ἰσχυρίστηκε ὁ Huntington (καὶ διάφοροι ἄλλοι) πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, οἱ προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος, δικαιολογημένες ἢ ὄχι, συνεχίζουν νὰ ἐπηρεάζουν τίς ἀναλύσεις ποὺ γίνονται σήμερα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ φημολογούμενου/ἀναμενόμενου μετασχηματισμοῦ τῆς ρωσικῆς κοινωνίας. Ὁ ἀναγνώστης θὰ σημειώσε, ἀσφαλῶς, τὴν ἔμφασή μου σὲ δύο λέξεις, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι δυσκολεύομαι νὰ βρῶ τὴ σωστὴ λέξη γιὰ κάτι τὸ ὁποῖο, ἐν τούτοις, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι συμβαίνει αὐτὴν τὴ στιγμή στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ρωσίας. Καὶ ἀναφέρομαι στὴν ἐξαγγελθεῖσα (πρὸς τὸ τέλος τοῦ 2009) φιλελευθεροποίηση τῆς ρωσικῆς οἰκονομίας, τὴν ὁποία ὑπαγόρευσαν λόγοι ποὺ εἶναι σὲ ὅλους προφανεῖς. Πρόκειται, πιστεύω, γιὰ μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες ἀλλαγὰς ἐν ἐξελίξει, ἡ ἐπιτυχὴς ἔκβαση τῆς ὁποίας θὰ ἐπηρεάσει καθοριστικὰ τίς συμμαχίες τῶν ἐθνῶν, ἰδίως μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ρωσικῆς Ὁμοσπονδίας.

Τὰ ζητήματα ποὺ ἐγείρει αὐτὸ τὸ περίπλοκο ἀλλὰ κρισιμότατο θέμα εἶναι πέντε, κυρίως. Καὶ τὰ θέτω, ὥστε νὰ τὰ σκεφτοῦν καὶ νὰ τὰ μελετήσουν βαθύτερα οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Σὲ γενικές γραμμές, ἡ κατανόησή τους θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ σχεδιάσουμε τὸ μέλλον μας καλύτερα.

(1) Θὰ ἐφαρμοστεῖ ὄντως αὐτὴ ἡ φιλελευθεροποίηση στὴ Ρωσία (δεδομένου ὅτι καὶ στὸ παρελθὸν ἀνακοινώθηκαν ἀνάλογες κινήσεις ἀλλὰ ποτὲ δὲν ὑλοποιήθηκαν);

(2) Ἐὰν ἐφαρμοστεῖ, θὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀξιόπιστη, ὥστε νὰ προσελκύσει (ἐκ νέου) δυτικές ἐπενδύσεις στὴ Ρωσία;

(3) Τί είναι πιθανό να κάνουν οι Ρώσοι προκειμένου να εξασφαλίσουν αυτή την αξιοπιστία; Κι επιπλέον, θα μείνουν άραγε σταθεροί στην ανακοίνωσή τους ή μήπως θα την προσπεράσουν, εάν σε κάποια φάση το έθνικό συμφέρον τους υπαγορεύσει να υπαναχωρήσουν;

(4) Η εφαρμογή αυτού του «αναπροσανατολισμού» θα αφήσει ανεπηρέαστες τις υπάρχουσες πολιτικές ισορροπίες με το Κρεμλίνο;

(5) Τέλος, πώς έρμηνεύουν σήμερα οι Δυτικοί παρατηρητές όλα αυτά τα ζητήματα, και ειδικά το ζήτημα (4);

Δέν θα σταθώ στα ζητήματα (1) και (2), μιά και η απάντησή τους μπορεί να είναι μόνον είκοτολογική και, επιπλέον, εξαρτάται από το νομικό καθεστώς που θα καθοριστεί (εάν καθοριστεί) στο έγγυς μέλλον. Τα ζητήματα (3), (4) και (5), ωστόσο, μπορούν να απαντηθούν με κάποια σχετική αξιοπιστία, δεδομένου ότι έχουμε ήδη κάποιες πληροφορίες για να στηρίξουμε τις απαντήσεις μας.

Ζήτημα (3), λοιπόν. Σε ό,τι αφορά την προτεινόμενη μεταρρύθμιση με σκοπό τη φιλελευθεροποίηση της ρωσικής οικονομίας, έχουμε ακούσει να γίνεται λόγος για τρεις σειρές μέτρων.

Πρώτον: έχει εκφραστεί η επιθυμία να μετατεθούν από πολλές κρατικές βιομηχανίες οι διευθύνοντες σύμβουλοι που προέρχονται από τον κόσμο των μυστικών υπηρεσιών (την KGB ή την διάδοχό της, FSB/Όμοσπονδιακή Υπηρεσία Ασφαλείας) και δέν διαθέτουν επιχειρηματική τεχνογνωσία ή πείρα. Παραδείγματα εταιρειών που θα μπορούσαν να υπάγονται σε αυτή την κατηγορία είναι η Rosneft (πετρέλαιο και φυσικό αέριο), οι Ρωσικοί Σιδηρόδρομοι, ή Aeroflot, ή Rosatom (εταιρεία πυρηνικής ενέργειας) και ο λίαν επικερδής κρατικός εξαγωγέας όπλων Rosobornoeexport, που την περασμένη χρονιά είχε καθαρά κέρδη της τάξεως των 7 δισεκατομμυρίων δολλαρίων (και, από ό,τι λέγεται, 27 επιπλέον δισεκατομμύρια δολάρια σε νέες παραγγελίες).

Έναντίον αυτών των αξιωματούχων προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι —σε γενικές γραμμές— κακοδιαχειρίστηκαν τις υπηρεσίες τους κατά την περίοδο της εύκολης πίστωσης. Οι κατηγορίες περί κακοδιαχείρισης συνήθως περιλαμβάνουν ισχυρισμούς για παράνομη διάθεση κονδυλίων, υπέροργκα bonus και δαπάνες για αγορές που ήταν πολιτικά μάλλον παρά οικονομικά υποκινούμενες και έρευνήθηκαν από το (επίφοβο) γραφείο του Γενικού Εισαγγελέα. Από όσο γνωρίζω, ουδέποτε έχει γίνει κάποια επίσημη καταγγελία για αδικήματα που διέπραξαν οι αξιωματούχοι των προαναφερθεισών εταιρειών, όποτε το αίτιολογικό της απομάκρυνσής τους στηρίζεται μάλλον στην έλλειψη ειδημοσύνης και επιχειρηματικής

ικανότητας, και όχι στην ανέντιμη συμπεριφορά τους. Θα χρειαστεί χρόνος για να ριζώσουν αυτές οι αλλαγές. Το γεγονός όμως ότι εξετάζεται σοβαρά η εφαρμογή τους, η ότι έχουν ήδη αρχίσει να εφαρμόζονται, σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή σε σχέση με το παρελθόν.

Δεύτερον: είναι επιτακτική ή αναγκαιότητα ενός σταθερού νομικού υποβάθρου το οποίο θα προστάτευε τους ξένους επενδυτές, ασκώντας έλεγχο στα λογιστικά στοιχεία, στους φόρους και στις εισαγγελικές αρχές, που κατά το παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν για να «καταστρέφουν» φορείς και επιχειρήσεις που έρχονταν σε διένεξη με το Κρεμλίνο. Η κίνηση αυτή θα έθετε τέλος στις «υποχρεωτικές κρατικοποιήσεις», οι οποίες, φαινομενικά, δεν αντέβαιναν στο κράτος δικαίου, αλλά, στην ουσία, στερούσαν από πολλές ξένες χώρες τη δυνατότητα επενδύσεων στη Ρωσία και προκαλούσαν την έντονη δυσπιστία των πιθανών επενδυτών.

Τέλος, κατά τον πλέον φιλόδοξο τρόπο, ακούγεται ότι θα καταργηθούν οι νόμοι του 2007 που απαγόρευαν στους ξένους να επενδύουν σε στρατηγικές ρωσικές βιομηχανίες ή έθεταν συγκεκριμένα όρια στη συμμετοχή τους, ή οποία συνήθως δεν έπρεπε να υπερβαίνει το 40% μιας συγκεκριμένης εταιρείας.

Μία ακόμη πιο ευφάνταστη ιδέα στο πλαίσιο της ίδιας πρότασης θα ήταν να επιτραπεί στους ξένους να αποκτήσουν περισσότερο από το 50% μιας εθνικής βιομηχανίας ή εταιρείας (έστω και στρατηγικής σημασίας), εφ' όσον η πληρωμή θα προσλάμβανε συγκεκριμένες μορφές – λόγου χάριν, στην περίπτωση των μεγάλων επενδύσεων, ένα ποσοστό της τιμής αγοράς θα μπορούσε να πάρει τη μορφή προσφοράς στη Ρωσία ισότιμων στοιχείων ενεργητικού από δυτικές βιομηχανίες του downstream. Έτσι, οι συμφωνίες «ανταλλαγής μετοχικών μεριδίων»⁷¹ θα μπορούσαν να αποτελέσουν τον προτιμώμενο τρόπο προσέλκυσης κε-

71. Μια παραλλαγή της ιδέας περί «ανταλλαγής επενδύσεων» μπορεί να εντοπιστεί σε μια συνέντευξη του επί κεφαλής των γερμανικών επιχειρήσεων της Gazprom, κ. HANS-JOACHIM GORNIG, η οποία δημοσιεύθηκε στις 22 Νοεμβρίου στο γερμανικό περιοδικό *Wirtschafts Woche*. Έκεί, ο κ. Gornig παρουσίασε την ιδέα –ιδέα σύμφωνη με την ανωτέρω πρόβλεψή μου– ότι η Gazprom θα ήθελε να αυξήσει το μερίδιό της στον γερμανικό εταιρικό όμιλο φυσικού αερίου Verbundnetz Gas AG (VNG) από 5,3% σε περισσότερο από 10%. Για να γίνει αυτό, πρότεινε να αποκτήσει η Gazprom το μερίδιο 5,3% που είχε η γαλλική εταιρεία κοινής ωφελείας GDF Suez στη VNG και, σε αντάλλαγμα, θα πρόσφερε στην GDF δικαίωμα συμμετοχής ισοδύναμης αξίας στο πρόγραμμα για τον αγωγό φυσικού αερίου Nord Stream της Gazprom και της VNG,

φαλαίων και τεχνολογίας⁷² στο έσωτερικό της ρωσικής αγοράς, καθώς και δημιουργίας γεωστρατηγικών δεσμών με τις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές δυνάμεις, όπως τη Γερμανία και τη Γαλλία.

Το ζήτημα (4), ανωτέρω, αφορά τον καταμερισμό εξουσιών εντός του Κρεμλίνου, τον οποίο θα μπορούσε κανείς να περιγράψει μόνον ως αδιαφανή και απίστευτα περίπλοκο.

που θα μεταφέρει αέριο από τη Ρωσία στη Γερμανία μέσω της Βαλτικής Θάλασσας. Είτε συμβεί αυτό είτε όχι, η συμφωνία που περιέγραφα άδρομερῶς αποτελεί πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα για το εύρος και το βάθος των γνώσεων που πρέπει να έχουν σήμερα οι γεωπολιτικοί σχεδιαστές για να μπορούν να συμβουλεύουν την κυβέρνησή τους ως προς τον μελλοντικό της τρόπο σκέψης και δράσης. Επιπλέον, η συγκεκριμένη αυτή πρόταση εντάσσεται σε μία σειρά ανάλυσεων κινήσεων που έχουν σκοπό να φέρουν κοντά τη Ρωσία και τη Γερμανία. Η επανειλημμένη μου πρόταση, ότι η Ελλάδα πρέπει να προωθήσει πολύ πιο έντονα τη συμμετοχή της Ρωσίας στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, δεν είναι ούτε καινοφανής ούτε όμως και επικίνδυνη – κάπως παράτολμη, μόνο, για τους θιασώτες του παραδοσιακού τρόπου σκέψης.

72. Το ενδιαφέρον που εκδήλωσε πρόσφατα η ρωσική κυβέρνηση να αγοράσει ένα γαλλικής κατασκευής και σχεδιασμού ελικοπτεροφόρο πολεμικό πλοίο τύπου Mistral αποτελεί ένα γαλλικής παράδειγμα του σημερινού πολύπλευρου τρόπου σκέψης της Ρωσίας. Πράγματι, εάν κλεινόταν αυτή η συμφωνία, θα συνδυάζε (α) την προσφορά της πολυπόθητης οικονομικής βοήθειας προς τα γαλλικά ναυπηγεία, (β) τη δυνατότητα μελλοντικής κατασκευής αυτών των πλοίων στη Ρωσία με γαλλική βοήθεια, (γ) την απόκτηση μέρους της γαλλικής ναυπηγικής τεχνολογίας που δεν είναι σήμερα διαθέσιμη στη Ρωσία και (δ) έναν νέο τύπο ναυτικής μονάδας, η οποία θα επέτρεπε την ταχύτατη ανάπτυξη των ρωσικών μονάδων σε έν δυνάμει ευαίσθητες περιοχές, όπως είναι η Μαύρη Θάλασσα και οι χώρες της Βαλτικής.

Παρά τη συνοπτική παρουσίαση, υπογραμμίζω emphatica τον πολύπλευρο χαρακτήρα του νέου τρόπου σκέψης της Ρωσίας, διότι (α) έναρμονίζεται με ένα από τα κεντρικά θέματα του παρόντος δοκιμίου, σύμφωνα με το οποίο η γεωπολιτική ανάλυση στις μέρες μας απαιτεί τη σύνδεση εξωτερικής πολιτικής και επενδυτικών πολιτικών και (β) όλο και περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ακολουθούν την οδό που προσβλέπει εδώ και καιρό για το καλό της Ελλάδας: ήτοι, να διαμορφώσει στενότερους δεσμούς με τη Ρωσία και να περιορίσει την υπερβολική της εξάρτηση από τα αμερικανικά συμφέροντα, ή οποία αποβαίνει εις βάρος των δικών της συμφερόντων. Για την ακρίβεια, έπειτα από την επίσκεψη του Προέδρου Μεντβέντεφ στο Παρίσι στις 2 Μαρτίου 2010, όλα δείχνουν τώρα ότι οι Ρώσοι μπορεί να ανεβάσουν και να παραγγείλουν όχι ένα αλλά τέσσερα πλοία τύπου Mistral, με συνολικό κόστος 2,2 δισεκατομμύρια δολάρια – πραγματικό εύρημα για τη γαλλική οικονομία που βρίσκεται σε ύφεση!

Πιο συγκεκριμένα, τὸ στοιχείο πὺν θεωρῶ ὅτι θὰ ἦταν τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στὰ μάτια τῶν ξένων εἶναι ἡ *ιδιότυπη* διαίρεση σημαντικῶν ὑπουργείων ἀνάμεσα στοὺς (φερόμενους ὡς ἀντιπάλους) ἀναπληρωτὲς πρωθυπουργούς, Ἰγκορ Σέτσιν καὶ Βλαντισλάβ Σοῦρκοφ. Χαρακτήρισα τὴ διαίρεση «ιδιότυπη», καθὼς πιστεύω ὅτι ἡ μόνη λογικὴ βάση πὺν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει εἶναι ἡ διαίρεση τῆς λήψης ἀποφάσεων κατὰ τρόπο πὺν νὰ δίνει στὸν κ. Πούτιν τὴ δυνατότητα νὰ δρᾷ ὡς τελικὸς κριτής. Ἴσως εἶναι ἀναμενόμενη ἢ καὶ εὐλογη αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐλέγχου τῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ μετὰ βίας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐπαρκὴς γιὰ μία ἐκσυγχρονησμένη καὶ ὁμαλὴ διοίκηση.

Ἔτσι, ὁ κ. Σέτσιν διευθύνει τὴ Rosneft (τὴ μία ἀπὸ τις δύο μεγάλες ἐταιρεῖες πετρελαίου καὶ φυσικοῦ ἀερίου), τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀμυνας, ἐνῶ ὁ κ. Σοῦρκοφ ἐπιβλέπει τις δραστηριότητες τοῦ Ὑπουργείου Χρηματοοικονομικῶν, τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν καὶ Φυσικῶν Πόρων, τὸ (ἐπίφοβο) γραφεῖο τοῦ Γενικοῦ Εἰσαγγελέα, τὴ SBERBANK καί, ἀσφαλῶς, τὴ φοβερὴ καὶ τρομερὴ Gazprom. Ἡ διαίρεση καθηκόντων ἐνισχύεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ φορεῖς πὺν ἔχουν ἀναλάβει τὸ καθήκον τῆς κατασκοπίας καὶ τῶν μυστικῶν πληροφοριῶν ἔχουν ἐπίσης διαφορετικὲς συμμαχίες, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ὁ μὲν κ. Σέτσιν διατηρεῖ στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν FSB (τὴ διάδοχο τῆς KGB), ὁ δὲ κ. Σοῦρκοφ συνδέεται μὲ τὴ Διεύθυνση Στρατιωτικῶν Πληροφοριῶν.

Οἱ δύο αὐτὲς ὁμάδες φαίνεται πὺς ἀντλοῦν τὸ προσωπικὸ τους ἀπὸ διάφορες πηγές καὶ διατηροῦν, κατὰ τὰ φαινόμενα, διαφορετικὲς «φιλοσοφικὲς» στάσεις. Εἰδικότερα, ἡ ὁμάδα τοῦ κ. Σέτσιν φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ «συντηρητικὴ», προανατολισμένη στὴ χαλιναγώγηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, καθὼς καὶ πρόθυμη νὰ ἐνθαρρύνει τὴ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς στρατιωτικῆς τεχνολογίας· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ὁμάδα τοῦ κ. Σοῦρκοφ, στὴν ὁποία κυριαρχοῦν δικηγόροι καὶ οἰκονομολόγοι (καὶ ὄχι πρῶην πράκτορες ἀσφαλείας), δείχνει ἀποφασισμένη νὰ δώσει τέλος στὴν κυριαρχία τῶν νέων ὀλιγαρχῶν (πὺν συνδέονται μὲ τις προαναφερθεῖσες βιομηχανίες) καὶ νὰ ἐνθαρρύνει — ὀρθά, θὰ ἔλεγε κανεῖς — τὴ στενότερη οἰκονομικὴ συνεργασία μὲ τὴ Δύση.

Ἄς στραφοῦμε, τέλος, στὸ ζήτημα (5). Οἱ προσωπικὲς καί, ἐνδεχομένως, «φιλοσοφικὲς» (σκοπῶν ἀποφεύγω τὴ λέξη «ιδεολογικὲς») διαφορὲς πὺν ἀναφέρθηκαν στίς προηγούμενες παραγράφους μᾶς ὁδηγοῦν στὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο ζήτημα, καθότι ἔχουν ὠθήσει τοὺς ξένους, ἰδίως τοὺς Ἀμερικανούς, σχολιαστὲς νὰ σκεφτοῦν πολὺ σοβαρὰ τοὺς πιθανοὺς πολιτικοὺς κινδύνους πὺν θὰ συνεπιφέρουν αὐτὲς οἱ οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις.

Οί ποικίλες ἐρμηνείες πού ἔχουν λάβει μέχρι τώρα στή Δύση (καί ὅπως-δήποτε στή χώρα μας) αὐτές οἱ ἐλάχιστα γνωστές (ὡς πρὸς τίς λεπτομέρειές τους) κινήσεις ἐπιβεβαιώνουν καί πάλι τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο οἱ τυχόν προκαταλήψεις, ἡ προσωπικὴ ἰδεολογία ἢ ἡ «φιλοσοφία» τοῦ στοχαστῆ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσουν (ἢ καί νὰ ἀκυρώσουν) τὴν ἀκρίβεια τῶν ἐρμηνειῶν του γιὰ κάποιες ἐξελιξίσεις.

Ἔτσι, οἱ Ἀμερικανοὶ σχολιαστὲς καί πολιτικοί, οἱ ὁποῖοι πάντα τρέφουν τὴν ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπέλθῃ ἓνας τελικὸς διαχωρισμὸς (διαφωνία;) μεταξὺ τοῦ κ. Πούτιν καί τοῦ κ. Μεντθέντεφ, ἔχουν διακρίνει σὲ αὐτὴν τὴ συζήτηση περὶ νέας πολιτικῆς τακτικῆς τίς ἀπαρχές μιᾶς ἀργῆς μεταφορᾶς τῆς ἐξουσίας πρὸς τὸν δεύτερο. Συγχρόνως, διαβάζοντας προσεκτικὰ τὸν χεῖμαρρο τῶν κειμένων πού γράφονται στὶς ΗΠΑ, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ σχολιαστὲς ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀναπροσαρμόζουν τίς ἀναλύσεις τους, προσπαθώντας –ἐνίοτε– νὰ μειώσουν τὴ σφοδρότητα τῶν ἀρχικῶν ἀπόψεων πού τοὺς ὑπαγορεύουν οἱ ἰδεολογικὲς προτιμήσεις τους!

Ἡ προσωπικὴ μου ἄποψη, σταθερὴ ἀλλὰ καί διόλου διστακτικὴ ὡς πρὸς τὸν τόνο της, εἶναι ὅτι οἱ κρίσεις αὐτές μεταξὺ ἀνταγωνιστικῶν κέντρων ἐξουσίας ἔχουν ἀποτελέσει μόνιμο στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς ἰσχύος τοῦ Κρεμλίνου – καί ἐννέα στίς δέκα φορές τείνουν νὰ ἐπιλύονται μέσῳ συμβιβασμῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος, συνεπῶς, δὲν προβλέπω νὰ μειωθεῖ ἡ ἐξουσία ἢ τὸ κύρος τοῦ κ. Πούτιν. Ἐπίσης, πιστεύοντας ἀκράδαντα στὴν ἀνάγκη διαμόρφωσης μιᾶς νέας ἰσορροπίας μεταξὺ Ἀνατολῆς καί Δύσης, δὲν ἀντιμετωπίζω αὐτὸ τὸ γεγονός οὔτε μὲ θλίψη οὔτε μὲ ἀδικαιολόγητη ἀνησυχία⁷³.

(γ) Φαντασία

Τὰ ζητήματα πού ἐξέτασα μέχρι τώρα δείχνουν, πιστεύω, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο ἡ σκέψη τοῦ γεωπολιτικοῦ σχεδιαστῆ νὰ μὴν παραμένει ἐγκλωβισμένη σὲ παρωχημένα δόγματα ἢ στὰ δεσμὰ τῆς ὅποιας ἰδεολογίας. Αὐτὴ ὅμως ἡ μορφή

73. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ὑπενθυμίσω στὸν ἀναγνώστη ὅτι καί οἱ δικές μου ἀπόψεις εἶναι ἐξ ἴσου ἐπηρεασμένες ἀπὸ τοὺς γενικοὺς στόχους μου, τὴν ἰδεολογία μου καί τίς ἐλπίδες μου, ὅποτε μπορεῖ νὰ ἀποδειχθοῦν τόσο ἐσφαλμένες ὅσο εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ ἀμερικανικὲς ἐλπίδες γιὰ ἓναν πρόωμο (πολιτικὸ) θάνατο τοῦ κ. Πούτιν.

ἐλευθερίας δὲν μπορεῖ, ἀφ' ἑαυτῆς, νὰ ὁδηγήσει στὴ νέα σκέψη. Ὁ γεωπολιτικὸς σχεδιασμὸς πρέπει ἐπίσης νὰ στηριχθεῖ στὴ φαντασία — στὴ δημιουργικὴ πλὴν ὅμως ἐλεγχόμενη φαντασία. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα σὲ ἐποχὲς μετάβασης καὶ ραγδαίας ἀλλαγῆς, διότι τότε ἀκριβῶς ἀναδεικνύονται τὰ μεγαλύτερα ὀφέλη τῶν νέων πρωτοβουλιῶν καὶ τῆς πρωτοτυπίας. Πράγματι, οἱ κρίσεις συχνὰ ὁδηγοῦν στὴ διαμόρφωση νέων τρόπων σκέψης.

Ποῦ μποροῦμε ὅμως νὰ ἀναζητήσουμε ἐνδείξεις φαντασίας στὰ ἑλληνικὰ κείμενα γεωπολιτικῆς; Ἐνδείξεις ἀνάγκης — καὶ δὴ εὐρύτατης — ὑπάρχουν ἀρκετές. Ἐνδείξεις, ὅμως, πρωτότυπης σκέψης ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα (εἴτε πρόκειται γιὰ πολιτικὸ εἴτε γιὰ ἐπιστήμονα ἢ λόγιον) ὑπάρχουν, ὁμολογουμένως, ἐλάχιστες. Καὶ τοῦτο, διότι τὰ ἑλληνικὰ γεωπολιτικὰ κείμενα κυριαρχοῦνται πλήρως ἀπὸ παρωχημένα δόγματα, ἀπὸ τὴ ρομαντικὴ αὐταπάτη ὅτι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ φιλέλληνες ἢ ἀνθέλληνες ἢ, τέλος, ἀπὸ τὴν ἀδυναμία κατανόησης τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ὅταν αὐτὴ διακυβεύει τὰ προσωπικὰ συμφέροντα τοῦ ἐκάστοτε σχολιαστῆ (δημοσιογράφου ἢ κομματικοποιημένου μελετητῆ). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ γεωπολιτικὰ ἄρθρα ποὺ κατὰ καιροὺς ἐμφανίζονται στὶς κυριακάτικες ἐφημερίδες εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πολὺ ρηχὰ, ἰδίως ὅταν συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀνάλογα δημοσιεύματα τῆς Μόντ, τῶν Φαϊνάνσιαλ Τάιμς ἢ τῶν Τάιμς τῆς Νέας Ὑόρκης.

Ἄς ἐπανέλθω, λοιπόν, στὸ κεντρικὸ μου θέμα, ἀντιπαράβάλλοντάς το μὲ τὸ συγκεκριμένο εἶδος μελετῶν στὸ ὁποῖο ἀσκῶ κριτικὴ. Θὰ ἤθελα νὰ προωθήσω ἓνα εἶδος σκέψης τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ βοηθήσει τοὺς πολιτικούς στὸ πλαίσιο τοῦ γεωπολιτικοῦ τους σχεδιασμοῦ. Στρέφομαι, λοιπόν, στὰ δύο κεντρικὰ θέματα ποὺ μὲ ἐνδιαφέρουν — τὴ φαντασία καὶ τὴν πρόβλεψη.

Παραμένοντας στὸ παράδειγμα τῆς Ρωσίας, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶπα στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ διασαφηνίσει αὐτὴ τὴν τελευταία ἐνότητα, θὰ ἔλεγα ὅτι μᾶς ὁδηγεῖ σὲ δύο ἐρωτήματα: Κατὰ πρῶτο λόγο, στὴν παρούσα φάση ἐπανακτήσεως τοῦ παλαιοῦ κύρους της, ποίος εἶναι ὁ βασικὸς στόχος της; Κατὰ δεύτερο λόγο, πῶς εἶναι πιθανὸ νὰ ἐπιδιώξει ἡ Ρωσία αὐτὸν τὸν στόχο; Ἐὰν μαντέψουμε ὀρθὰ τίς ἀπαντήσεις, θὰ μπορέσουμε νὰ ἀκολουθήσουμε καλύτερα τίς ρωσικὲς κινήσεις κατὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος ἢ τὴν ἐπόμενη διετία· νὰ τίς ἀκολουθήσουμε ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένως νὰ διασταυρωθοῦμε μαζί τους, ἐὰν αὐτὸ εἶναι πρὸς ὄφελος καὶ τῶν δύο.

Ὅπως ὑποδηλώνει ὁ τίτλος τῆς παρούσας ὑποενότητας κινούμεστε ἐν προκειμένῳ στὴ σφαῖρα τῆς εἰκασίας — ἂν καὶ ἡ εἰκασία γιὰ τὴν ὁποία μιλῶ στηρίζεται σὲ βασίμειες πληροφορίες, στὴν ἀνάγνωση σοβαρῶν κειμένων, σὲ συζητήσεις

μέ ξένους έμπειρογνώμονες, καθώς και στην έμπειρία του γράφοντος. Δέν βρισκόμαστε, έν τούτοις, στο πεδίο της «δημοσιογραφικής κάλυψης» ή «περιγραφής», άν και, ασφαλώς, οι εικασίες μας για τις επόμενες κινήσεις της Ρωσίας εξαρτώνται από τα αντικειμενικά δεδομένα των εξελίξεων (εφ' όσον βέβαια μπορούμε να έχουμε πρόσβαση σέ αυτά).

Τοποθετώντας και χρησιμοποιώντας αυτούς τους όρους σέ ιστορικό πλαίσιο (έκτεινόμενο από τα τελευταία χρόνια έως τό σχετικά πρόσφατο παρελθόν), εικάζω ότι ή Ρωσία θά μπορούσε να συνεργαστεί μέ τη Δύση, εάν τό NATO και ή ΕΕ σταματούσαν να άπειλούν τα ζωτικά συμφέροντά της στην άμεση περιφέρειά της: έννοώ κυρίως την Ουκρανία (ή όποία δέν άποτελεί πλέον σοβαρό πρόβλημα για τη Ρωσία), τη Λευκορωσία (πού, όμοίως, έχει παύσει να είναι προβληματική), τη Μολδαβία και τη Γεωργία (τις όποιες, πολύ σύντομα, ή ρωσική ήγεσία θά θεωρεί μάλλον ζητήματα «ήσσονος σημασίας»). Θά ήταν σχετικά εύκολο για τη Δύση να παραχωρήσει στη Ρωσία τις περιοχές αυτές – εάν υποθέσουμε, βεβαίως, ότι μπορεί ακόμη να επηρεάζει τις εξελίξεις σέ αυτές τις χώρες, κάτι πού, κατά τη γνώμη μου, δέν ισχύει πλέον.

Η πλήρης ανάκαμψη της Ρωσίας, όμως, θά περιλάμβανε την Πολωνία και τις χώρες της Βαλτικής, για να εξασφαλίσει τουλάχιστον ότι οι χώρες αυτές θά σταματούσαν να άποτελούν άμεση άπειλή για την ένδοχώρα της. Τα προβλήματα των άπειλητικών για τη Ρωσία επιθετικών όπλικών συστημάτων πού βρίσκονται στις χώρες της Βαλτικής και την Πολωνία (ή σχεδιάζονται γι' αυτές⁷⁴) θά γίνονταν αντικείμενο δύσκολων διαπραγματεύσεων, δεδομένου ότι αυτές οι χώρες άποτελούν ήδη μέρη του NATO και της ΕΕ.

Ωστόσο, δέν θεωρώ ότι είναι άπίθανο αυτό να συνοδευθεί από έγγυήσεις έδαφικής ανεξαρτησίας και πολύπλευρης οικονομικής βοήθειας (όπου είναι αναγκαίο). Η Ρωσία, έν προκειμένω, δέν μπορεί να έλπίζει για την επιστροφή αυτών των χωρών στη σφαίρα έπιρροής της, όπως ήδη συνέβη μέ την Ουκρανία, αλλά

74. Είς τας 24 Μαΐου έφθασαν οι πρώτοι πύραυλοι Patriot είς την περιοχή Morag, μόλις 40 χιλιόμετρα από τό ρωσικό Καλινινγκράντ όπου, ήδη, εύρίσκονται και 100 Άμερικανοί στρατιώται. Κάιτοι ή άποστολή αυτών των πυράύλων έχει άναγγελθεί από πολλού χρόνου, ή «αίφνιδια» άφιξίς των μπορεί να άποτελεί άμερικανική προσπάθεια «παζαριού» μέ τους Ρώσους μέ σκοπό την άποφυγή έγκαταστάσεως των ρωσικών S-300 είς τό Ίράν. Τα άνωτέρω δείχνουν για μία ακόμη φορά πώς τό σύγχρονο γεωπολιτικό παιχνίδι παίζεται σέ διεθνή σκακιέρα!

σέ μία μείωση του κινδύνου που μπορεί αυτές οι χώρες να αποτελούν για τη Ρωσία, αν τελούν ασφυκτικά υπό την αμερικανική κηδεμονία.

Όπως εξήγησα προηγουμένως, όμως, οι οικονομικές και ενεργειακές ανάγκες αυτών των χωρών ενδέχεται σύντομα να τις οδηγήσουν να μετριάσουν την παραδοσιακή τους εχθρότητα προς τη Ρωσία, έστω και αν δεν τις οδηγήσουν να φύγουν —πράγμα το οποίο, όπως είπα, θεωρώ αδύνατον— από το NATO ή την ΕΕ.

Έτσι, όσο αδιανόητο και αν μοιάζει αυτό σε πολλούς —τους περισσότερους ίσως—, γιατί να μην φτάσουμε μιά μέρα σε ένα στάδιο, όπου το σημερινό νομικό καθεστώς των Βαλτικών Κρατών θα παρέμενε αμετάλλακτο και, συγχρόνως, όλες αυτές οι προκλητικές συζητήσεις περί εγκατάστασης πυραύλων στα έδαφη τους —μερικές εκατοντάδες χιλιόμετρα από κάποιες βασικές ρωσικές πόλεις— θα λάμβαναν όριστικό τέλος; Έν ολίγοις, δεν αποκλείω το ενδεχόμενο των «μεικτών λύσεων», οι οποίες, όσο αποτυχημένες και αν τις θεωρούσαν οι σκληροπυρηνικοί Άμερικανοί αναλυτές, θα μπορούσαν, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, να μās απαλλάξουν μονίμως από τα αίτια των τριβών που προκαλεί (και θα συνεχίσει να προκαλεί) ο ρωσο-αμερικανικός ανταγωνισμός.

Οι πιθανές λεπτομέρειες αυτού του μοντέλου ή φόρμουλας θα μπορούσαν να αποτελέσουν το αντικείμενο ενός ενδιαφέροντος σεμιναρίου. Αναμφίβολα, όμως, έχουν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται κάποιες ιδέες σε ύψηλα κλιμάκια, όπου σταδιακά αναπτύσσονται σοβαρές στρατηγικές εναλλακτικές επιλογές. Κατά τη γνώμη μου, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ή εν λόγω διαδικασία βρίσκεται όντως σε εξέλιξη αυτήν τη στιγμή.

Ός εκ τούτου, πρέπει να προσπαθήσουμε να φανταστούμε όχι τόσο τις λεπτομέρειές της, όσο μάλλον τί άλλο μπορεί να θελήσει να αποσπάσει ή Ρωσία από την Άμερική, για να τη βοηθήσει να ξεφύγει από τα σημερινά της προβλήματα, στο Άφγανιστάν, στο Ιράκ και στο Ιράν. Ακόμη μιά φορά, εάν μαντέψουμε σωστά, θα μπορέσουμε να βοηθήσουμε τους Ρώσους να επιτύχουν τους στόχους τους και, ως αντάλλαγμα, θα αποκτήσουμε και έμεις —ειδικά οι Έυρωπαίοι, αλλά και οι Άμερικανοί— ό,τι χρειαζόμαστε περισσότερο.

Ο αναγνώστης θα έχει προσέξει, ασφαλώς, ότι οι άνωτέρω σκέψεις βασίζονται στην άποψη ότι ή σύγκρουση επιλύεται μέσω ισορροπίας και συνεργασίας —ή, όπως την ονομάζω, μέσω της «ευρωπαϊκής προσέγγισης»— και όχι μέσω άναμέτρησης και επίβολής λόγω πραγματικής ή υποτιθέμενης υπεροχής —όχι δηλαδή μέσω του «άμερικανικού τύπου προσέγγισης» της δεκαετίας του 1990 και της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα.

Αυτή η διευρωπαϊκή ισορροπία, όμως, θα έπιτευχθεί μόνον εφ' όσον η Εύρώπη απελευθερωθεί πλήρως από την αμερικανική επιρροή, κάτι το οποίο, όμως, ΔΕΝ σημαίνει ότι η Εύρώπη οφείλει εφεξής να υιοθετήσει έκδηλα και έμπρακτα έχθρική στάση απέναντι στις ΗΠΑ.

Θεωρώ ότι αυτή η προσέγγιση θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή στην Εύρώπη. Υπάρχουν, άλλωστε, ένδειξεις σήμερα ότι η εν λόγω προσέγγιση λειτουργεί ήδη, υπό κάποια στοιχειώδη μορφή, στις σχέσεις της Ρωσίας με τη Γερμανία και, πιο πρόσφατα, με τη Γαλλία. Εάν υπάρχει έστω μία δόση αλήθειας σε αυτή την εικάasia ή εκτίμηση, θα μπορούσε ίσως κανείς να συμπεράνει ότι η Εύρώπη και η Ρωσία μοιράζονται κάποιες κοινές επιδιώξεις, κάποια κοινά συμφέροντα.

Για να ανακαλύψουμε τους στόχους της Ρωσίας, τα θεμιτά συμφέροντά της, καθώς και τους τρόπους επίτευξής τους, θα ήταν ίσως πιο εύφάνταστο να στραφούμε εφεξής όχι άπλως στη γεωγραφία, ή στις πραγματικές ή υποθετικές στρατιωτικές απειλές που σχετίζονται με τη γεωγραφία, αλλά στην έντεινόμενη σύμπτωση οικονομικών αναγκών και συμφερόντων.

Σε μια εποχή λοιπόν που η Αμερική βρίσκεται αντιμέτωπη με πάμπολλα προβλήματα και η Κίνα δεν έχει ακόμη εδραιώσει τη θέση της ως υπερδύναμη, μοιάζει να έχει έλθει η κατάλληλη στιγμή για τους Ευρωπαίους να προσεγγίσουν τη Ρωσία — την οποία, προσωπικά, ως μελετητής της ρωσικής κουλτούρας, αρχιτεκτονικής, λογοτεχνίας και θρησκείας, θεωρώ μέρος της ευρωπαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς. Η στάση αυτή θα ευνουσε περαιτέρω την επιδίωξη οικονομικής συνεργασίας εντός της ευρύτερης περιοχής της Εύρώπης, αμοιβαίων παραχωρήσεων μεταξύ των δύο ομάδων που δίνουν στους Ρώσους οικονομικό έρεισμα στις αγορές της Δύσης, καθώς και πρόσβαση σε τεράστιους ενεργειακούς και ορυκτούς πόρους.

Για όσους από εμάς πιστεύουν ότι η ΕΕ χρειάζεται τη ρωσική ενέργεια και ότι η Ρωσία χρειάζεται νέες αγορές και μεγαλύτερη είσοδο επιχειρηματικών κεφαλαίων, οι «παραπληρωματικές» αυτές ανάγκες θα ευνούσουν τη σύναψη στενότερων δεσμών. Δεν πρόκειται για υπεριοταισμό, νεοιμπεριαλισμό ή πολιτική αλληλοβοήθειας, αλλά για μια πολιτική βασισμένη στην ιδέα μιας συναλλαγής δομημένης στην κοινότητα συμφερόντων και στις αλληλεπικαλυπτόμενες πολιτισμικές κληρονομίες.

Δεν ξέρω εάν σφάλω προβάλλοντας αυτές τις απόψεις, αλλά, μολονότι γνωρίζω πόσο δύσκολα πραγματοποιούνται τα όνειρα, αισθάνομαι πεπεισμένος ότι αυτά τα πράγματα θα συμβούν μια μέρα. Ασφαλώς, σε αυτό το στάδιο του δικιού μου, έχω απομακρυνθεί από τα γεγονότα και έχω μετακινηθεί στη σφαί-

ρα τῶν ιδεῶν, τῶν ὀνείρων, τῶν φιλοδοξιῶν, τῶν ἐλπίδων. Ὅπως ὅμως δήλωσα εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, σκοπός μου ἦταν νὰ ἀποκαλύψω τίς δικές μου ιδέες, τίς δικές μου προκαταλήψεις, τὸ δικό μου ὄνειρο, καὶ αὐτὸ μόνις ἐπράξα.

ΣΤ. Περιγραφικὴ γεωπολιτικὴ καὶ προβλεπτικὴ γεωπολιτικὴ: Ἐπίλογος

Κλείνω αὐτὴ τὴν εὐρύτατη ἀλλά, ἀναπόφευκτα, βιαστικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἐπιστήμης τῆς γεωπολιτικῆς, δηλώνοντας ὅ,τι ἔχω κατ' ἐπανάληψη τονίσει καὶ στὸ παρελθόν. Καὶ ἐξηγοῦμαι.

Πρῶτον: γιὰ νὰ ἔχει οὐσιαστικὴ χρησιμότητα ἓνα ἔργο γεωπολιτικῆς ἀνάλυσης, θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγει τὴν ὑπερβολικὴ θεωρητικοποίηση, ἂν καί, συγχρόνως, ὅπως προσπάθησα νὰ κάνω ἐδῶ ἐν συντομίᾳ, πρέπει νὰ λάβει δεόντως ὑπ' ὄψη τὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας, ὅπως μᾶς τὰ παρουσιάζουν οἱ ἱστορικοί, οἱ πολιτικοὶ ἐπιστήμονες, οἱ φιλόσοφοι, οἱ ἀνθρωπολόγοι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι.

Δεύτερον: τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ συγκεκριμένα γεωπολιτικὰ ζητήματα καὶ προβλήματα, ἀλλὰ πρέπει πάντα καὶ ἐνσυνείδητα νὰ ἐξετάζονται λεπτομερῶς ὥστε νὰ διαπιστώνεται κατὰ πόσον τὰ διδάγματα ἀπὸ μίᾳ γεωγραφικῇ περιοχῇ, ἓναν πόλεμο, ἓνα ἐπεισόδιο, ἢ μιὰ ἐποχὴ μποροῦν νὰ μεταφερθοῦν σὲ μιὰν ἄλλη χώρα, ἓνα ἄλλο πλαίσιο, μιὰν ἄλλη ἐποχὴ. Θὰ ἐπαναλάβω ὡς παράδειγμα τὸ λάθος ποὺ κάνουν μερικοὶ Ἀμερικανοὶ στρατιωτικοὶ διοικητές, προσπαθώντας νὰ μετατοπίσουν στὸ Ἀφγανιστάν τὴν ἐμπειρία τῆς «εἰρήνευσης» καὶ τῆς «οἰκοδόμησης ἔθνους» ποὺ δοκίμασαν στὸ Ἰράκ. Καὶ ἂν μιλῶ γιὰ «λάθος», εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ Ἀφγανιστάν εἶναι μιὰ χώρα ἐθνοτικά, τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ ἀνίκανη νὰ διαμορφώσει ἓνα ἰσχυρὸ κράτος, μιὰ χώρα ποὺ προσφέρεται περισσότερο γιὰ μιὰ μορφή χαλαροῦ τοπικοῦ φεντεραλισμοῦ· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ Ἰράκ διαθέτει μιὰ πολὺ διαφορετικὴ σειρὰ ἀπὸ ἐθνοτικές καὶ θρησκευτικὰ παραδόσεις, οἱ ὁποῖες, ἐπιπλέον, ὑφίστανται ἐντὸς σαφῶς καθορισμένων γεωγραφικῶν περιοχῶν.

Τέλος, ὁ γεωπολιτικὸς σχεδιαστὴς ἢ σχολιαστὴς πρέπει νὰ εἶναι πρόθυμος νὰ προσπαθῇ νὰ προβλέψει, καὶ ὅχι μόνον νὰ περιγράψει. Ἡ πρώτη πρακτικὴ ἐνέχει πολυάριθμους κινδύνους. Αὐτὸς ὅμως εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὅσοι τὴν ἀποτολμοῦν ἐπιτυχῶς ἔχουν τὴν ὑψηλότερη ἐκτίμηση, τὴ μεγαλύτερη χρησιμότητα καὶ —συνήθως— τίς καλύτερες ἀμοιβές! Γιὰ νὰ προβλέψεις, ὅμως, πρέπει νὰ εἶσαι πρόθυμος νὰ διακινδυνεύσεις τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ σφάλματος. Διότι μό-

νον ἐὰν δεχθεῖς τὸν κίνδυνον τοῦ σφάλματος, θὰ ἔχεις τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποδειχθεῖς πρωτότυπος. Διαφορετικά, θὰ ἐπαναλάβεις ἀπλῶς ὅ,τι ἔχουν πρὶν καὶ ἄλλοι πρὶν ἀπὸ ἐσένα.

Μπορεῖ, ἀσφαλῶς, νὰ κάνει κάποιος καὶ τὰ δύο, δηλαδὴ καὶ νὰ περιγράψει καὶ νὰ προβλέψει. Ὡστόσο, τὰ «περιοδικὰ στρατηγικῆς», καὶ δὴ αὐτὰ ποὺ ἐκδίδονται τακτικά, ἀναγκασμένα καθὼς εἶναι νὰ γεμίζουν τις σελίδες τους μὲ ἀναλύσεις, ἔχουν τὴν τάση νὰ γράφουν πολλὰ καί, μάλιστα, νὰ τὰ ἐπαναλαμβάνουν συνεχῶς. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ὁδηγεῖ μερικοὺς ἀναγνώστες τους νὰ διερωτῶνται σχετικά μὲ τὸ τί ἀκριβῶς προσπαθοῦν νὰ κάνουν αὐτὰ τὰ ἔντυπα: νὰ καλύψουν γεγονότα ἢ νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ προβλέψουν τὰ ἐπόμενα βήματα στὸ πλαίσιο πολιτικῶν διαδικασιῶν ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάζουν τὴ ζωὴ τους καὶ τις δουλειές τους; Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἰνστιτοῦτα ἀναλύσεων ὅπως τὸ περιοδικὸ *Stratfor* κάλυψε τὴν ἐξελισσόμενη ἱρακινὴ κρίση ἀποτελεῖ παράδειγμα αὐτῆς τῆς διπλῆς πρακτικῆς, τὴν ὁποία, προσωπικά, δὲν θεωρῶ οὔτε ἱκανοποιητικὴ οὔτε ὅμως καὶ βάσιμα ἀξιόλογη.

Μένοντας πιστὸς στὶς δεδηλωμένες ἀρχές μου, θὰ ἤθελα νὰ διασαφηνίσω αὐτὴ τὴν κριτικὴ μὲ ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα, συνδεδεμένο μὲ τὴν πολιτικὴ τακτικὴ ποὺ πρότεινα σὲ αὐτὸ τὸ δοκίμιο.

Ἔτσι, ἡ δημοσιογραφικὴ κάλυψη τῆς σοβούσης ἱρακινῆς κρίσης ἄρχισε νὰ ἐπιταχύνεται στὶς ἀρχές τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 2009. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, ἡ κάλυψη ἐντάθηκε καὶ ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐπικείμενες «συντριπτικὲς κυρώσεις». Παράλληλα, ἄρχισε, ἐπίσης, νὰ συνοδεύεται ἀπὸ δυσόιωνες προειδοποιήσεις περὶ ἐξάντλησης τῆς ὑπομονῆς τοῦ Ἰσραὴλ. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ πολυσυζητημένη τηλεδιάσκεψη τῶν ἡγετῶν τῆς Δύσης τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2009, ὁ Γάλλος Πρόεδρος ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Δεκέμβριος θὰ ἦταν ἡ τελευταία προθεσμία. Ὁ γενικὸς τόνος ὑποδήλωνε ὅτι πλησίαζε ἡ στιγμὴ τῆς τελικῆς ἱσραηλινῆς ἐκρηξῆς. Ἀκόμη καὶ ἡ Ἀμερικὴ, ὑπαινίσσονταν τὰ σχετικά ρεπορτάζ, δὲν ἐπρόκειτο νὰ περιμένει πέρα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου. Τίποτε ὅμως δὲν συνέβη μέχρι τὸν Φεβρουάριο. Ἀκολούθως, ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους οἱ «Intelligence Guidance Reports» [«Ἀναφορὲς Ὁδηγιῶν βάσει Στρατιωτικῶν Πληροφοριῶν»] τῆς 7ης Μαρτίου 2010, ὅπου τὸ *Stratfor* δήλωνε: «Οἱ ἱρακινὲς κυρώσεις ἔχουν σχεδὸν καταρρεύσει». Σὲ κατοπινὰ δημοσιεύματα, οἱ κυρώσεις ἄρχισαν πλέον νὰ χαρακτηρίζονται «ἐξυπνες κυρώσεις». Πέρα ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐπιθυμία τῶν Ἀμερικανῶν νὰ βαπτίζουν τις στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις τους, τί ἀκριβῶς σημαίνει «ἐξυπνες» – ἂν ὄχι «μετριάσμενες» καί, ἄρα, λιγότερο δραστηκές; Τί συμπέρασμα μπορούμε νὰ βγάλουμε ἀπὸ ὅλα αὐτά, τὰ

όποια, όμολογουμένως, δέν αποτελοῦν παρά μιὰ πρόχειρη σύνοψη μιᾶς σειράς άρθρων;

Ἐάν οἱ ἐν λόγῳ (πολὺ τακτικές) ἀναφορές τοῦ περιοδικοῦ *Stratfor* ἤθελαν νά ἔχουν ἔστω καί ἐλάχιστη «προβλεπτική» ἀξία – ὁ τίτλος, ἄλλωστε, «Ἀναφορές Ὀδηγιῶν βάσει Στρατιωτικῶν Πληροφοριῶν», αὐτό ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ⁷⁵ –, τότε ἡ προαναφερθεῖσα δήλωση τῆς 7ης Μαρτίου ὑπονομεύει πλήρως τήν ἐντύπωση ὅτι τὸ περιοδικό προσφέρει (ἢ μπορεῖ νά προσφέρει) «ὁδηγίες βάσει στρατιωτικῶν πληροφοριῶν». Διότι τὰ ὅσα αὐτό τὸ περιοδικό δήλωσε ἢ ὑποδήλωσε (καί ἐπανάλαβε στό ἄρθρο τῆς 9ης Μαρτίου ὑπὸ τὸν τίτλο «US Left with no good options in Iran»⁷⁶ [«Δέν ἀπομένει στίς ΗΠΑ καμία οὐσιαστική ἐπιλογή γιὰ τὸ Ἰράν»]) δείχνουν ξεκάθαρα ὅτι ὅλες οἱ προηγούμενες προβλέψεις του, παρά τοὺς ὑπεροπτικούς τόνους τους, ἦταν ἐσφαλμένες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐάν θεωρήσουμε ὅτι τὰ κείμενα αὐτοῦ καί ἄλλων παρόμοιων περιοδικῶν ἔχουν ἀπλῶς «δημοσιογραφικὸ» σκοπό, τότε ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν (πανάκριβων) ἐντύπων, τὰ ὅποια στὴ χώρα μας συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς «ἐγκυρα», εἶναι ἀντίστοιχη ἐνὸς κοινοῦ ἄρθρου ἐφημερίδας. Μὲ ἄλλα λόγια, παρυσιάζουν ἀπλῶς καθημερινές περιγραφές δηλώσεων καί γεγονότων (χρεώνοντας στοὺς ἀναγνώστες τους ἕνα διόλου εὐκαταφρόνητο ἀντίτιμο). Μπορεῖ αὐτὸς νά εἶναι ἕνας ἐξυπνος τρόπος γιὰ νά βγάξει χρήματα ὁ ἐκδότης. Εἶναι ὅμως καί ἕνας μᾶλλον ἀνόητος τρόπος γιὰ νά δαπανᾷ τὰ δικά του χρήματα ὁ γεωπολιτικός ἐπιστήμονας, πιστεύοντας ὅτι θὰ ἀντλήσει σημαντικές ἰδέες καί στοιχεῖα ἀπὸ τίς σελίδες αὐτῶν τῶν ἐντύπων: τὸ μόνο ποὺ χρειάζεται αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶναι ἡ φαντασία καί ἡ ἱκανότητά του νά συνθέτει γεγονότα.

Τὴν ἐτυμηγορία αὐτὴ δέν πρόκειται νά τὴ συμμεριστοῦν πολλοὶ (οἱ περισσότεροι;) ἀναγνώστες τοῦ *Stratfor*. Ὡστόσο, πόσοι σημερινοὶ ἀναγνώστες διαβάζουν καί συγχρόνως διερευνοῦν ὅ,τι διαβάζουν; Θεωρῶ πὺς ἡ προειδοποίηση αὐτὴ εἶναι

75. Πράγματι, στίς ἀναφορές αὐτὲς προτάσσεται κατὰ κανόνα ἡ φράση «Τὸ ἀκόλουθο κείμενο ἀποτελεῖ ἐσωτερικὸ ἐγγράφο τοῦ STRATFOR μὲ σκοπὸ νά παράσχει ὁδηγίες ὑψηλοῦ ἐπέδου στοὺς ἀναλυτές μας». Ἡ ἔμφαση δική μου.

76. Πλέον, προέβλεπε «μιὰ ἡπιότερη ἐκδοχὴ τῶν κυρώσεων, οἱ ὁποῖες [θὰ ἐπικεντρωθοῦν] ὅχι μόνο στίς εἰσαγωγὰς θενζίνης πρὸς τὸ Ἰράν, ἀλλὰ καί στὸν ναυτιλιακό, τὸν τραπεζικὸ καί τὸν ἀσφαλιστικὸ τομέα τῆς χώρας αὐτῆς».

ἀναγκαία στὸ πλαίσιο τοῦ παρόντος κειμένου, καθόσον ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ τῶν ἀναγνώστων μου στὴν τάση τῶν ἐπονομαζόμενων «εἰδικῶν τοῦ γεωπολιτικοῦ τομέα» νὰ καυχησιολογοῦν γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὰ δημοσιεύματά τους. Ἡ πραγματικότητα, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι τελείως διαφορετικὴ, μὰ καί, σὲ γενικὲς γραμμές, αὐτὰ τὰ ἔργα (καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτόκλητοι «εἰδικοί») συχνὰ στεροῦνται καὶ κοινῆς λογικῆς καὶ προβλεπτικῆς ἱκανότητος, ἀλλὰ καὶ τοῦ θάρρους νὰ τολμήσουν προβλέψεις πού, ἴσως, δὲν συμπίπτουν μὲ τὰ «συμφέροντα» τῶν ἀφεντικῶν των!

Ὁ πολιτικός, ὁ δημόσιος ὑπάλληλος, ὁ ἐπιχειρηματίας ἢ, ἀπλῶς, ὁ πολιτικοποιημένος ἀναγνώστης αὐτῶν τῶν κειμένων ὀφείλει λοιπὸν νὰ τὰ ἀξιολογεῖ μὲ κριτικὸ τρόπο καὶ νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ σκεπτικισμό τὴν εὐκολὴ ἀναγόρευση σὲ «εἰδικὸ» κάθε συγγραφέα ἢ ἀρθρογράφου πού θέλει νὰ θεωρεῖται τέτοιος. Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ γράφων, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι εἰδικὸς τῆς γεωπολιτικῆς, ἀλλὰ ἓνας νομικὸς ἐπιστήμων ἐκπαιδευμένος νὰ ἐξετάζει τὴν ἐγκυρότητα τῶν δηλώσεων πού διαβάζει καὶ ἀκούει, καὶ νὰ μὴν τίς δέχεται τυφλὰ λόγῳ τῶν τίτλων ἢ τῆς φήμης ἐκεῖνων πού τίς ἔκαναν! Παραμένω, λοιπὸν, ἀπολύτως αἰρετικὸς ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν αὐτόκλητὴ εἰδημοσύνη, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ τοὺς πλέον ἡχηροὺς ἀκαδημαϊκοὺς τίτλους ἢ τὸ ταλέντο αὐτοπροβολῆς.

Θὰ κλείσω δηλώνοντας τὴν πεποίθησή μου ὅτι, στὴν γεωπολιτικὴ γραφὴ, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλο εἶδος γραφῆς, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένει ὅτι θὰ διαχωριστοῦν κατὰ τρόπο ἀπόλυτο ἢ προσωπικότητα καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνά του, ἢ ὁποία, ἐξ ὀρισμοῦ, ὀφείλει νὰ εἶναι ὅσο πιὸ ἀντικειμενικὴ εἶναι ἀνθρωπίνως δυνατόν. Ἔτσι, δὲν βλέπω τίποτε τὸ κακὸ στὴν ἰδέα ὅτι ἡ περιγραφή καὶ ἡ πρόβλεψη μπορεῖ νὰ περιέχουν ἓνα στοιχεῖο προσωπικῆς ιδεολογίας ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ συγγραφέας ἢ ὁ ὁμιλητὴς καθιστᾷ σαφές αὐτὸ τὸ στοιχεῖο. Ἡ γεωπολιτικὴ, ἄλλωστε, εἶναι μιὰ ἀναδυόμενὴ ἐπιστήμη, ἢ ὁποία λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τῆς τῆ γεωγραφία ἀλλὰ ἔχει γερὲς βάσεις στὴν πολιτική. Καὶ οἱ πολιτικὲς γνώμες καὶ ἰδέες, ἀκόμη καὶ ὅταν παρουσιάζονται ὑπὸ περίτεχνη ἢ ἐκλογικευμένη μορφή, συνδέονται στενὰ μὲ τὴν προδιάθεση, τὰ βιώματα, τίς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὴν ἐν γένει κουλτούρα τοῦ συγγραφέα (ἢ ὁμιλητῆ). Ἔτσι, ὅπως κάθε πολίτης, θεωρῶ ὅτι ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ ἔχω καὶ ἐγὼ τίς δικές μου πολιτικὲς πεποιθήσεις, νὰ τίς ἐκφράζω καὶ νὰ μάχομαι γιὰ αὐτές, ὑπὸ τὸν ὅρο ὅτι αὐτὸ γίνεται στὸ πλαίσιο τοῦ νόμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνως ἐφικτῶν ἐπιπέδων λογικῆς καὶ μέτρου.

Πιθανές γραμμές εφοδιασμού βενζίνης στο Ίράν

===== = Γραμμή μέσωρ Ἀζερχαϊτζάν

Προβλήματα:

- (i) Ἀπαιτεῖται ἡ ἄδεια τῶν Ἀζέρον ἀμφίβολη.
- (ii) Σιδηροδρομική γραμμή μέσωρ Ναχτσιβάν· καταστράφηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου μὲ τὴν Ἀρμενία γιὰ τὸ Ναγκόρνο Καραμπάχ.
- (iii) Παράκτια γραμμή· σταματᾷ ἐντὸς τῶν ἱρανικῶν συνόρων· ἀκολούθως, θὰ πρέπει ἡ βενζίνη νὰ μεταφέρεται μὲ φορτηγά.

===== = Γραμμή μέσωρ Τουρκμενιστάν (Ἀσγκαμπάτ): Πιθανή.

*Απειθείας ροσιζές (θαλάσσιες) ὁδοί

----- = Θαλάσσια ὁδὸς μέσωρ Ἀστραχάν ἢ Μαχατσκαλά (Δημοκρατία τοῦ Νταγκεστάν, μέλος τῆς Ροσιζῆς Ὁμοσπονδίας): Πιθανή. Ὡστόσο, ὁ βαρὺς χειμώνας (διάρκειας 3-4 μηνῶν) περιορίζει τὴ λειτουργία τῶν δύο λιμένων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2010

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. JOHN DILLON

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟ

Κατά τή σημερινή συνεδρίαση ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει τή χαρά καί τήν τιμή νά ὑποδεχτεῖ ὡς Ἀντεπιστέλλον Μέλος τόν κ. John Dillon, Καθηγητὴ στό Trinity College τοῦ Δουβλίνου. Ὁ κ. Dillon ἔχει ἐντρυφήσει στήν ἀρχαία ἐλληνική φιλοσοφία καί ἔχει εἰδικά μελετήσει τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος. Στὴν προσωπικότητα καί τὸ ἔργο τοῦ κ. Dillon θὰ ἀναφερθεῖ ὁ συνάδελφος κ. Εὐάγγελος Μουτσόπουλος.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Your Excellency, Mr. Ambassador of Ireland in Greece,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Παρουσιάζοντας τὸν Ἀκαδημαϊκὸν John Myles Dillon ὀφείλω ἐκ προοιμίου νά προβῶ στὴν ἐξομολόγησι πὺς ὅσα θ' ἀπευθύνω πρὸς τὸ ἐκλεκτὸν ἀκροατήριόν μου ὑπολείπονται κατὰ πολὺ, εἶναι ἐλάχιστα, σὲ σχέση πρὸς τὸ μέγεθος τῆς προσωπικότητος τοῦ σήμερον τιμωμένου. Πράγματι δὲν νοεῖται σύγχρονή

μας αναφορά στὸν πλατωνισμό καὶ στὸν νεοπλατωνισμό δίχως μνείαν τοῦ ὀνόματος τοῦ καθηγητοῦ John Myles Dillon ὁ ὁποῖος ἀνέδειξε μὲ τὸ ἔργο του, εὐρὺ καὶ πολυσύνθετο κατὰ τὴν δομὴ του, ὅσο καὶ διαμπερές κατὰ τὴν ἐνότητα τῆς συλλήψεώς του, τὶς πλατωνικὲς σπουδές. Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ἰρλανδίαν, ἐγεννήθη τὸ 1939 στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες ὅπου κι ἐσπούδασε – καὶ μάλιστα στὸ Πανεπιστήμιο Berkeley τῆς Καλιφόρνιας, ἀλλὰ καὶ στὸ Δουβλίνο καὶ στὴν Ὁξφόρδη. Ἐξ ἀρχῆς τὸν εἰλκυσε ἡ κλασικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία. Κατὰ τὶς μεταπτυχιακὲς του σπουδὲς ἐπεδόθη στὴν ἔρευνα τῶν σχολίων τοῦ Χαλκιδίου εἰς τὸν πλατωνικὸν διάλογον *Τίμαιον*. Τὸ 1969 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ εἰς τὸ Berkeley, μὲ τὴν διατριβὴ του περὶ τῶν Σχολίων τοῦ *Ἰαμβλίου*, τώρα, στὸν ἴδιον πλατωνικὸν διάλογον. Ὁ νεαρὸς John Dillon ἔχει πιά χαράξει τὴν μετέπειτα φιλοσοφικὴ του διαδρομὴ τῆς ὁποίας ἀπτά καὶ σημαντικὰ δείγματα ἔχει ἤδη παράσχει ἀπὸ τότε. Ἡ διατριβὴ αὐτὴ συνίστατο στὴν ἐπεξεργασία καὶ στὴν ἐρμηνεία, μ' ὅλως νέα γιὰ τὴν ἐποχὴ κριτήρια, τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐρεύνης του.

Ἡ περαιτέρω πορεία τοῦ John Dillon, συνδεόμενη στενῶς πρὸς τὴν ἔρευνα, τὸν ἔφερε ὡς τὴν Αἰθιοπία, πρὶν ὁ ἴδιος ἐπιστρέφει στὴν Ἰρλανδία καὶ μεταβῇ καὶ πάλι, γιὰ νὰ διδάξει, στὸ Berkeley ὅπου ἀνῆλθε διαδοχικῶς ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς καθηγητικῆς ἱεραρχίας, πρὶν ἐπιστρέφει καὶ αὐθὺς εἰς Ἰρλανδίαν ἀπ' ὅπου, κατὰ καιροὺς, μετέβαινε ὡς ἐπισκέπτης καθηγητῆς εἰς τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες πρὸς διδασκαλίαν, στὸ Berkeley κι ἀλλαχοῦ. Τὸν συνήντησα γιὰ πρώτην φορά ὅταν κι ἐγὼ ἐδίδασκα στὴν Ἀμερική, μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἐνὸς φιλοσοφικοῦ συνεδρίου στὴν Louisville τοῦ Kentucky, κι ἐντυπωσιάσθην ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσαν κι ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον τὰ ἐχειρίζετο. Συνέπεσε τὰ ἴδια θέματα νὰ μ' ἀπασχολοῦν ἐπίσης, κατὰ τρόπον ὅμως διαφορετικόν, ὥστε, ἔκτοτε, ν' ἀκολουθοῦμε δρόμους παραλλήλους. Ἀργότερα, συναντηθήκαμε συχνὰ καὶ συνεργασθήκαμε σὲ πολυάριθμα διεθνῆ συνέδρια. Στὸ μεταξύ, ὁ John Dillon ἐδέχετο προσκλήσεις γιὰ νὰ διδάξει ἢ νὰ διεξαγάγει ἔρευνες εἰς τὸ Berkeley, τὸ Παρίσι, τὸ Τόκυο, τὴν Μαδρίτη καὶ τὸ 1983 ἐξελέγη μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἰρλανδικῆς Ἀκαδημίας ἡ ὁποία τὸ 2005 τοῦ ἀπένευσε τὸ Χρυσὸ της Μετάλλιο γιὰ τὶς Ἀνθρωπιστικὲς Ἐπιστῆμες. Διάσημος πλέον, διετέλεσεν, ἐπὶ τριετίαν, Πρόεδρος τῆς Διεθνοῦς Ἐταιρείας «Πλάτων». Ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτὴν διωργάνωσε ἐτήσια πλατωνικά συνέδρια μὲ θέμα, ἐκάστοτε, ἓναν πλατωνικὸν διάλογον. Προσφάτως διετέλεσε καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἰρλανδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα. Ἡ παρουσία του στὴν Ἑλλάδα ἐπεσφραγίσθη μὲ τὴν συμμετοχὴ του στὸ Συνέδριο ποὺ ὠργάνωσε, κατὰ τὸ ἔτος 2006, στὸ Πανεπι-

στήμιον Ἀθηνῶν, μὲ πρωτοβουλίαν τῆς διευθυντρίας του, τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας μας.

Τῆς πρώιμης ἐρευνητικῆς καὶ ἐκδοτικῆς δραστηριότητος τοῦ καθηγητοῦ Dillon ἀνέφερα προηγουμένως ἐνδεικτικὰ ὀρθώματα. Περαιτέρω, ἀπαριθμῶ μονάχα τοὺς τίτλους τῶν βιβλίων του, παραλείποντας ἤδη μνημονευθέντας. Ὅλα ἐξεδόθησαν ἀπὸ διεθνεῖς ἐκδοτικούς οἴκους καὶ αὐτὸ συνετέλεσε στὴν εὐρείαν ἀναγνώριση τῆς ἐπιστημονικῆς του προσωπικότητος. Οἱ Μέσοι Πλατωνικοί, 1977· Δύο πραγματεῖες Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου, 1983· Πρόκλου, σχόλια εἰς τὸν Πλάτωνος Παρμενίδην, 1987· Τὸ ζήτημα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ, 1988· Δεζίππου, Περὶ τῶν Ἀριστοτέλους κατηγοριῶν, 1990· Ἰαμβλίου, Περὶ τῆς τῶν Πυθαγορείων διαβίωσης, 1990· Ἡ χρυσὴ ἄλυσος. Μελέτες περὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ (σὲ 2 τόμους), 1991-1997· Πλωτίνου, Ἐννεάδες, 1991· Ἀλκίνου, Λόγος διδασκαλίας περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων, 1993· Ἰαμβλίου, Περὶ ψυχῆς, 2002· Οἱ κληρονόμοι τοῦ Πλάτωνος. Μελέτη περὶ τῆς Ἀρχαίας Ἀκαδημίας, 2003· Οἱ Ἕλληνες σοφισταί, 2003· Ἰαμβλίου, Περὶ μυστηρίων, 2003· Ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία, 2003· Ἄλας καὶ ἐλαῖαι. ἦθος καὶ ἦθος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, 2005· Συριανοῦ Σχόλια εἰς Ἀριστοτέλους Μετὰ τὰ φυσικά, 2006. Παραλείπω ἑκατοντάδες ἄρθρων καὶ ἀνακοινώσεων σὲ διεθνή συνέδρια, ποὺ ἐδράωσαν τὴν φήμη του ὡς κορυφαίου πλατωνιστοῦ καὶ νεοπλατωνιστοῦ μεταξὺ τῶν κορυφαίων.

Αἰσθάνομαι προσωπικῶς ὑπερήφανος γιὰ τὴν ἐξόχου διεθνοῦς κύρους προσωπικότητα τὴν ὁποίαν σήμερα ἐπιστήμως ὑποδέχεται ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Dear Professor Dillon, dear John,

Let me welcome you at the Academy of Athens, which, as you are aware, is respected worldwide, as the continuation of Plato's Academy to which you have dedicated the major part of your philosophical activity and writings. We are honoured to reckon you among our members and we also know how much proud you feel yourself for this honor that strengthens your ties with our country which is your spiritual country as well. I wish you an everlasting activity for the sake of Greek philosophy. Welcome again and thank you for your presence among us.

Σας εὐχαριστῶ.

THE ORIGINS OF PLATONIST DOGMATISM

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΑΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

x. JOHN DILLON

The philosopher Plato, as all his friends would agree, was a man of strong views on most subjects, but it is a notable fact that, in his published works, he chooses to present these views in a distinctly devious way. The Platonic dialogue, after all, is a literary form designed to advance philosophical positions *aporetically* and *dialectically*, not dogmatically. If we derive doctrines from them, it is, so to speak, at our own risk.

Nonetheless there is indubitably a body of doctrine associated with the Platonic School. Even within Plato's own lifetime, we have the (admittedly tendentious) testimony of Aristotle as to the existence of certain philosophical principles of Plato which he on occasion¹ terms *agrapha dogmata*, and which have come to be known as the 'unwritten doctrines'. I have taken up a certain position on these myself², seeking to strike a judicious balance between what I would regard as the extreme views of Harold Cherniss and his followers, such as Leonardo Tarán, on the one hand, and the 'Tübingen School' of Konrad Gaiser, Hans-Joachim Krämer, and *their* followers (such as Giovanni Reale), on the other. To summarize my position here, I see no problem about there being a body of doctrines, or at least working hypotheses, which do not find their way into the dialogues, except in devious and allusive forms, and that these doctrines, such as that of the derivation of all things from a pair of first principles, a One and an Indefinite Dyad, should be of basic importance to Plato's system; but I see no need, on the other hand, to hypothesise a full body of secret lore, present in the Academy from its inception, which is preserved as a sort of 'mystery' for the initiated.

Short of this, however, it seems to me entirely probable that a great deal of philosophical speculation went on in the Academy which does not

1. E.g. *Met*, A 6, 987b29ff. A useful collection both of Aristotelian passages and of Neoplatonic commentaries on them is to be found in H.-J. KRÄMER, *Der Ursprung der Geist-metaphysik*, Amsterdam 1964.

2. *The Heirs of Plato*, Oxford 2003, Ch. 1: 'The Riddle of the Academy'.

find its way into a dialogue. After all, Plato never promises to reveal his whole mind in writing – very much the opposite, indeed, if one bears in mind such a text as *Phaedrus* 275DE, or the following notable passage of the *Seventh Letter* (341C-E)³:

“But this much I can certainly declare concerning all these writers, or prospective writers, who claim to know the subjects which I seriously study (*peri hōn egō spoudazō*), whether as having heard them from me or from others, or as having discovered them themselves; it is impossible, in my judgement at least, that these men should understand anything about this subject. *There does not exist, nor will there ever exist, any treatise of mine dealing therewith.* For it does not at all admit of verbal expression like other studies, but, as a result of continued application to the subject itself and actually living with it, it is brought to birth in the soul all of a sudden (*exaiphnēs*), as light that is kindled by a leaping spark, and thereafter it nourishes itself.”

Even if this not Plato himself talking, as I say – though I believe it is – it is surely someone who was well acquainted with the situation obtaining in the school. Plato never really gave up on the Socratic idea that philosophy must always be a primarily oral activity, and also an open-ended process. So talk and argumentation prevailed in the groves of the Academy. And the members of the Academy of whom we have any knowledge – figures such as Speusippus, Xenocrates, Aristotle, Eudoxus of Cnidus, or Heraclides of Pontus – were a pretty talkative and argumentative bunch; not the sort of people to sit around as mute as cigar-store Indians until Plato had completed another dialogue!

At any rate, whatever the status of these ‘unwritten doctrines’, we are, it seems to me, left with the interesting problem that, from the perspective of the later Platonist tradition, beginning with Antiochus of Ascalon in the first century B.C.E., a firm conviction arose that Plato and the Old

3. Which I would certainly regard as authoritative (that is to say, emanating from sources in the Old Academy who knew what they were talking about), even if its provenance from the hand of Plato himself is disputed.

Academy had put forth a consistent and comprehensive body of doctrine on all aspects of philosophy, and this belief continued throughout later antiquity. Not that Platonism was ever seen to be a monolithic structure; there was room for a fairly wide spectrum of positions on most ethical and physical questions. But there was a solid consensus that Plato *did* dogmatize, and did not, as the New Academicians, from Arcesilaus to Carneades, maintained, simply raise problems and suspend judgement⁴. What I would like to enquire into on this occasion is (a) whether there might be any justification for this belief, and (b), if there is, at what stage might this dogmatism have arisen.

It seems to me best, in approaching this question, to start at the end, so to speak – that is, with the evidence of Antiochus – and work back. What we find with Antiochus – or rather, in a number of significant texts of Cicero, in which his spokespersons are expounding Platonic doctrine along Antiochian lines⁵ – is, first of all, a clear division of the subject-matter of philosophy into the three domains of ethics, physics (including what we would consider rather ‘metaphysics’, or the discussion of first principles), and logic, and then a set of confidently proclaimed doctrines, under each of those heads. It has long been assumed, without much dissent, that this construction is very largely a fantasy of Antiochus’, concocted by dint of extrapolating back onto his heroes in the Old Academy a body of doctrine largely gleaned from the Stoics, by whose teachings he was deeply influenced.

4. Cf. the discussion of the question at the beginning of the *Anonymous Theaetetus Commentary*, a work emanating possibly from the late 1st cent. B.C.E., but more probably from the following century. As regards the New Academy, indeed, an interesting belief arose in later times (doubtless a pious fiction) that the New Academics did not believe this themselves, but only maintained this position in public to combat the Stoics, while dogmatizing in private! Cf. SEXTUS EMPIRICUS, *PH* I 234, and AUG. *C. Acad.* 3. 20, 43 (quoting a lost section of Cicero’s *Academica*).

5. We are concerned chiefly with such works as *De Finibus* IV and V (for ethics), and the *Academica Priora* and *Posteriora* (for ‘physics’), but there are a number of other significant passages also. For a fairly comprehensive treatment of Antiochus, see *The Middle Platonists*, Ch. 2; but also, in a more sceptical mode, JONATHAN BARNES, ‘Antiochus of Ascalon’, in *Philosophia Togata*, edd. M. GRIFFIN & J. BARNES, Oxford 1989, pp. 51-96.

I entered a plea against this assumption in *The Middle Platonists*, some thirty years ago now, arguing on the one hand that there was little point in Antiochus' trying to put over on a fairly sceptical and well-informed public a claim for which there was no justification whatever⁶, and on the other hand recalling how little we really know of doctrinal developments within the Old Academy, especially under the leadership of Xenocrates and Polemon. I was still, however, in that work pretty wary of attributing too much in the way of doctrine to Polemon in particular, since we seemed to know so little about him, despite his forty-year tenure of the headship. But since then I have been much encouraged by a most perceptive article of David Sedley's, 'The Origins of Stoic God', published in 2002⁷, which, it seems to me, opens the way to recovering much of Polemon's doctrinal position, and I have rather taken this ball and run with it, I'm afraid, in Ch. 4 of *The Heirs of Plato*.

I will return to David Sedley's article presently, but for the moment I want to concentrate rather on the topic of ethics, and even before that to focus on the question of the formal division of philosophy into topics at all, which seems to me to be bound up with the establishment of a philosophical *system*. We learn from Sextus Empiricus, in fact (*Adv. Log.* I 16), that the first philosopher formally to distinguish the three main areas or topics of philosophy, which Sextus names in the order 'Physics – Ethics – Logic', but which can occur in virtually any order, was Xenocrates⁸. However – and, I think, significantly – Sextus precedes this announcement by saying that Plato himself had already made this division

6. He is never, as I pointed out, accused of anything like this by Cicero, who himself, despite his great personal affection and respect for Antiochus, maintains a position loyal to the New Academy. All that Cicero accuses him of is being himself too close to the Stoics (*si perpauca mutavisset, germanissimus Stoicus*, *Acad. Post.* 132; *a Chrysippo pedem nusquam*, *Acad. Post.* 143; and cf. also *Acad. Pr.* 135, where Cicero seeks to nail him on the particular point of virtue being sufficient for happiness, which he declares was *not* the view of the Old Academy). All this, I maintain, does not amount to a dismissal of Antiochus' overall project – and it is, in any case, inter-school polemic.

7. In *Traditions of Theology: Studies in Hellenistic Theology, its Background and Aftermath*, edd. D. FREDE and A. LAKS, Leiden 2002, pp. 41–83.

8. Actually, if Antiochus is following Xenocrates in this, Xenocrates' order will have been 'Ethics – Physics – Logic', and Sextus is merely following the preferred Stoic order.

'virtually' (*dynamei*), since he discussed many problems in all these fields⁹. The true significance of this statement, I think, is that Xenocrates himself, in making this formal division, sought to father the concept on Plato himself, possibly in his attested work *On Philosophy* (DL IV 13). He could, after all, without difficulty have adduced various passages from the dialogues, and indeed whole dialogues, such as the *Timaeus*, for physics, *Republic* IV for ethics, or the *Theaetetus* for epistemology (as part of logic) – or indeed the second part of the *Parmenides* in the same connexion – which would support his contention, very much as is done by later composers of Platonist handbooks, such as Alcinous or Apuleius.

If this be so, it can be seen as the tip of a rather large iceberg. First of all, in order to make appeal to the works of Plato, one needed to have a definitive edition of them. It was the suggestion long ago of Henri Alline¹⁰ that the first edition of the works of Plato was instituted in the Academy under Xenocrates, and although this has been much impugned over the years as unprovable, I must say that it seems to me an entirely probable conjecture. Such an early edition was certainly made, since we have what appears to be Plato's entire oeuvre surviving to us – something that cannot be claimed for any other ancient philosophic author, except perhaps Plotinus (and we know how *that* happened) – and I feel it to be unlikely that Speusippus ever got around to such an enterprise. It would most effectively underpin what seems to have been Xenocrates' main project, which is that of defending the tradition of Platonism against the attacks of Aristotle and his associates, such as Theophrastus, since to perform this duty plausibly he needed to have the Master's works to hand in a definitive format.

Once he had an authoritative corpus, he could proceed – though I think also that he had no hesitation in appealing to 'unwritten doctrines' when required, relying not only on his personal experience of what went on in the Academy, but on such a text as that from the *Seventh Letter* quoted above (if he did not actually compose that himself!). His purpose

9. He might also have added that Aristotle seems to recognise a tripartition of philosophy at *Topics* I 14 (105b19 ff.).

10. In *Histoire du text de Platon*, Paris 1915.

will have been to hammer out something like a coherent body of doctrine from this rather unpromising material.

If we take the sphere of ethics for a start, the sort of issues that were arising, in the wake of Aristotle's *Nicomachean Ethics* (in whatever form that might have been available), would have been the relative importance of the virtues and the lesser goods, those of the body and external circumstances, in the achieving of happiness, or *eudaimonia*, and the overall purpose of life, whether *theoria* or *praxis*. From Plato himself, one might derive rather mixed signals, after all. From the *Phaedo*, for instance, one might conclude that the concerns of the body are simply a distraction for the philosopher, and should be unhitched from as far as possible, even before death (the philosopher should, precisely, practice death!), whereas from the *Republic*, particularly Book IX (cf. esp. 580D-592B), one might deduce that the lesser goods, desired by the spirited element (*thymos*) and the passionate element (*epithymia*), though far inferior to the goods of the soul, are to be accorded a limited status, in a suitably controlled and moderated form. This ambiguity continues in the *Laws*, where, in Book I, 631BC, we learn that "goods are of two kinds, human and divine; and the human goods are dependent on the divine, and he who receives the greater acquires also the less, or else he is bereft of both." These 'human' goods, such as health, beauty, strength and wealth, Plato goes on to say, are far inferior to the 'divine' goods of the soul, which are the four virtues, but they are not to be dismissed from consideration. He goes on to characterize them, however, somewhat later (II 661A-D), as 'conditional goods', which are really good only for the virtuous man, and actually evils for the bad man, who will be liable to misuse them¹¹.

In face of all this, let us consider the definitions of happiness put forth by Xenocrates and Polemon respectively, as relayed to us by the Alexandrian Church Father Clement (*Strom.* II 22). First that of Xenocrates, presumably derived from his treatise *On Happiness*:

11. This topic has recently been discussed, in rather exhausting detail, by CHRISTOPHER BOBONICH, in Ch. 2 of his vast work, *Plato's Utopia Recast*, Oxford 2002.

"Xenocrates of Chalcedon defines happiness as the acquisition of the excellence (or virtue, *aretê*) proper to us, and of the resources with which to service it. Then as regards the proper seat (*to en hōi*) of this, he plainly says the soul; as the motive causes of it (*hyph' hōn*) he identifies the virtues; as the material causes (*ex hōn*), in the sense of parts, noble actions and good habits and attitudes (*hexeis kai diatheseis*); and as indispensable accompaniments (*hōn ouk aneu*), bodily and external goods."

There is much of interest here, if we can trust the basic fidelity of Clement. First of all, can we conclude from this that the distinctive 'metaphysic of prepositions', presumed by such an authority as Willy Theiler to be a product of the scholasticism of the first century B.C.E. or later, is already being utilized by Xenocrates at the end of the fourth century? I'm not sure why not, really. There is nothing inherent in the formulation, I think, that could not have been derived by a scholastically-minded man from the existing, somewhat less systematic usage of prepositions for this purpose by Plato and Aristotle, and I am not sure how or why Clement would have arrived at this application of the prepositional terms, had he not had some stimulus to it from Xenocrates.

More important, however, is the content of the doctrine. We can deduce from this, I think, that *eudaimonia* is for Xenocrates not solely a matter of the acquisition or possession of *aretê*, but "the resources with which to service it," that is to say, the bodily and external goods which are its *hōn ouk aneu*, which I have rendered its 'indispensable accompaniments.'¹²

This in turn may be connected with evidence that can be derived from Cicero in *De Finibus* IV 15-18, where, in confutation of the Stoics, he is presenting the Antiochian view of the doctrine of the Old Academy and Peripatos, or more specifically, of Xenocrates and Aristotle. After declaring that these two start out from the same ethical first principles as do the Stoics later, the 'first things according to nature', or *prôta kata physin*

12. The issue of the role of the *hexeis kai diatheseis* as the 'parts' out of which happiness is constructed is also of interest, as it seems to embody a doctrine, also expressed by Aristotle at the beginning of Book II of the *Nicomachean Ethics* (1. 1103a14-b25), that *ethical* virtue arises from *ethos*, from good training and from the *practice* of noble deeds.

(*prima naturae*, in Cicero's Latin), he proceeds to give a summary of their position. As this account does not accord particularly well with Aristotle's surviving views (though it may have accorded better with early works of his available to Cicero, but not to us), it seems reasonable to claim it, broadly, for Xenocrates¹³:

"Every natural organism aims at being its own preserver, so as to secure its safety and also its preservation true to its specific type¹⁴. With this object, they declare, man has called in the aid of the arts to assist nature; and chief among them is counted the art of living, which helps him to guard the gifts that nature has bestowed and to obtain those that are lacking. They further divided the nature of man into soul and body. Each of these parts they pronounced to be desirable for its own sake, and consequently they said that the virtues (or excellences) also of each were desirable for their own sakes; at the same time they extolled the soul as infinitely surpassing the body in worth, and accordingly placed the virtues also of the mind above the goods of the body. But they held that wisdom is the guardian and protectress of the whole man, as being the comrade and helper of nature, and so they said that the function of wisdom, as protecting a being that consisted of a mind and body, was to assist and preserve him in respect of both."

The principle with which this passage begins does not, admittedly, seem to reflect closely anything appearing in the Platonic dialogues; but it could well be a development of a principle enunciated by Plato's companion Eudoxus of Cnidus, who was noted for maintaining that pleasure was the highest good, on the grounds that the maximization of pleasure was the first thing sought by any sentient organism from its birth on¹⁵. If so, Xenocrates has adapted it to a rather different purpose, to establish a justification for maintaining a concern for physical survival and comfort as a base on which to build. On the other hand, the sentiments expressed

13. I borrow the Loeb translation of H. Rackham.

14. *Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit et in genere conservetur suo.*

15. Cf. ARISTOTLE, *EN* I 12, 1101b27-31; X 2, 1172b9-18. Aristotle remarks, in the second passage, that Eudoxus' views gained considerably in credibility because of his own high personal standards of morality.

in the rest of the text are readily derivable from the passages of the *Laws* mentioned above.

The establishing of 'the things primary according to Nature' as the basis for an ethical theory is attributed by Antiochus also to Polemon (e.g. *De Fin.* IV 50-1), but we may discern from reports of his position a slight increase in austerity, in comparison with his master Xenocrates. It can only have been slight, as they are consistently lumped together in the doxography, but it is significant that Polemon was the teacher of the future Stoic founder Zeno, and he plainly transmitted to him an austere ethical stance, which Zeno then developed further.

Clement reports Polemon's position, immediately following that of Xenocrates (*Strom.* II 22):

"Polemon, the associate of Xenocrates, seems to wish happiness (*eudaimonia*) to consist in self-sufficiency (*autarkeia*) in respect of all good things, or at least the most and greatest of them. For he lays it down that happiness can never be achieved apart from virtue, *while virtue is sufficient for happiness even if bereft of bodily and external goods.*"

It is in this last specification, if in anything, that Polemon is distinctive. One can see here, I think, traces of an on-going argument within the Academy as to the precise status of the so-called 'mortal' goods. Nevertheless, it would seem from Antiochus' evidence that Polemon did not entirely dismiss these lower goods. Here is the passage alluded to above (IV 50-1). Cicero is in the process of criticizing Cato for indulging in various specious Stoic arguments:

"As for your other argument, it is by no means 'consequential', but actually dull-witted to a degree – though, of course the Stoics, and not you yourself, are responsible for that. 'Happiness is a thing to be proud of; but it cannot be the case that anyone should have good reason to be proud without virtue.' The former proposition Polemon will concede to Zeno, and so will his Master (sc. Xenocrates) and the whole of their school, as well as all the other philosophers who, while ranking virtue far above all else, yet couple some other thing with it in defining the highest good; since if virtue is a thing to be proud of, as it is, and excels everything else to a degree hardly to be expressed in words, Polemon will be able to be happy if endowed solely with

virtue, and destitute of all besides, and yet he will not grant you that nothing except virtue is to be reckoned as a good."

We have here, then, the lineaments of a Platonist doctrine on the first principles of ethics and the components of happiness, which, while allowing for variations of emphasis, yet can form the basis for a coherent position. In later times, it rather depended on whether you were more concerned to combat Stoics (as, for example, was Plutarch) or Peripatetics (as was the later Athenian Platonist Atticus) that you took a more or less austere line in ethics – that you favoured, for example, *metriopatheia* over *apatheia* or the reverse – but in either case there was a deposit of Platonist doctrine to fall back on, and that doctrine, I would maintain, was laid down by Xenocrates and Polemon, not immediately by Plato.

The case is similar in the area of the first principles of physics. Plato had left a rather confusing legacy to his successors – or so it must seem to us. We have, on the one hand, the Good of the *Republic*, a first principle which is in some way 'beyond' (*epekeina*) the rest of existence, of which it is the generative ground, as well as an object of desire; but then there is the Demiurge of the *Timaeus*, who is described as an Intellect, but who is represented as contemplating a Model in some way above and beyond himself, in his creation of Soul and of the world (unless the Demiurge and his creation are a myth, and to be deconstructed, as was stoutly maintained, against the criticisms of Aristotle, by both Speusippus and Xenocrates); then there is the One of the hypotheses of the second part of the *Parmenides*, which may or may not have been intended by Plato as a first principle, but which was certainly taken as such in later times; further, there are the first principles set out in the *Philebus* (26Cff.), Limit, the Unlimited, and the Cause of the Mixture, which seem to have a fairly close relationship to the One and Indefinite Dyad of the Unwritten Doctrines; and then, last but not least, we seem to have the doctrine, firmly enunciated first in the *Phaedrus* (245Cff.), but also dominant in Book X of the *Laws*, of a rational World Soul as the first principle of all motion, and therefore of all creation. What are we to do with this embarrassment of riches?

It is fairly plain what Xenocrates did with it; it is less plain in the case of Polemon, but I think that his position is recoverable, if certain minimal clues are probed closely. In either case, the result is interesting. In

the case of Xenocrates, what is attested (though only by the doxographer Aetius, who is a rather doubtful witness)¹⁶ is a pair of Monad and Dyad, the former being characterized as 'Zeus and Odd and Intellect', and spoken of in addition as "having the role of Father, reigning in the heavens" – which latter description seems to connect him, remarkably, with the Zeus of the *Phaedrus* Myth (246E), and to place him, not in any transcendent relation to the physical cosmos, but rather as resident in the topmost sphere of it. In respect of his consort, however, there is what seems to me a serious difficulty in the text, which I have had various stabs at solving over the years, but which still bothers me. Here is the text as it appears in the *Placita*:

"Xenocrates, son of Agathenor, of Chalcedon [holds] as gods the Monad and the Dyad, the former as male, having the role of Father, reigning in the heavens (*en ouranôi basileuousan*), which he terms 'Zeus' and 'odd' (*perittos*, sc. numerically) and 'Intellect', which is for him the primary god; the other as female, in the manner of the Mother of the Gods (*mêtros theôn dikên*), ruling over the realm below the heavens, who is for him the Soul of the Universe (*psychê tou pantos*)."

Here, on the face of it, it seems that the female principle which is the counterpart of the Monad, while being characterized as 'the mother of the gods', is also presented as a World Soul, whose realm of operations is 'below the heavens'. Now I am on record as declaring that either Aetius has gone seriously astray here, or the manuscript tradition has suffered corruption¹⁷. My reason for maintaining that is that we learn also, from the rather more reliable source that is Plutarch (*Proc. An.* 1012D-1013B = Fr. 68 H/188 IP), that, when Xenocrates is interpreting the creation of the soul in the *Timaeus* (35AB), he takes the 'indivisible substance' (*ameristos ousia*) as being in fact the Monad, and 'that which is divided about bodies' (*hê peri ta sômata meristê*) as Multiplicity (*plêthos*)¹⁸, or the

16. *Placita*, I 7, 30, p. 304 Diels = Fr. 15 Heinze/213 Isnardi Parente.

17. 'Xenocrates' Metaphysics: Fr. 15 (Heinze) Re-examined', *Ancient Philosophy* 5, pp. 47-52 (repr. in *The Golden Chain*, Aldershot 1990). I have set out my arguments at more length in *The Heirs of Plato*, Oxford 2003, pp. 98-107.

18. This is actually Speusippus' preferred term for the female principle, but Xenocrates doubtless employed it as well.

Indefinite Dyad, while the Soul, characterized as a 'self-moving number' is the product of these two. So the Indefinite Dyad cannot itself be the World-Soul.

I would like to think that what is happened is that a line has fallen out of the Aetius passage, between *métros theôn* and *dikên*, in which we learned that the Dyad was female, "holding the rank of Mother of the Gods, which he terms 'Rhea' and 'even' and 'Matter'", while *dikên* actually is to be taken as a proper name, Dikê – the assessor of Zeus in Hesiod's *Works and Days* (256-7), and his 'follower' in *Laws* IV 716A – characterizing the World Soul as the offspring of these two entities, rather like Athene (who may also have been mentioned). This would, at any rate, provide us with a coherent account of Xenocrates' system of first principles, which in turn can be seen as an attempt to bring some order into the Platonic *testimonia*.

If we can take this as being the position, we can see, I think, Xenocrates going to work to create a coherent Platonist doctrine to counter the attacks of Aristotle (e.g. in the *De Caelo* I 12). An important part of his strategy is insisting on a non-literal interpretation of the *Timaeus*, since a literal interpretation creates various major embarrassments, which indeed Aristotle picked on. The first problem is the inconsistency of postulating something, to wit, the physical cosmos, that has a beginning but (by arbitrary decree of the Demiurge) no end. That is a logical absurdity, but there is also the difficulty of the Demiurge, though he appears to be a supreme deity, nonetheless contemplating a *paradeigma*, or 'model', in accordance with which he performs his creative work, which is independent of, and co-ordinate with, himself; and there is also the oddity (though it is explained away by ingenious feats of modern exegesis) that, although Timaeus has stated that an intellect cannot be present in anything without a soul (30b2-3), the Demiurge is precisely that – an intellect without a soul¹⁹.

19. The ingenuity I refer to is to make a distinction between *having* an intellect, which would require something to have a soul, and *being* an intellect, which need not involve having or being anything else. That is all well and good, but, in the myth, the Demiurge is more than just a disembodied intellect; he is presented as a divine personage who *has* an intellect, and thus must also have a soul.

However, once one has postulated that the account of demiurgic creation is a myth, all these problems dissolve satisfactorily. What the Demiurge then becomes, it seems to me, is nothing other than a divine Intellect, contemplating its own contents, which are the totality of the Forms, conceived by this stage as numbers, or at least numerical formulae of some sort, and projecting them, eternally, onto a substratum — which Plato himself, notoriously, does not present as matter, but which Aristotle, and very probably both Speusippus and Xenocrates also, did. This is also the Zeus of the *Phaedrus* myth, and perhaps also the Good of the *Republic*.

What, however, of the World Soul of *Laws* X, which would seem to be Plato's last word on the subject of supreme principles? It is not entirely clear to me what is going on here, and I am not sure that Polemon may not have had a slightly different take on it from Xenocrates, but I would suggest that, for Plato in the *Laws*, the supreme principles are indeed still the One and the Indefinite Dyad, but that they are seen as somehow, when considered separately, only *potential* principles, which must come together to be actualized, and the result of their coming together is the generation, first of the whole system of Form-Numbers, and then, with the addition of the principle of mobility, of Soul. Since this whole process must be conceived of as being eternal, and indeed timeless, the actively cosmogonic principle, and the cause of motion to everything else, is in fact the World Soul.

At any rate, that is one version of a system of first principles that is bequeathed to later generations of Platonists, in the form of the triad of God — Forms, or even Form (*Idea*) — Matter, and this goes back, I suggest, primarily to Xenocrates, who, however, was assiduous in fathering it on Plato, and was able to quote a number of proof texts in support of this. That is not, however, the only system that emerges from the Old Academy, and this brings me back to Polemon, and to David Sedley.

We had long had the problem, and it was one that bothered me when I was surveying the Old Academy in the first chapter of *The Middle Platonists*, and for a long time after that, that, although Polemon presided over the Academy for fully forty years, and was a deeply respected figure, all we seemed to know of him, apart from a cluster of anecdotes and sayings, was a modicum of ethical theory; he did not seem to have had any view on physics or logic at all. And yet could that be true? How could one profess to be a Platonist, after all, and disregard the whole metaphysical

structure that underlay Plato's ethical theories? Certainly, Antiochus' spokesman Varro, in a passage of Cicero's *Academica*, I 24-9, gives us what purports to be a survey of Old Academic physics, but it comes across as so palpably Stoic in content that no one gave it a second thought.

However, one small clue does exist to Polemon's doctrine in this area which, if properly pressed, can yield interesting results, and it was this that David Sedley fastened on in his article, 'The Origins of Stoic God'. Immediately following on Aetius' rather extensive report of Xenocrates' theology, he appends a single line: "Polemon declared that the cosmos is God (*Polemôn ton kosmon theon apephê NATO*)."

There were some who noted this doxographic snippet without finding it very interesting, as they felt that it could be rendered, "Polemon declared that the cosmos is a god" – which would be a fairly uninteresting piece of information. But, in the context, it cannot mean that; Aetius is presenting various philosophers' views about the supreme deity, not about any old god. So we are faced with the testimony, albeit baldly doxographic, that, for Polemon, Platonist though he was, the supreme principle is none other than the cosmos. How can that be so?

We must first of all, I suggest, think back to Plato's last thoughts on the subject in *Laws* X – and, more particularly, to his faithful amanuensis, Philip of Opus', appendix to that work, the *Epinomis*²⁰. Philip, in the *Epinomis* (e.g. 976Dff.; 981B-E), comes out unequivocally in support of the position that the supreme principle is a rational World Soul immanent in the cosmos, and indeed that the study of astronomy is the highest science, since one is in fact thereby studying the motions of the divine mind. Philip had presumably convinced himself that this was indeed Plato's final view on the question, but he is actually presenting a rather radical take on Plato's thought, which was plainly not shared by his colleagues Speusippus or Xenocrates. Polemon, however, I would suggest, may have been attracted by it. But if indeed one adopts this view of the active first principle, what follows for one's doctrine of the dynamic structure of the cosmos as a whole? Let us consider Antiochus' account of the

20. I must say that I am entirely convinced by the arguments of LEONARDO TARÁN in his fine edition of this work, *Academica: Plato, Philip of Opus and the Pseudo-Platonic Epinomis*, Philadelphia 1975, that this work is by Philip.

Old Academy's physical theory:

"The topic of Nature, which they treated next (sc. after ethics), they approached by dividing it into two principles, the one the creative (*efficiens* = *poiêtikê*), the other at this one's disposal, as it were, out of which something might be created. In the creative one they considered that there inhered power (*vis* = *dynamis*), in the one acted upon, a sort of 'matter' (*materia* = *hyle*); yet they held that each of the two inhered in the other, for neither would matter have been able to cohere if it were not held together by any power, nor yet would power without some matter (for nothing exists without being necessarily somewhere)²¹. But that which was the product of both they called 'body' (*corpus* = *sôma*), and, so to speak, a sort of 'quality' (*qualitas* = *poiôtês*)." *Metaphysics* 6a24-5).

What we have here is a two-principle universe admittedly very similar to that of the Stoics – but it is also, interestingly, similar to that attributed to Plato himself by Theophrastus in his curious little work, the *Metaphysics* (6a24-5). These two principles can, after all, be taken as the One and the Indefinite Dyad, or Limit and the Unlimited, neither of which can exist without the other, and the union of which generates, first Number and Soul, but ultimately the cosmos. Even the denominating of the active principle as a *dynamis*, and the formal principle (for that is what is being referred to) as *poiôtês*, could be seen as deriving from a scholastic exegesis of the *Theaetetus*, first of 156A, where Socrates refers to active and passive principles in the cosmos as *dynameis*, and then to 182A, where he coins the term *poiôtês*. So even if we are driven to admit that Antiochus is giving something of a Stoic gloss to the material here, it seems reasonable to argue that he cannot have done so without some warrant from the Old Academic sources available to him.

A little further on, in ss. 27-8, the active principle is identified as a rational World Soul, residing primarily in the heavens, but pervading all parts of the cosmos (it is in this sense that the cosmos as a whole can be described as God). It is "perfect intelligence and wisdom (*mens sapienti-*

21. An interesting reference, this, to a passage of the *Timaeus*, 52B: "Everything that exists must necessarily be in some place (*en tini topôi*)."

aque perfecta), which they call God, and is a sort of providence, presiding over all things that fall under its control." There is nothing here, I think, that cannot be derived from a non-literal interpretation of the *Timaeus*.

We can see, then, I think, as in the case of ethical theory, something of a difference of emphasis between the doctrinal positions of Xenocrates and Polemon, though without constituting anything like a contradiction. The first beneficiaries of Polemon's doctrinal stance were the Stoics, but he then became available to such later figures as Eudorus of Alexandria, Nero's court philosopher Thrasyllus, and even the Platonizing Jewish philosopher Philo, all of whom adopted a rather Stoicizing logos-theology; while other philosophers, such as Plutarch and Atticus, will have been more influenced by Xenocrates. Between the two of them, however, they provided the basis for a body of Platonist dogma.

I will pass lightly over the topic of logical theory and epistemology, since really most later Platonists adopted as Platonic the whole Aristotelian system of logic, together with such innovations as were added by Theophrastus and his successors. The Old Academic system of division of all things into categories of Absolute and Relative was not entirely forgotten, but relegated rather to the background. The section of the *Academica* (I 30-2) devoted to logic, though, is not without interest, and indicates that Polemon was not oblivious to that either.

I could also have gone in considerably more detail into the areas of ethics and physics, but I hope that enough have been said here to make my point, which is that the exigencies of inter-school rivalry, initially between the Academy and the Peripatos, but then between later Platonists and both Stoics and Aristotelians, demanded that Platonism become more formalized than it was left by Plato himself, and that it was primarily Xenocrates, in a vast array of treatises, both general and particular, who provided the bones of this organized corpus of doctrine. Not that the Platonists were ever subject to anything like a monolithic orthodoxy. Platonic doctrine was not anything handed down centrally, from above; it was rather a self-regulating system, in which everyone knew what it meant, broadly, to be a Platonist (which could, in later times, embrace being a Pythagorean as well), and managed to stay within those parameters, while squabbling vigorously with each other, as well as with the other schools.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2010

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Λόρδου Thomas Bingham of Cornhill.

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2010

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ἰωάννου Ταϊφάκου, *Φιλοσοφία – Κλέαρχος, Περσαῖος, Δημῶναξ καὶ ἄλλοι Κύπριοι φιλόσοφοι*
ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο

Παρουσιάζω ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας τὸ ἔξοχο βιβλίο τοῦ Καθηγητοῦ Ἰωάννου Ταϊφάκου *Φιλοσοφία – Κλέαρχος, Περσαῖος, Δημῶναξ καὶ ἄλλοι Κύπριοι φιλόσοφοι* (Λευκωσία 2007).

Προσιμακὰ ἐπισημαίνω τὴν οἰκειότητα μὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴ φιλολογικὴ ἐμβρίθεια τοῦ συγγραφέως, καθὼς καὶ τὸν μεγάλον πνευματικὸ μόχθον τοῦ.

*

* *

Ἡ φιλοσοφία εἶναι κορυφαία πνευματικὴ δημιουργία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ὑπέροχη προσφορά των πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Γεραίρονται γιὰ τὴν ἀπαράμιλλήν αὐτὴν δημιουργίαν καὶ προσφοράν ἑπτὰ ἑλληνικὰς πόλεις: Μίλητος, Ἐφεσος, Κλαζομεναὶ στὴν Ἰωνία, Ἐλέα στὴν Ἰταλία καὶ Ἀκράγας στὴ Σικελία, Ἀθήναι στὴ Θράκη καὶ ἡ «πρεσβυτέρη γαῖα Ἰαονίης» Ἀθῆναι, ὅλες πόλεις ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος σὲ χρόνια κλασσικῆς ἐποχῆς τοῦ.

Ἑλλήνες ὅμως λειτουργοὶ τῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξαν ὄχι μόνον στὸν ἕκτον καὶ στὸν πέμπτον καὶ στὸν τέταρτον αἰῶνα π.Χ. Ἀκμάζει καὶ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ ὕστερα, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καὶ μὲ πολὺ ἔντονος ἐπιδόσεις, μάλιστα καὶ ὡς ὁδηγήτρια βίου ἢ καὶ ὡς σύμβουλος πολιτικῆς. Ἐξ ἄλλου, ἡ γεωγραφικὴ περιοχὴ καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων διευρύνεται, ἤδη, μὲ

προέκτασή της και ανατολικά τῆς Ἐφέσου· περιλαμβάνει δηλαδή τότε καὶ τὴν ἀκριτικὴ ἑλληνικὴ μεγαλόνησο Κύπρο.

Ὑπενθυμίζω τὴν ἀπὸ τὸ Κίτιον τῆς Κύπρου καταγωγὴ τοῦ ἰδρυτοῦ καὶ σχολάρχου τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας Ζήνωνος. Ἐκτὸς ὅμως τοῦ μεγαλὸνυμου αὐτοῦ φιλοσόφου, κατάγονται ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ ἄλλοι σπουδαῖοι λειτουργοὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐνταγμένοι κάπως ἢ ἐντακτέοι μᾶλλον στὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς σπουδαῖες τάσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ὕστερα. Αὐτῶν ἀκριβῶς ὁ βίος καὶ ὅσα τοῦ ἔργου των ἀποσπάσματα ἔχουν περισωθεῖ εἶναι τὸ θέμα τοῦ παρουσιαζόμενου ὀγκωδέστατου βιβλίου, ἐξακοσίων πενήντα πέντε σελίδων μεγάλου σχήματος.

Εἶναι τὸ βιβλίον αὐτὸ ἕκτο σειρᾶς βιβλίων ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ἀρχαία Κυπριακὴ Γραμματεία», ἐκδιδομένης στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ἀναστάσιος Γ. Λεβέντης, ὑπὸ τὴ γενικὴ ἐποπτεία Πάτροκλου Σταύρου, Κυπρίου, καὶ πρώην μέλους στὴν Κυβέρνηση τοῦ Ἐθνάρχου Μακαρίου. Τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν περιλαμβάνει παραθέματα φιλοσοφίας τοῦ Ζήνωνος, καθὼς αὐτὸς καὶ ἡ φιλοσοφία του ἦταν τὸ θέμα τοῦ προηγούμενου βιβλίου τῆς σειρᾶς.

*

* *

Στὶς 59 σελίδες τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου ἐμφανίζονται ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα Κυπρίων φιλοσόφων, μετὰ ἐπίμονη ἀνίχνευση τῶν γι' αὐτοὺς καὶ γι' αὐτὰ μαρτυριῶν σὲ διάφορους συγγραφεῖς τῆς ὕστερης ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἢ καὶ τῶν χρόνων τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀντλησὴ κάπως ἀπὸ σύγχρονους μας ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἀναγνώστης χειραγωγεῖται πρὸς τὸν φιλολογικὸ-ἱστορικὸ αὐτὸν θησαυρὸ μὲ σχολαστικὴν στὴν καλὴ ἔννοια ἐπιμέλεια τοῦ συγγραφέως.

Ἰδοὺ τίτλοι κεφαλαίων τῆς Εἰσαγωγῆς, ὅπου ὀνομάζονται κατὰ χρονικὴ σειρὰ Κύπριοι φιλόσοφοι, προγενέστεροι, σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροι τοῦ Ζήνωνος: Εὐδήμος, ὁ ἐταῖρος Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους· Κλέαρχος Σολεὺς ὁ Περιπατητικὸς· Περσαῖος Κιτιεύς, ὁ μαθητὴς τοῦ Ζήνωνος. Ἀπὸ τὸν Περσαῖον μέχρι τὸν Δημῶνακτα· Δημῶναξ, ὁ Κυνικός, τῆς Δεύτερης Σοφιστικῆς.

Αὐτοί, λοιπόν, εἶναι οἱ ἐκτὸς Ζήνωνος, σπουδαῖοι Κύπριοι φιλόσοφοι: Κλέαρχος, Περσαῖος, Δημῶναξ, ἀλλὰ καὶ ὁ Εὐδήμος, «εἰς ὃν Ἀριστοτέλης ἀποθανόντα τὸν περὶ ψυχῆς διάλογον ἐποίησε». Εἶχε συμπράξει ὁ Κύπριος αὐτὸς φιλόσοφος, ὁ ἀρχαιότερος τῶν Κυπρίων φιλοσόφων, στὴν πολιτικὴ ἐπιχείρησιν ὁπαδῶν τοῦ

Πλάτωνος «περί τὸν Σπεύσιππον», γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Διονυσίου, τυράννου τῶν Συρακουσῶν.

Ὁ Κλέαρχος, «Ἀριστοτέλους ὢν μαθητὴς καὶ τῶν ἐκ τοῦ Περιπάτου φιλοσόφων οὐδενὸς δεύτερος», εἶχε συγγραφικὸ ἔργο πλουσιώτατο, μὲ ἀπήχηση εὐρύτατη ἕως καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τὰ ἔργα του «Περὶ βίων», «Ἑρωτικά», «Περὶ παροιμιῶν», «Περὶ γρίφων» φαίνεται νὰ ὑπάρχουν αὐτόνομα ἕως καὶ τοὺς χρόνους τῆς Δευτέρας Σοφιστικῆς. Ἴδου ὅμως τίτλοι καὶ ἄλλων ἔργων του: «Πλάτωνος Ἐγκώμιον», «Περὶ τῶν ἐν τῇ Πλάτωνος Πολιτεία μαθηματικῶς εἰρημένων», «Περὶ παιδείας», «Περὶ φιλίας», «Περὶ ὕπνου», «Περὶ τοῦ πανικοῦ», «Γεργίθιος», «Γλῶσσα», «Ἀρκεσίλας», «Τακτικά».

Ἀποσπάσματα μόνο καὶ συμπιλήματα σώζονται ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πλουσιώτατου ἔργου τοῦ Κλεάρχου. Ἡ παράθεσή τους ἐκτείνεται σὲ ὑπὲρ τις ἑκατὸν σελίδες τοῦ παρουσιαζομένου βιβλίου, ἐνῶ καὶ τριάντα δύο ἀκόμη σελίδες τῆς Εἰσαγωγῆς ἐνέχουν ἐργογραφικὰ καὶ βιογραφία τοῦ πολυγραφώτατου αὐτοῦ Κυρίου φιλοσόφου.

Γράφει ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου γιὰ τὸν Κλέαρχο: «Τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Κλεάρχου ἀποπνέει ἐλληνισμόν... Ἡ χρονικὴ συγκυρία ἦταν ἐξαιρετικὴ· κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μακεδονικῶν ἐκστρατειῶν στὴν Ἀσία, ὅταν νέοι δρόμοι φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων ἀνοίγαν στὸν εὐρὺ δρόμο τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Κλέαρχος φαίνεται ὅτι τοὺς παρακολούθησε μέχρι τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, φωτιζόμενος ἀπὸ τὴ σοφὴ παρακαταθήκη τοῦ βαθιὰ ἀνθρωπιστικοῦ δελφικοῦ πνεύματος, καὶ φωτίζων συγχρόνως» (σελ. XXVIII)· καὶ συμπερασματικά: «ὁ Κλέαρχος βρίσκεται στὸ μεταίχμιο δύο ἐποχῶν καὶ δύο ἡπείρων... ὁ λόγος του δὲν εἶναι λόγος ἐξελληνισμένου· εἶναι λόγος ἐπιτηδευμένος, λόγος στοχαστῆ, ἀλλὰ κυρίως Ἑλληνα συγγραφέα, ποὺ διαδηλώνει μέσω τοῦ ὕφους του ὅτι καινοτομεῖ..., δὲν εἶναι κατώτερος τῆς Σχολῆς ποὺ ἀναγνωρίζει ὅτι ἀνήκει· εἶναι διαφορετικὸς» (σελ. XLVIII).

Μεταγενέστερος τοῦ Κλεάρχου κατὰ ἥμισυ αἰῶνα καὶ πλέον ὁ Περσαῖος, συμπατριώτης καὶ μαθητὴς ἄμεσος τοῦ Ζήνωνος, περιβλημένος μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του ὡς ἄξιος διάκονος τῆς φιλοσοφίας, ἐκπροσωπεῖ κατ' ἐξοχὴν τὴν στρατευμένη στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς φιλοσοφία, δηλαδὴ ὡς ἐνταγμένος στὴ χαρακτηριστικὴ τῆς Ἀρχαίας Στοᾶς ἐπιδίωξη νὰ ἐπηρεάζει πρὸς τὴν ὀρθὴ πολιτικὴ τοὺς βασιλεῖς μὲ παροχὴ σ' αὐτοὺς φιλοσοφημένων συμβούλων. Ἐξῆσε ὁ Περσαῖος ἀπὸ τὸ 300 περίπου ἕως τὸ 243 π.Χ. Ἐφυγε ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ διέμεινε πολλὰ χρόνια στὸ περιβάλλον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου, σταλμένος σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ζήνωνα. Ὁ Ἀντίγονος τὸν περιέ-

βαλλε με τήν ἐκτίμησή του, ὥστε καί νά τοῦ ἐμπιστευθεῖ τήν ἀνατροφή τοῦ υἱοῦ του, καί ὕστερα νά τόν διορίσει πολιτικό ἀρχηγό τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἀκροκορίνθου.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο του, ὅχι ἐκτεταμένο, συγκριτικὰ πρὸς τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κλεάρχου ἢ καὶ ἄλλων, δὲν σώθηκε παρὰ μόλις σὲ ἀποσπάσματα ὀλίγα.

Ἰδοὺ τίτλοι κάποιων ἔργων του: «Περὶ θεῶν», «Ἠθικαὶ Σχολαί», «Συμποτικοὶ Διάλογοι», «Συμποτικά Ὑπομνήματα», «Λακωνικὴ Πολιτεία», ἢ καὶ «Περὶ ἐρώτων», «Προτρεπτικοί», «Πρὸς τοὺς Πλάτωνος Νόμους», «Περὶ γάμου». Ἐνδεικτικὸ τῆς φήμης τοῦ Περσαίου εἶναι καὶ ὅτι κατὰ Πλούταρχον: «... περὶ Περσαίου πλείονες ἰστοροῦσιν».

Ὁ Δημῶναξ, πολὺ μεταγενέστερος καὶ τοῦ Περσαίου καὶ πολὺ μακροβιότερος, ἀφοῦ ἔζησε μεταξὺ 80 καὶ 180 μ.Χ., χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Ταῖφάκος, ἔστω δυνητικά, «ὡς Κυνικός τῆς Δεύτερης Σοφιστικῆς». Ὁ τέταρτος αὐτὸς σπουδαῖος Κύπριος φιλόσοφος, παρόμοια πρὸς τὸν Σωκράτη, —πρότυπό του ὅπως καὶ ὁ Διογένης—, δὲν ἔγραψε ἀλλὰ δίδαξε μὲ τὸ παράδειγμα τῆς συμπεριφορᾶς του καὶ μὲ τὸν προφορικὸ λόγον του· εὐτύχησε ὅμως νὰ γράψῃ ὁ Λουκιανὸς «Βίον Δημῶνακτος», καί, διαμέσου τοῦ λουκιάνειου αὐτοῦ συγγράμματος προπάντων, προβλήθηκε στὴν Ἱστορίαν τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας ὡς κορύφωμα τῆς Δευτέρας Σοφιστικῆς, δηλαδή, ὅπως γράφει ὁ κ. Ταῖφάκος, τῆς «τελευταίας ἀναλαμπῆς τοῦ γνήσιου ἐλληνικοῦ πνεύματος», στὴν ὁποία συμμετεῖχαν ἐνεργὰ Ἕλληνες καὶ ἐλληνίζοντες, ἀπὸ τὴν Ἱταλία μέχρι τὸν Εὐφράτη.

Υπῆρξε, κατὰ Λουκιανόν, ὁ Δημῶναξ γόνος Κυπριακῆς οἰκογένειας εὐκατάστατης καὶ διακεκριμένης, ἐνωρὶς ὅμως τράπηκε στὴ φιλοσοφίαν καὶ τὴ διακόνησε μὲ τὸν τρόπο του ἐπὶ δεκαετίες πολλὰς στὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Γράφει ὁ Λουκιανός: «τοιοῦτός τις ἦν ὁ τρόπος τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ, πρᾶος καὶ ἡμερος καὶ φαιδρός».

Παρέμεινε ἀνέντακτος ὁ Δημῶναξ σὲ οἰανδήποτε φιλοσοφικὴ Σχολὴ καὶ ἡ τάση του πρὸς τὴν κυνικὴ φιλοσοφίαν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀκρότητες. Ἐκφραστικώτατη γιὰ τὴν πηγαία σχέση του μὲ τὴ φιλοσοφίαν εἶναι ἡ ἀπάντησή του, ὅταν ρωτήθηκε πότε ἄρχισε νὰ φιλοσοφεῖ: «καταγινώσκων ἑμαυτοῦ ἡρξάμενην». Πολλὰς ἐκφράσεις του μαρτυροῦν τὸν σκεπτικισμόν του, ἀλλὰ καὶ τὸν ὀρθολογισμόν του, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα μὲ ὅχι ὀλίγα στοίχεια μυστικισμοῦ, ἐπέισακτα κάπως ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ τόλμη του νὰ εἰρωνεύεται ἢ καὶ νὰ ἐπικρίνει τοὺς ἰσχυροὺς γύρω του, πλουσίους ἢ ἄλλους ἢ καὶ Ρωμαίους ἀξιωματούχους. Ἀλλὰ προπάντων πρέπει νὰ ἐξαρθῇ τὸ κατ' ἐξοχὴν

χαρακτηριστικό της με τη φιλοσοφία ταυτισμένης ζωής του, ἡ ἔντονη καὶ ἀνένδοτη βίωση τῆς ἐλευθερίας ὡς τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ.

Ἐξηγοῦν αὐτὰ ὅλα τὴν ἀξιολογικὴ ἐτυμηγορία τοῦ κ. Ταϊφάκου, ὅτι «ὁ Δημῶναξ ὑπῆρξε τὸ πλεόν σπινθηροβόλο πνεῦμα ποὺ γέννησε μέχρι σήμερα ἡ Κύπρος». Ἀς προσθέσουμε ὅτι συμβάλλει κάπως στὴν ἐντύπωση αὐτὴ ὁ ἐξυμνητικός τοῦ βίου του γλαφυρὸς καὶ γενναϊδῶρος λόγος τοῦ Λουκιανοῦ.

Ἀς ἀκουσθοῦν ὅμως στὴ γεραρὴ αὐτὴ Αἴθουσα τὰ ὀνόματα καὶ ἄλλων Κυπρίων, διακόνων τῆς φιλοσοφίας, ἔστω θεωρούμενων ὡς ἐλασσόνων: Νικάνωρ, Νικαγόρας, Διοσκουρίδης, Πύθων Ἀριστοκράτου, Ἀρισταγόρας· νεώτεροι ἀπὸ αὐτούς, οἱ περὶ τὸν Καρνεάδη, Σχολάρχῃ τῆς Μέσης Ἀκαδημίας, Ἰππαρχος, Ἀριστάναξ, Εὐπείθης, Ζηνόδοτος, καὶ ὁ τοῦ Στωικοῦ Παναιτίου μαθητῆς Σώτας· ἀκόμη νεώτεροι: Φιλόλαος, Ἀριστόδημος, Ρουφῖνος ὁ Περιπατητικός, ἀλλὰ καὶ Βάκχιος Τρύφωνος, πλατωνικός, ὁ καὶ πρῶτος διδάσκαλος τοῦ φιλοσοφημένου Ρωμαίου Αυτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου.

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου διαφεῖται σὲ δύο μέρη, με τίτλους «Κείμενο καὶ Μετάφραση» τὸ πρῶτο (σελίδες 4-229), «Ἑρμηνευτικὸ Ὑπόμνημα» τὸ δεύτερο (σελίδες 233-528).

Στὶς 226 σελίδες τοῦ πρώτου Μέρους ὑπάρχουν ἀντικρυστὰ κείμενα καὶ μετάφρασή τους, περισπωστικὰ τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ εἴτε μαρτυρικὰ γι' αὐτόν, ἢ καὶ γιὰ τὸν βίον τοῦ Κλεάρχου (σελίδες 110), τοῦ Περσαίου (σελίδες 40), τοῦ Δημῶνακτος (σελίδες 38) καὶ τῶν ἄλλων Κυπρίων φιλοσόφων (συνολικὰ σελίδες 32). Οἱ 226 αὐτὲς σελίδες εἶναι πανδέκτης κυριολεκτικὰ τῶν σχετικῶν μὲ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου γραμματειακῶν στοιχείων.

Στὶς 295 σελίδες τοῦ δεύτερου Μέρους ὁ Κλεάρχος πάλι ἔχει τὴ μερίδα τοῦ λέοντος (σελίδες 233-379). Οἱ περισωσμένες γνῶμες του, οἱ παραθεμένες στὸ πρῶτο Μέρος, ἐρμηνεύονται ἢ σχολιάζονται πολλαπλὰ, καὶ μὲ ἀναφορά σὲ πλείστους ἄλλους διακόνους τῆς φιλοσοφίας, συγχρόνους τοῦ ἢ προγενεστέρους του. Μὲ παρόμοιο τρόπο στὶς σελίδες 381-528 ἐρμηνεύονται καὶ σχολιάζονται οἱ παραθεμένες στὸ πρῶτο Μέρος γνῶμες τοῦ Περσαίου καὶ τοῦ Δημῶνακτος καὶ ἄλλων Κυπρίων φιλοσόφων.

Ἀξίζει νὰ παρουσιασθεῖ ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ ἄριστο αὐτὸ βιβλίον Ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ τὸ χαρακτηρίζω ἄριστο ὑπεύθυνα, ἔστω καὶ ἂν ἔχει κάποια ἐλλείμματα σὲ κομψότητα ὕφους καὶ σὲ γλαφυρότητα γλώσσας, τίμημα θεμιτὸ γιὰ τὸν δυσέλεγκτο θησαυρισμὸ στὶς σελίδες τοῦ πλήθους νοημάτων, βαρύτιμης σπουδαιότητας.

Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσίαση αὐτὴ ἄς θεωρηθεῖ καὶ ὡς ἔκφραση τιμῆς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν πρὸς τὴν γενέτειρα Κύπρο, τόσων διακόνων τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κιτιέως Ζήνωνος, δημιουργοῦ τῆς Στωικῆς φιλοσοφίας, δοξαστικῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη.

Χαίρω, ἰδιαίτερα, γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐπικοινωνία μας ἀπόψε, διαμέσου τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Ταϊφάκου, μὲ σεβάσματα τέχνα τῆς πρὸς ἀνατολὰς ἀκριτικῆς Μεγαλονήσου τῆς Ἑλλάδος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2ΑΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2010

ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΚΟΥΡΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟ

Ἔχω τὴν ἰδιαίτερη τύχη καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ νὰ συμμετέχω σήμερα στὴν τελετὴ ἀναγορεύσεως τοῦ Καθηγητῆ Βασιλείου Σκουρῆ ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Εἶναι παγκοσμίως γνωστὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Βασιλείου Σκουρῆ σὲ κλίμακα εὐρύτερη, διεθνῇ. Στὰ στάδια ποὺ ἔχει διαδράμει θὰ ἀναφερθεῖ, ὡς εἰδικὸς ἀγορητῆς, ὁ κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος.

Θεωρῶ ὅμως, προτοῦ τὸν παρακαλέσω νὰ πάρει τὸν λόγο, χρέος μου νὰ τὸνίσω, ὡς προσωπικὴ ἐμπειρία, ὅτι συνυπηρετώντας μὲ τὸν Βασίλειο Σκουρῆ στὸ Νομικὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκτιμήσω τίς γνώσεις, τὴν εὐθυκρισία καὶ τὸ ἥθος του – ὅλα στὸν ὕψιστο βαθμὸ.

Κύριε συνάδελφε, ἀγαπητὲ φίλε, εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ σᾶς ὑποδέχομαι στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κύριοι Πρόεδροι καὶ μέλη τῶν Ἀνωτάτων Δικαστηρίων,
Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαῖκοί,

Κυρίες και Κύριοι,

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας μου ἀνέθεσε τὴν παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Καθηγητῆ κ. Βασιλείου Σκουρῆ. Τὴν ἐντολὴ αὐτὴ θεωρῶ μεγάλη τιμὴ καὶ ἐκτελῶ μὲ ἰδιαίτερη χαρά.

Ὁ Καθηγητὴς Β. Σκουρῆς γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὴν 6ῃ Μαρτίου 1948, ὅπου παρακολούθησε τὰ μαθήματα τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Ἀπὸ τὸ 1965 ἕως τὸ 1970 σπούδασε νομικὰ στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἐλεύτερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ὡς ὑπότροφος τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδρύματος Ἀκαδημαϊκῶν Ἀνταλλαγῶν, καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1970 ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς νομικῆς. Ἀπὸ τὸ 1970 ἕως τὸ 1972 πραγματοποιοῖσε μεταπτυχιακὰς σπουδὰς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου. Ἀπὸ τὸ 1972 ἕως τὸ 1977 ὑπηρέτησε ἀρχικὰ ὡς βοηθὸς καὶ κατόπιν ὡς ἐπιμελητὴς στὴν ἔδρα πού κατεῖχε ὁ διάσημος Καθηγητὴς Karl August Betermann. Τὸ 1973 ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς νομικῆς μὲ τὴ διάκριση «Magna cum Laude» καὶ τὸ 1978 ἐκλέχθηκε ὑφηγητὴς τοῦ Συνταγματικοῦ καὶ Διοικητικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἀμβούργου.

Διετέλεσε ἑκτακτὸς καθηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (1977-1980) καὶ τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Δημοσίου Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Bielefeld τῆς Γερμανίας (1980-1982). Τὸ 1982 ἐκλέχθηκε τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Διετέλεσε Ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν γιὰ τὴ διενέργεια τῶν ἐκλογῶν τῆς 5ῃς Νοεμβρίου 1989 καὶ τῆς 22ας Σεπτεμβρίου 1996, Διευθυντὴς Ἑρευνῶν (1985-1990), Γραμματέας (1990-1997) καὶ ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο 1997 Διευθυντὴς στὸ Κέντρο Διεθνoῦς καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Οἰκονομικοῦ Δικαίου.

Εἶναι μέλος τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας Δικαίου Trier (ἀπὸ τὸ 1995).

Ἔχει παραδώσει μαθήματα καὶ ἔχει πραγματοποιήσει διαλέξεις σὲ πανεπιστήμια καὶ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα στὴν Ἑλλάδα, Γερμανία, Γαλλία, Ἰταλία, Μεγάλῃ Βρετανία, Βέλγιο, Ἰσπανία, Ὀλλανδία, Ἑλβετία, Αὐστρία, Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Σλοβενία, Οὐγγαρία καὶ Κύπρο.

Ἔχει μετὰσχει (πάντοτε κατόπιν προσωπικῶν προσκλήσεων) σὲ μεγάλο ἀριθμὸ εὐρωπαϊκῶν καὶ διεθνῶν συνεδρίων μὲ εἰσηγήσεις ἢ παρεμβάσεις, πού ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ πρακτικὰ τῶν συνεδρίων.

Ἡ ἐργογραφία τοῦ Καθηγητῆ Β. Σκουρῆ εἶναι ἐξαιρετικά ἐκτεταμένη καὶ ἔχει ὡς ἀντικείμενο κριτικὴ ἀνάλυση τῶν σύγχρονων θεσμῶν τοῦ ἐθνικοῦ δημοσίου δικαίου διοικητικοῦ καὶ συνταγματικοῦ, καθὼς καὶ τοῦ δικαίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

Ἔχει δημοσιεύσει, μετὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του καὶ τὴ διατριβὴ του γιὰ ὑφηγεσίᾳ, 11 μονογραφίες καὶ 45 ἐπιστημονικὲς μελέτες στὴν ἐλληνικὴ καὶ 23 στὴ γερμανικὴ, γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα.

Τὰ ἔργα του διακρίνονται γιὰ ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1999 διορίστηκε Δικαστὴς στὸ Δικαστήριον τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων καὶ μόλις μετὰ τέσσερα χρόνια οἱ δικαστὲς τὸν ἐξελέξαν Πρόεδρο. Ἡ θητεία του ἀνανεώθηκε δύο φορές, καὶ ἐπανεκλέχθηκε Πρόεδρος δύο φορές ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του, ἔτσι εἶναι σήμερα Πρόεδρος τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως.

Μετέσχε ὡς παρατηρητῆς, ἐκ μέρους τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, στὴ Συνέλευση ποὺ συνέταξε τὸν Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καὶ κλήθηκε σὲ ἀκρόαση ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Συνέλευση ποὺ συνέταξε τὴ Συνταγματικὴ Συνθήκη. Ἔτσι συνέβαλε δραστικὰ στὴ διαμόρφωση τῶν σχετικῶν κεμένων, μὲ σοβαρὲς καὶ οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις.

Ὁ κεντρικὸς ρόλος τοῦ Καθηγητῆ Σκουρῆ ὡς Προέδρου τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ἔχει ἐπιβραβευθεῖ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Δικαστηρίου, ὅπως ἐπιβεβαιώνει ἡ τρίτη ἐκλογή του.

Τυπικὰ ὁ ρόλος Προέδρου ἐνὸς Ἀνώτατου Δικαστηρίου εἶναι, ὅπως σὲ κάθε πολυμελὲς δικαστήριον, ἰσοδύναμος τοῦ ρόλου ὅλων τῶν μελῶν τοῦ δικαστηρίου αὐτοῦ, καὶ γιὰ τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης ὁ Πρόεδρος ψηφίζει τελευταῖος. Οὐσιαστικὰ ὅμως, ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἀνώτατου Δικαστηρίου, ἰδίως ὅταν ἡ θητεία του εἶναι μακροχρόνια, σφραγίζει τὸ δικαιοδοτικὸ ἔργο τοῦ δικαστηρίου. Αὐτὸ συμβαίνει ἰδιαίτερα στὴν περίπτωσιν τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ποὺ ἔχει ὡς κύρια ἀποστολὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, οἱ κανόνες τοῦ ὁποίου ὑπερισχύουν τῶν κανόνων τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης τῶν κρατῶν-μελῶν, ἀλλὰ καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐνιαίας ὑπερεθνικῆς (ἐνωτικῆς) ἔννομης τάξης.

Ἡ νομολογία τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ἐπὶ προδικαστικῶν ἐρωτημάτων ποὺ θέτουν τὰ ἐθνικὰ δικαστήρια καὶ ἐπὶ θεμάτων οὐσίας, μετὰ ἀπὸ προσφυγὲς καὶ αἰτήσεις ἀναίρεσεως, εἶναι πηγὴ δικαίου ποὺ ὀφείλουν

νά εφαρμόζουν τὰ ἔθνικα δικαστήρια, ὅταν κρίνουν θέματα τὰ ὅποια ἔχουν σχέση με τὸ δίκαιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ἀλλὰ καὶ πολύτιμος ὁδηγὸς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς νομολογίας τους ἐπὶ θεμάτων ποὺ διέπονται ἀπὸ ἔθνικους κανόνες.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει γιὰ τὰ νομοθετικά ὄργανα καὶ τὰ κανονιστικῶς δρῶντα διοικητικά ὄργανα κάθε ἔθνικῆς ἔννομης τάξης.

Ἡ διαμόρφωση τῆς νομολογίας τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ἀπαιτεῖ τὴ σύμπτωση τῶν σκέψεων μελῶν τοῦ Δικαστηρίου, ποὺ προέρχονται ἀπὸ κράτη-μέλη τὰ ὅποια ἔχουν τίς δικές τους ἔννομες τάξεις καὶ νομικὲς παραδόσεις, ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα διαφέρουν μεταξύ τους. Ἐκεῖ δὲ ἀκριβῶς συνίσταται ὁ ἀναλυτικὸς καὶ τελικὰ συνθετικὸς ρόλος τοῦ Προέδρου, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπαιτούμενη σύμπτωση τῶν σκέψεων καὶ συμπερασμάτων, ποὺ καταλήγουν στὴν ἀπόφαση. Ἡ ἀπέραντη νομικὴ κατάρτιση καὶ φιλοσοφικὴ ὑπόδομή τοῦ Καθηγητῆ Σκουρῆ, ἡ συναινετικὴ του διάθεση, ἀλλὰ καὶ ἡ προσπάθειά του γιὰ τὴν παραγωγή σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἀποτελεσματικοῦ δικαιοδοτικοῦ ἔργου, τὸν ἔχουν ἀναδείξει, κατὰ τὴ γενικὴ ἀναγνώριση τῶν μελῶν τοῦ Δικαστηρίου, σὲ ἕξοχο Πρόεδρο.

Ὁ Καθηγητὴς Σκουρῆς, Μακεδόνας, ὡς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος σταδιοδρόμησε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὸν τόπο του, ποὺ τόσο ἀγαπάει.

Ὡς βαθὺς ἐρευνητὴς τόλμησε νὰ ἐκτεθεῖ καὶ στὸ ἑλληνικὸ καὶ εὐρωπαϊκὸ κυρίως νομικὸ κοινό.

Ἡ θητεία του ὡς Προέδρου τοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως ἀναγνωρίζεται καὶ ἐκτιμᾶται γενικά. Ἐχει ἀποκτήσει ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἐπιστημονικὸ κύρος σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτῆς. Ὁ Καθηγητὴς Σκουρῆς τιμᾷ ἰδιαίτερα τὴ χώρα μας.

Ἀγαπητὲ Βασίλη, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀναγνώρισε τὴν προσφορά σου καὶ σὲ ὑποδέχεται στοὺς κόλπους της.

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΚΟΥΡΗ

Αισθάνομαι δέος και συγκίνηση που καλούμαι να έκφωνήσω όμιλία ενώπιον των εκπροσώπων του ανώτατου πνευματικού ιδρύματος της χώρας, έχοντας κριθεί άξιος της ψήφου και της εμπιστοσύνης τους. Αναλογίζομαι πόσες και ποιές σπουδαίες προσωπικότητες λάμπρυναν με την παρουσία και τις συμβολές τους τόν χώρο αυτό, υποκλίνομαι στη μνήμη τους και τους τιμώ. Κυρίες και κύριοι της Ακαδημίας Αθηνών, σάς εύχαριστώ εκ βάθους καρδιάς και σάς διαβεβαιώ ότι έχω επίγνωση πόσο σημαντική είναι ή τιμή που μου περιποιείτε. Θερμό χαιρετισμό όφείλω στόν Πρόεδρο της Ακαδημίας, Καθηγητή κ. Σβολόπουλο, για τή συμπαράσταση και τή φιλική υποδοχή που μου επιφύλαξε, ενώ δέν έχω πράγματι λόγους και κυριολεκτικά κωλύομαι να αναφερθώ στόν έπαινο του Νέστορα και έφηβου του επιστημονικού πεδίου που ύπηρετώ, του κ. Σπηλιωτόπουλου. Κύριε Καθηγητά, με τή γενναιοδωρία που σάς χαρακτηρίζει ζωγραφίσατε μία εικόνα με πολύ ζωηρά χρώματα, αμβλύνατε όλες τις γωνίες και ανέβασατε τόν πήχυ των προσδοκιών σέ δυσθεώρητα ύψη. Έλπίζω συνεπώς στην επιείκεια όλων σας, αν δέν ανταποκριθώ σ' αυτές τις προσδοκίες.

Θεώρησα σκόπιμο να επιλέξω ως αντικείμενο της ανακοίνωσής μου προβληματισμό που βρίσκεται εκτός της έν στενής έννοιας δραστηριότητάς μου στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε να αποφύγω τις δεσμεύσεις τις όποιες συνεπάγεται τó άξιόμά μου. Άλλωστε όποιος έχει τήν τύχη να ανεβαίνει στο βήμα αυτό, άσκει, καθώς έχει χρέος, τήν ακαδημαϊκή του έλευθερία. Τήν ακαδημαϊκή έλευθερία επικαλομαι λοιπόν και σκοπεύω να σάς εκθέσω όρισμένες σκέψεις για τή θέση των κοινωνικών ήθικων προτύπων και της ατομικής ήθικης στο Σύνταγμά μας.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση Συντάγματος και «ήθικης» επαναφέρει στο προσκήνιο παλαιά και κλασικά έρωτήματα, που διατηρούν αναλλοίωτη τή σημασία τους και επιτρέπουν να αντίληφθούμε και να εξηγήσουμε καλύτερα όρισμένα φαινόμενα των ήμερών μας. Πρόκειται για τó σταθερό δίλημμα σέ ποιά έκταση ό καταστατικός νόμος

τῆς πολιτείας θὰ ἀσπασθεῖ συγκεκριμένα ἠθικά πρότυπα ἢ θὰ λάβει ἀποστάσεις, τηρώντας μία στάση ἀποχῆς ἀπὸ ἠθικὲς διαβεβαιώσεις καὶ ἀνοχῆς τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς. Τὸ Σύνταγμα ὀφείλει καὶ μπορεῖ νὰ ἐπιδίδεται σὲ ἠθικὲς σταθμίσεις, ἀπονέμοντας ἠθικὰ πρόσημα καὶ εὖσημα, ἢ μπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ ἀπέχει ἀπὸ παρόμοιες ἀξιολογήσεις καὶ νὰ ἀνέχεται ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς ἠθικὲς (καὶ ἀνῆθικες) ἀντιλήψεις; Ο συντακτικὸς νομοθέτης ἔχει χρέος νὰ «τοποθετεῖται» στὰ μεγάλα ἠθικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς μας ἢ ἀντιθέτως εἶναι προτιμότερο νὰ τὰ ἀφήνει ἀναπάντητα καὶ ἐκκρεμῇ, γιὰ νὰ συζητοῦνται καὶ νὰ κρίνονται στὸ ἐπίπεδο καὶ στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτικῆς;

Παρατηρώντας τὶς δύο ἐκδοχές, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἐνδεδειγμένη λύση στὸ πλαίσιο μίας σύγχρονης καὶ προσανατολισμένης στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου συνταγματικῆς τάξης. "Ὅσο ἐλκυστικὲς καὶ ἐὰν φαίνονται οἱ περὶ ἠθικῆς δηλώσεις στὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος, πρέπει νὰ τονίσω ἐξ ἀρχῆς ὅτι μὲ τὴ φιλελεύθερη συνταγματικὴ παράδοση συμβαδίζει ὅχι ἡ αὐστηρὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ ἡ αὐτοσυγκράτηση σὲ θέματα ἠθικῆς. Καὶ δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴ βασικὴ κατεύθυνση, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλα τὰ σύγχρονα συντάγματα ἀνὰ τὸν κόσμο. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ μὲ δεδομένη τὴν κατεύθυνση αὐτή, ἡ μελέτη τοῦ ρόλου τῆς ἠθικῆς στὴ συνταγματικὴ ἐρμηνεία καὶ πρακτικὴ εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρη. Οἱ βασικοὶ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπέλεξα νὰ πραγματευτῶ τὸ συγκεκριμένο θέμα εἶναι δύο.

Ὁ πρῶτος σχετίζεται μὲ δύο ἀντίρροπες τάσεις ποὺ ἀναπτύσσονται τὰ τελευταῖα χρόνια σὲ ἐπίπεδο συνταγματικῶν ἀναθεωρήσεων καὶ κοινῆς νομοθεσίας. Ἀφενὸς, παρατηρεῖται ἡ ὁλοένα καὶ πιὸ ἐνισχυμένη προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἀπὸ τοὺς ὁρατοὺς κινδύνους μίας μεταμορφωμένης σὲ σύγκριση μὲ τὸ παρελθὸν καὶ ἐξοπλισμένης μὲ ἄφθονα καὶ ἄρτια τεχνολογικὰ μέσα δημόσιας, ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικῆς ἐξουσίας¹. Ἀφετέρου, καθίσταται ὁλοένα καὶ πιὸ ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη

1. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει ἰδίως γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 2001 καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀρθροῦ 5 μὲ σκοπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῶν βιολογικῶν πειραματισμῶν, τοῦ ἀρθροῦ 9 μὲ σκοπὸ τὴν προστασία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν ἀποθήκευση καὶ τὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία προσωπικῶν δεδομένων, τοῦ ἀρθροῦ 14 μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἄμυνας τοῦ ἰδιώτη κατὰ τῆς μετάδοσης ἀνακριβῶν εἰδήσεων καὶ σχολίων καὶ τοῦ ἀρθροῦ 19 μὲ σκοπὸ τὴν βελτίωση τῶν ἐγγυήσεων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ ἀπόρητο τῶν ἀνταποκρίσεων. Βλ. σχετικῶς Εἰ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, *Τὸ ἀναθεωρητικὸ κεκτημένο. Τὸ συνταγματικὸ φαινόμενο στὸν 21ο αἰῶνα καὶ ἡ εἰσφορά τῆς ἀναθεώρησης τοῦ 2001*, 2002, σ. 143 ἐπ.

νά απαλλαγεί ο δημόσιος βίος από τὰ νοσηρά φαινόμενα τῶν κρυφῶν συναλλαγῶν, τῶν οἰκονομικῶν εξαρτήσεων, τῶν «διαπλεκόμενων» συμφερόντων καὶ τῶν πελατειακῶν σχέσεων². Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις εἶναι ἀντίρροπες, διότι ἡ θωράκιση τοῦ ιδιωτικοῦ βίου ἀποβλέπει στὴν περιχαράκωσή του καὶ ἄρα τὴν προστασία του ἀπὸ «ἐξῶθεν» καὶ «ἄνωθεν» ἐπεμβάσεις, ἐνῶ ὁ δημόσιος βίος ἐξαγνίζεται, ὅταν ὑποβάλλεται σὲ ἓνα καθεστῶς ὑψηλῆς διαφάνειας μὲ τὴν τακτικὴ παρακολούθηση καὶ τὴν εὐρεία ἀποκάλυψη τῶν ιδιωτικῶν καὶ ἀτομικῶν δραστηριοτήτων τῶν δημόσιων προσώπων. Ἐδῶ διαφύλαξη τῆς ιδιωτικότητος καὶ ἐκεῖ προσφυγὴ στὴ δημοσιότητα. Ἡ πανθομολογούμενη κρίση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος καὶ ἡ μὲ ἀνησυχητικούς ρυθμούς αὐξανόμενη δυσπιστία πρὸς τοὺς παραδοσιακοὺς πολιτειακοὺς θεσμοὺς καὶ ἰδίως πρὸς τὰ πολιτικὰ κόμματα θεωρεῖται σκόπιμο νὰ ἀντιμετωπισθοῦν μὲ ὅρους διαφάνειας καὶ διαυγοῦς διαχείρισης τῶν κοινῶν. Ἐπιπλέον πολλαπλασιάζονται οἱ μηχανισμοὶ ἐλέγχου τῆς δημόσιας ἐξουσίας καὶ μεταφέρεται πολιτικὴ εὐθύνη σὲ ἀνεξάρτητα καὶ «τεχνοκρατικά» (δηλαδή μὴ πολιτικά) ὄργανα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπηρεάζεται ὁ κοινοβουλευτικὸς χαρακτήρας τοῦ πολιτεύματος.

Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ἡ βαθμαία ἀναγνώριση ἀπόλυτων ἠθικῶν ἀξιών. Μετὰ μία μακρὰ περίοδο ἐνὸς λελογισμένου φιλελευθερισμοῦ μὲ τὴν πρόταξη ἀφενὸς τοῦ ατόμου καὶ τῶν δικῶν του ἀναγκῶν, πρωτοβουλιῶν καὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀφετέρου τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης μὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο καὶ μὲ ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ἔλεγχο τοῦ κράτους, ἔχουμε εἰσέλθει σὲ μία ἐποχὴ ἀναγνώρισης νέων καὶ ὑπέρτερων ἀξιών. Γνωρίζαμε καὶ δεχόμασταν μὲ μία ἀπλουστευτικὴ,

2. Ἡ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 2001 ἦταν ἐνδεικτικὴ καὶ αὐτῆς τῆς τάσης. Πρέπει νὰ ἐπιστημόνουμε συναφῶς τίς διατάξεις σχετικὰ μὲ τὴ διαφάνεια καὶ τοὺς αὐστηροὺς περιορισμοὺς στὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης (ἀναθεώρηση τοῦ ἀρθροῦ 14), τὴ θέσπιση μέτρων κατοχύρωσης τῆς χρηματοδότησης τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἐνίσχυσης τῆς δημοσιότητας τῶν ἐκλογικῶν δαπανῶν τῶν κομμάτων καὶ τῶν ὑποψηφίων (ἀναθεώρηση τοῦ ἀρθροῦ 29 παρ. 2), τὸν ἐπανακαθορισμὸ τῶν κωλυμάτων ἐκλογιμότητος καὶ τῶν ἀσυμβιβάστων πρὸς τὸ βουλευτικὸ ἀξίωμα ἔργων βάσει τῶν σημερινῶν συνθηκῶν λειτουργίας τοῦ κράτους καὶ γενικότερα τῶν φορέων τοῦ δημόσιου τομέα (ἀναθεώρηση τῶν ἀρθρῶν 56 καὶ 57), τὴν ἀναμόρφωση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τοῦ θεσμοῦ τῆς εὐθύνης τῶν Ὑπουργῶν (ἀναθεώρηση τοῦ ἀρθροῦ 86), τὴ σύσταση ἀνεξάρτητων δημοσίων ἀρχῶν (προσθήκη τοῦ νέου ἀρθροῦ 101 Α'), μὲ τὴν καθιέρωση ἀντικειμενικῶν καὶ ἀξιοκρατικῶν κριτηρίων πρόσληψης στὸν εὐρύτερο δημόσιον τομέα (ἀναθεώρηση τοῦ ἀρθροῦ 103) κ.ο.κ.

ἀλλὰ χαρακτηριστική λογική ὅτι —πρῶτον— στο ἐπίκεντρο (καί) τοῦ (συνταγματικοῦ) ἐνδιαφέροντος βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος μέ τήν προσωπικότητά του καί ὅτι —δεύτερον— ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐνός ἔχει ὡς ἀπώτατο ὄριο τήν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου, ὅπου μάλιστα προσπαθούσαμε νά χαράξουμε τήν ὀριογραμμή. Ἐπιπλέον εἶχαμε συνηθίσει καί προσχωρήσει στήν ἰδέα ὅτι τὸ κράτος ἀναλαμβάνει ἐνεργό ρόλο στήν ἀνάπτυξη, διατηρώντας τόν ἔλεγχο καί τήν εὐχέρεια τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν. Καί στά δύο αὐτά σημεία γινόμαστε μάρτυρες θεαματικῶν ἀλλαγῶν.

Σέ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο βλέπουμε ὅτι μέ τήν ἐπὶ κλίση ἀπόλυτων ἀγαθῶν καί ὀλοκληρωτικῶν ἀξιῶν δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἐπιβολή ἀπαγορεύσεων, προκειμένου τὸ ἄτομο νά προστατευθεῖ ἀπό τίς δικές του «κακές» συνήθειες. Οἱ βλαβερές συνέπειες τοῦ καπνοῦ προκαλοῦν διαρκῶς περισσότερα καί ἐντονότερα περιοριστικά μέτρα, ὅχι μόνο γιά νά προφυλαχθοῦν οἱ λεγόμενοι «παθητικοί» καπνιστές, ἀλλά σήμερα προπάντων γιά νά συνειδητοποιήσουν οἱ (ἐνεργητικοί) καπνιστές πόσο μεγάλο κακό προξενοῦν στὸν ἑαυτό τους³.

Ἐνα ἀντίστοιχο φαινόμενο παρατηροῦμε κατὰ τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀγαθῶν πού συνδέονται μέ τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη. Μέχρι σήμερα ἡ ἀναπτυξιακή πολιτική στηριζόταν σέ συγκεκριμένες κάθε φορά κρατικές παρεμβάσεις γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου, τῇ μείωση τῶν περιφερειακῶν ἀνισοτήτων, τήν προαγωγή τῆς οἰκονομίας τῶν ὀρεινῶν, νησιωτικῶν καί παραμεθόριων περιοχῶν κ.ο.κ. Στὴν οὐσία πρόκειται γιά τοὺς σκοποὺς τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ὅπως ἔχουν ἀποτυπωθεῖ στο ἄρθρο 106 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος. Ἡ πολιτική ἐξουσία καθόριζε τοὺς ἀναπτυξιακοὺς στόχους, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀπαραίτητοι γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ προγράμματός της, ἀξιολογοῦσε τὰ δεδομένα καί λάμβανε ὀρισμένες ἀποφάσεις.

Ἡ εὐχέρεια αὐτὴ ἔχει παύσει νά ὑφίσταται στὶς ἡμέρες μας. Οἱ ἐξελίξεις γύρω ἀπὸ τήν προστασία (κυρίως) τοῦ φυσικοῦ καί (δευτερευόντως) τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος τοποθετοῦν τὸ ἀγαθὸ αὐτὸ στο ὑψηλότερο βᾶθρο μέ τήν ἀξίωση τῆς πλήρους καί τελικῆς ἐπικράτησής⁴. Παρόμοιες ἀντιλήψεις σημαίνουν

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ Τ. VON DANWITZ, *Produktwerbung in der Europäischen Union zwischen gemeinschaftlichen Kompetenzschränken und europäischem Grundrechtsschutz. Zum Rechtsschutz gegen das vorgeschlagene Verbot direkter und indirekter Tabakwerbung in Europa*, Duncker & Humblot, Berlin 1998.

4. Ἀπὸ τῆν πλούσια (πλέον) ἑλληνική βιβλιογραφία βλ. γενικά, μεταξύ ἄλλων, Γ. ΠΑΠΑ-

στήν ακραία τους συνέπεια ότι αναμέτρηση του περιβάλλοντος με αναπτυξιακές ανάγκες δεν νοείται και δεν συγχωρείται, όποτε οι επιδιώξεις για ανάπτυξη πρέπει αδιακρίτως να υποχωρούν έναντι των απαιτήσεων του περιβάλλοντος.

Η αναγνώριση απόλυτων αξιών και στα δύο επίπεδα που περιγράψαμε ασφαλώς αυξάνει το ειδικό βάρος της ήθικης —μίας νέας, καθολικής, ασυμβίβαστης και αδιαπραγμάτευτης ήθικης— κατά την έρμηνεία των νομικών κειμένων συμπεριλαμβανομένου και του Συντάγματος. Το τίμημα είναι ότι υποχωρούν (για διαφορετικούς θεαίως λόγους ή καθεμία) τόσο η έλευθερία του ατόμου όσο και η έλευθερία λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Το συμπέρασμα από τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις είναι ότι η μελέτη των σχέσεων Συντάγματος και ήθικης διατηρεί σε κάθε περίπτωση την επίκαιρη σημασία της. Κλιμακώνοντας τις απαιτήσεις μας με φθίνουσα σειρά, ενδιαφέρει εάν το Σύνταγμα

- επιβάλλει, προωθεί, επιτρέπει ή ανέχεται ένα δεδομένο υπόδειγμα ήθικης,
- ή (λιγότερο) επιβάλλει, προωθεί, επιτρέπει ή ανέχεται ήθικες σταθμίσεις και αξιολογήσεις,
- ή (τουλάχιστον) επιβάλλει, προωθεί, επιτρέπει ή ανέχεται την έρμηνεία των διατάξεών του σύμφωνα με όρισμένους κανόνες ήθικης.

Η διατύπωση και εξειδίκευση των ερωτημάτων αποδεικνύει ότι στο επίκεντρο της προσοχής μας δεν βρίσκονται εκείνες οι ήθικες αξίες, οι οποίες είτε ενυπάρχουν σε αρκετές διατάξεις του Συντάγματος, είτε έχουν αναγνωρισθεί ως γενικές αρχές του δικαίου με αναγωγή στο Σύνταγμα. Με μία ευρύτερη όπτική, μπορεί ασφαλώς να υποστηριχθεί ότι πολλά (εάν όχι τα περισσότερα) άρθρα του Συντάγματος έχουν ήθικη καταγωγή και συνθέτουν μία γενικότερη ήθική στάση του συντακτικού νομοθέτη. Για να αντιληφθούμε πόσο σωστή είναι αυτή η παρατήρηση, αρκεί να μνημονεύσουμε τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το περιβαλλοντικό σύνταγμα. Θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, *Νόμος και Φύση*, 1, 1994, σ. 357 και Γ. ΣΙΟΥΤΗ, Το περιβαλλοντικό σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001, Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 (επιμέλεια Ξ. Κοντιάδη), 2006, σ. 421 και Ε. ΚΟΥΤΟΥΠΑ-ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Δίκαιο του Περιβάλλοντος, σ. 21 έπ. Βλ. επίσης και τις προωθημένες θέσεις των Μ. ΔΕΚΑΕΡΗ, Ο δωδεκάδεσμος του περιβάλλοντος. Έγκολπιον βιωσίμου ανάπτυξης, 1996, και Α. ΤΑΧΟΥ, Δίκαιο προστασίας περιβάλλοντος, 5, 1998, σ. 144 έπ.

(άρθρο 2 παρ. 1) και την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας του ανθρώπου (άρθρο 5 παρ. 2), την ελευθερία της έκφρασης που είναι θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος (άρθρο 14 παρ. 1), τις αρχές της ισότητας (άρθρο 4) και της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1), την εγγύηση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1 παρ. 2 και 3) και της αρχής του κράτους δικαίου. Μάλιστα σ' αυτές και άλλες συναφείς ρυθμίσεις συμπυκνώνονται μεγάλες και σπουδαίες ήθικες αξίες που αποτελούν συγχρόνως τα σταθερά θεμέλια της οργανωμένης συμβίωσης.

Από την άλλη πλευρά, ακριβώς αυτή η αναγνώριση πάγιων ήθικων αρχών και η ανύψωσή τους σε υπέρτατες συνταγματικές αξίες διαφοροποιεί τις συγκεκριμένες διατάξεις, οι οποίες θεωρούνται πλέον δεδομένες, έχουν αποκτήσει με τον χρόνο σαφές (ή τουλάχιστον όρισμένο) και αυτόνομο περιεχόμενο —υπό την έννοια ότι δεν εξαρτώνται από τις τρέχουσες ήθικες αντιλήψεις— και συνιστούν ολοκληρωμένους και δεσμευτικούς κανόνες δικαίου. Πρόκειται για ήθικες —ως προς την καταγωγή τους— αξίες, που αποτελούν πλέον θετικό δίκαιο. Αντιθέτως, ο δικός μου προβληματισμός κινείται γύρω από τη σημασία την οποία έχουν ή μπορούν να αποκτήσουν οι γραπτοί και άγραφοι κανόνες της ήθικης κατά την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος εν γένει. Με άλλες λέξεις, δεν θα εξετάσω άρθρα του Συντάγματος, τα οποία λόγω της καίριας σημασίας και της μακράς παράδοσής τους έχουν ερμηνευθεί σε βάθος και σε βαθμό που να επιτρέπει την αυτόνομη πορεία και εφαρμογή τους χωρίς την ανάγκη προσφυγής σε άλλες γενικές αξίες και ρητρες. Σκοπός μου είναι να διαπιστώσω εάν αρχίζει να διαμορφώνεται μία καθολική ήθικη του Συντάγματος, ικανή να επηρεάσει την εφαρμογή του συνόλου των διατάξεών του και κυρίως εκείνων που δεν έχουν ήθικη προέλευση, αλλά μπορούν πιθανώς να ερμηνευθούν με τη βοήθεια ήθικων αντιλήψεων.

B. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

I. Προστασία της αξίας του ανθρώπου και ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας

Στο κεφάλαιο των συνταγματικών δικαιωμάτων, στο οποίο και θα περιορισθώ, το ελληνικό Σύνταγμα πλησιάζει σ' αυτό που έχουμε αποκαλέσει «ήθικη ουδετερότητα». Βεβαίως τούτο δεν συμβαίνει —ούτε είναι λογικό να συμβαίνει—

μέ έναν κανόνα γενικής ισχύος, που να προσδιορίζει τη συνολική στάση του Συντάγματος απέναντι στην ήθική. Η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν συστηματικής έρμηνείας και συνδυαστικής εφαρμογής επιμέρους ρυθμίσεων με κοινό χαρακτηριστικό τον άνθρωπο και κοινό στόχο την προστασία της προσωπικότητάς του. Στην πρώτη γραμμή βρίσκονται οι διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 που αναγνωρίζουν και καθιερώνουν την ήθική αυτονομία του ατόμου, αποτρέποντας την επέμβαση ή και άπλη ανάμιξη της κρατικής εξουσίας στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της ήθικης του προσωπικότητας.

Σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 1 η πολιτεία έχει την πρωταρχική υποχρέωση να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου. Ύψιστη αξία του Συντάγματος είναι η αξία του ανθρώπου. Αξία που είναι συνυφασμένη με τον άνθρωπο και τον συνοδεύει από την αρχή μέχρι το τέλος της ύπαρξής του (άλλα και μετά τον θάνατο) χωρίς άλλες απαιτήσεις, χωρίς εξαιρέσεις και χωρίς διακρίσεις. Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι η σχετική ρύθμιση γίνεται στις εισαγωγικές διατάξεις του Συντάγματος και άμέσως μετά τον προσδιορισμό της μορφής του πολιτεύματος και την καθιέρωση της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 1). Τα άρθρα 1 και 2 συγκροτούν το πρώτο (και ξεχωριστό) τμήμα στο κεφάλαιο των βασικών διατάξεων, συμβολίζοντας με τον τρόπο αυτό ότι η πρώτιστη μέριμνα του συντακτικού νομοθέτη ανήκει ισότιμα στο πολίτευμα της χώρας και στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου.

Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου συμπληρώνεται και εξειδικεύεται πρώτα με το άρθρο 5 παρ. 2, που παρέχει απόλυτη προστασία της ζωής όλων όσων βρίσκονται εντός της ελληνικής επικράτειας, και κατόπιν με το άρθρο 7 παρ. 2, που απαγορεύει και τιμωρεί τα βασανιστήρια, τις σωματικές κακώσεις, τη βλάβη της υγείας, την άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Εξάλλου είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με το άρθρο 106 παρ. 2, η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται εις βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Βλέπουμε δηλαδή ότι η προάσπιση της αξίας του ανθρώπου δεν εξαντλείται στα (εύρεα) όρια της κρατικής δράσης, αλλά εκτείνεται πέραν αυτών, δεσμεύοντας σε ύψηλο βαθμό και την ιδιωτική δραστηριότητα⁵. Ο γενικός κανό-

5. Βλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά δικαιώματα*, 2005, σ. 1327, 1328, Κ. ΧΡΗΣΟΓΟΝΟ, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2006, σ. 111.

νας του άρθρου 2 παρ. 1 και οι ειδικές προβλέψεις των άρθρων 5 παρ. 2, 7 παρ. 2 και 106 παρ. 2 συγκροτούν ένα πυκνό πλέγμα προστατευτικών ρυθμίσεων και δίδουν το στίγμα του μεγάλου ενδιαφέροντος, με το οποίο το Σύνταγμα περιβάλλει τον άνθρωπο λόγω αυτής της ιδιότητάς του.

Με το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος αναγνωρίζεται σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους το δικαίωμα να αναπτύσσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να συμμετέχουν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Στην αναγόρευση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως υπέρτατου συνταγματικού αγαθού προστίθεται ο αναγκαίος χώρος για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου. Άληθεύει βεβαίως ότι η κανονιστική ἐμβέλεια του άρθρου 5 παρ. 1 είναι σχετικώς περιορισμένη, υπό την έννοια ότι η διάταξη υποχωρεί, όταν και όπου μπορούν να εφαρμοσθούν οι ειδικότερες ἐγγυήσεις της ελευθερίας του ανθρώπου, που έχουν ἐξελιχθεί για λόγους ιστορικούς σε αυτόνομες ρυθμίσεις και τυγχάνουν, όπως είναι φυσικό, της ειδικής μέριμνας του συντακτικού νομοθέτη.

Το γεγονός αυτό δεν μειώνει τη σημασία του άρθρου 5 παρ. 1, που περιέχει γνήσιο και πλήρες ατομικό δικαίωμα και παρέχει συνταγματική προστασία σε όσες περιπτώσεις δεν καλύπτονται από τις ἐπιμέρους ατομικές ελευθερίες. Ακριβώς λόγω και μέσω του άρθρου 5 παρ. 1 η κατοχύρωση της ελευθερίας του ανθρώπου ἐμφανίζεται ολοκληρωμένη, διότι, όπου δεν είναι δυνατή η ἐπίκληση ειδικής ρύθμισης, ἐκεῖ ἐπιβάλλεται (και ἀπομένει) η προσφυγή στη γενική ρήτρα του άρθρου 5 παρ. 1⁶.

Στους δύο αυτούς σπουδαίους κανόνες των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 συμπυκνώνεται η ανθρωποκεντρική κοσμοθεωρία του συντακτικού νομοθέτη, που έχει βαθύτατες ρίζες στην ἑλληνική παράδοση, σημαίνει δὲ ὅτι στο ἐπίκεντρο του Συντάγματος βρίσκεται ὁ ἄνθρωπος συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν ἀξία καὶ τὴν ἐλευθερία του. Μὲ ἄλλες λέξεις, ὑποκείμενο τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων εἶναι τὸ ἐλεύθερο ἄτομο, πού δρᾷ καὶ λειτουργεῖ αὐτοκαθοριζόμενο, δηλαδή βάσει τῶν δικῶν του δοξασιῶν, ἐμπειριῶν καὶ ἐπιλογῶν. Συνεπῶς, τὸ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου νὰ διαμορφώνει τὴ δική του ἠθική ἀποδίδει τὴν ἠθική τὴν ὁποία ἀσπάζεται τὸ Σύνταγμα. Ὑπὸ μία ἄλλη ὀπτική, τὸ Σύνταγμα δὲν ἀξιολογεῖ στάσεις καὶ διαγωγές ὡς ἠθικῶς μεμπτές ἢ ἐπιβλαβεῖς, δὲν ἐπιβραβεύει μία καὶ μοναδική ἠθι-

6. Βλ. Κ. ΧΡΗΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 175.

κή, οὔτε στιγματίζει τὴν ἀπουσία της, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀναγορεύει σὲ ὑπέρτατη ἠθικὴ ἀξία τὴν ἀνοχή τῆς προσωπικῆς καὶ ἰδιωτικῆς ἠθικῆς κάθε ἀτόμου⁷. Τὸ χειραφετημένο καὶ αὐτόνομο ἄτομο διαμορφώνει τὶς δικές του πεποιθήσεις καὶ καθορίζει τοὺς δικούς του κανόνες συμπεριφορᾶς, διαθέτει δὲ πλήρη ἐλευθερία, ἀρκεῖ νὰ μὴν —ὅπως ὀρίζει τὸ ἄρθρο 5 παρ. 1— προσβάλλει τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων καὶ νὰ μὴν παραβιάζει τὸ Σύνταγμα ἢ τὰ χρηστὰ ἦθη.

Ὅ,τιδήποτε δὲν προσβάλλει τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων ἐμπεριέχεται στὸ δικαίωμα ἐλευθέρης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος χωρὶς πρόσθετα ἠθικὰ διλήμματα, χωρὶς ἠθικὰ βαθμολόγια καὶ χωρὶς ἠθικὲς ἀπαξίες. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος ἀποφασίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του, φέρει ἀκέραιη τὴν εὐθύνη τῶν δικῶν του (καλῶν ἢ κακῶν, ὀρθῶν ἢ ἐσφαλμένων, ἐπωφελῶν ἢ ἐπιβλαβῶν) ἐπιλογῶν, δὲν ἔχει δὲ ὑποχρέωση οὔτε ἔναντι τοῦ κράτους, οὔτε ἔναντι τῆς κοινωνίας, οὔτε ἔναντι μεμονωμένων τρίτων —ἐφόσον δὲν τοὺς ζημώνει— νὰ ὠφελεῖ τὸν ἑαυτό του, νὰ συντηρεῖ ἐπιμελῶς καὶ νὰ βελτιώνει διαρκῶς τὴν ὑγεία του, νὰ ἀποφεύγει ἐπίπονες δοκιμασίες καὶ νὰ ἀποτρέπει κινδύνους γιὰ τὴ σωματικὴ του ἀκεραιότητα.

Εἶναι ἀπωθητικὴ ἡ εἰκόνα μιᾶς κοινωνίας ποὺ σπιλώνει καὶ περιθωριοποιεῖ τὰ μέλη της, διότι προκαλοῦν βλάβη στοὺς ἑαυτοὺς τοὺς μὲ τὸ κάπνισμα, τὴν κατανάλωση οἶνοπνευματωδῶν ποτῶν, τὸ ὑπερβάλλον βάρος, τὴ διαφορετικὴ σεξουαλικὴ συμπεριφορά, τὴν ἀνθυγιεινὴ ζωὴ, τὴν ὑπερβολικὴ ἐργασία καὶ ὅ,τι ἄλλο δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ συνηθισμένα πρότυπα, στοὺς μέσους ὅρους ἢ στοὺς συμβατικούς κώδικες τῆς ἐποχῆς. Τὸ φαινόμενο προσλαμβάνει μάλιστα ἀπάνθρωπες διαστάσεις, ὅταν ἡ τιμωρία δὲν εἶναι ἀπλῶς κοινωνικὴ, ἀλλὰ ἐπιφέρει ἔννομες καὶ δυσμενεῖς συνέπειες, διότι λ.χ. ἐξαρτᾷ τὴν ἱατροφαρμακευτικὴ ἢ νοσοκομειακὴ περίθαλψη καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλες κοινωνικὲς παροχὲς ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω παράγοντες, μετρώντας ἐπακριβῶς τὸ κόστος συγκεκριμένων καὶ πιθανῶς ἀνθυγιεινῶν πρακτικῶν τοῦ καθενὸς γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία. Ἡ λογιστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἐλευθερίας παραβιάζει θεμελιώδεις συνταγματικὲς ἀξίες, ὅταν συνεπάγεται τὴ στέρηση κοινωνικῶν ἀγαθῶν γιὰ ὅσους ἐπιδεικνύουν διαφορετικὴ ἢ ἀποκλίνουσα συμπεριφορά.

Υπάρχουν λοιπὸν ἀποχρῶντες λόγοι νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ Συντάγματος, νὰ ἐπιμείνουμε στὸν ἀνθρωποκεντρικὸ του χαρακτήρα καὶ νὰ

7. Βλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ὅ.π., σ. 1333.

αντιδράσουμε σὲ σκέψεις καὶ προτάσεις πού χειραγωγοῦν τὸν ἄνθρωπο μὲ ἔμμεσο τρόπο, ὅταν τὸν πειθαναγκάζουν νὰ υἱοθετήσῃ τὰ γενικῶς ἀποδεκτὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς καὶ νὰ ἀπαρνηθεῖ τὶς βλαβερές του συνήθειες. Ἡ ἠθικὴ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου παραμένει κεντρικὴ ἐπιδίωξη τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη, στηρίζεται στὴ φιλελεύθερή μας παράδοση καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θυσιάσθῃ ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπόδοσης εὐσήμων γιὰ «καλὴ» διαγωγή. Μία διαγωγή πού θεωρεῖται καλή, ἐπειδὴ εἶναι προσαρμοσμένη στὶς (συγκυριακὲς καὶ ἄρα μεταβαλλόμενες) ἀπαιτήσεις τῆς κοινῆς γνώμης.

II. Ἀπαγόρευση τῶν διακρίσεων, προστασία μειονοτήτων καὶ εἰδικῶν ομάδων καὶ δικαίωμα στὴ διαφορετικότητά

Πέρα ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ρυθμίσεις τῶν ἄρθρων 2 παρ. 1 καὶ 5 παρ. 1 τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου στηρίζουν καὶ ὑποστηρίζουν πολλὲς ἄλλες διατάξεις, οἱ ὁποῖες εἴτε καταργοῦν ὑφιστάμενες καὶ ἀποτρέπουν νέες διακρίσεις, εἴτε προστατεύουν εἰδικὲς ομάδες, μειοψηφίες καὶ μειονότητες καὶ σηματοδοτοῦν, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸ δικαίωμα στὴ διαφορετικότητά. Ὁ σεβασμὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ ἡ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας βρίσκουν τὴν τελειότερη καὶ ὀλοκληρωμένη ἔκφρασή τους ἐκεῖ, ὅπου ἀποκλείεται κάθε διακριτικὴ μεταχείριση τῶν ἀνθρώπων καὶ παραλλήλως βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος ἡ καθολικὴ ἀνοχὴ τῆς διαφορετικότητάς τους. Χωρὶς αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα μένει ἀνεκπλήρωτος, ὑποβαθμίζεται καὶ ἀλλοιώνεται ὁ ἀνθρωποκεντρικὸς χαρακτήρας τοῦ Συντάγματος.

Τὸ ἐλληνικὸ Σύνταγμα εἶναι ἐχθρὸν σὲ παντὸς εἶδους διακρίσεις. Κατ' ἀρχὰς ἡ κλασικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος μὲ τὶς εἰδικότερες ἐκφάνσεις της στὸ ἄρθρο 4 ἀπαγορεύει τὴ διακριτικὴ μεταχείριση τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν. Ἡ μνεῖα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν σὲ ὅλες τὶς παραγράφους τοῦ ἁρθροῦ 4 τοῦ Συντάγματος δὲν μειώνει στὴν πραγματικότητά τὴν προστασία ὧν δὲν ἔχουν αὐτὴ τὴν ιδιότητα, διότι ἡ ἰσότητά καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῶν διακρίσεων συμβαδίζουν καὶ ἀλληλοσυμπληρῶννται, ἀποκοτῶν δὲ μὲ τὴν προσθήκη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ γενικότερα τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἀφενὸς πρὸ συγκεκριμένο καὶ ὀλοκληρωμένο περιεχόμενο καὶ ἀφετέρου πανανθρώπινες διαστάσεις⁸.

8. Βλ. πρὸ ἀναλυτικὰ Κ. ΧΡΗΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 127 ἐπ., Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ὁ.π., σ. 104 ἐπ.

Ἄλλωστε, τίς γνωστότερες ἐστίαι διακρίσεων ἔχει στό στόχαστρό του τὸ ἄρθρο 5 παρ. 2, ὅταν ὀρίζει ὅτι ὅλοι ὅσοι βρίσκονται στήν ἐλληνική ἐπικράτεια «ἀπολαμβάνουν τήν ἀπόλυτη προστασία τῆς ζωῆς, τῆς τιμῆς καί τῆς ἐλευθερίας τους, χωρίς διάκριση ἐθνικότητας, φυλῆς, γλώσσας καί θρησκευτικῶν ἢ πολιτικῶν πεποιθήσεων». Στήν κατάργηση τῶν μισθολογικῶν διακρίσεων ἀποβλέπει κατόπιν τὸ ἄρθρο 22 παρ. 1 ἐδάφ. 6', σύμφωνα μέ τὸ ὅποιο ὅλοι οἱ ἐργαζόμενοι «ἀνεξάρτητα ἀπὸ φύλο ἢ ἄλλη διάκριση, ἔχουν δικαίωμα ἴσης ἀμοιβῆς γιὰ παρεχόμενη ἐργασία ἴσης ἀξίας». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἄρθρο 22 παρ. 1 ἐδάφ. 6' δὲν ἔχει μόνο οἰκονομικὸ περιεχόμενο, οὔτε ἀπλῶς ὑλική ἀξία, ἀλλὰ τελεῖ σέ ἄμεση σχέση μέ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιπρέπεια, καθὼς ἀποκηρύσσει διαφοροποιήσεις στίς ἀμοιβές οἱ ὁποῖες στηρίζονται σέ αὐθαίρετες ποιοτικές διαβαθμίσεις τῆς προσφερόμενης ἐργασίας, ὑποτιμώντας ἔτσι τὴν ἀξία τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν, τῶν ἀλλοδαπῶν, τῶν ἀλλοθρήσκων.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα στήν ἴδια κατεύθυνση εἶναι ἡ παρεχόμενη ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη προστασία στίς μειονότητες καὶ ἄλλες (περισσότερο ἢ λιγότερο ὁργανωμένες) ομάδες. Ὡς πρὸς τίς μειονότητες ἀληθεύει ὅτι οἱ βασικὲς πηγές τῆς νομικῆς κατοχύρωσής τους ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ διεθνὲς δίκαιο, ὅπου (παρὰ τὴ δυσκολία ἀνέυρεσης ἀκριβοῦς ὁρίσμου τῆς μειονότητας) παρατηρεῖται μία γενικευμένη καὶ αὐξανόμενη τάση γιὰ κατοχύρωση τῶν μειονοτήτων μέ τὴν προοδευτικὴ ἀναγνώριση θεμελιωδῶν δικαιωμάτων στήν ομάδα καὶ στὰ μέλη της. Τίς βάσεις θέτει ὁμως πάλι τὸ Σύνταγμα, ὅταν διασφαλίζει, ὅπως εἶδαμε, μέ τὸ ἄρθρο 5 παρ. 2 στοιχειώδη ἀγαθὰ σέ ὅλους ἀνεξαρτέτως τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἄρα σέ ὅλες τίς ἐθνικές, φυλετικές, γλωσσικές, θρησκευτικές καὶ «πολιτικές» μειονότητες.

Παρατηροῦμε ὅτι μέ τὴ διεύρυνση τῆς προστασίας τῶν μειονοτήτων ἀρχίζει νὰ κερδίζει ἔδαφος ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀνοχῆς καὶ σεβασμοῦ τῆς διαφορετικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ ἐπίπεδο (ἐκ)πολιτισμοῦ μᾶς κοινωνίας εἶναι σέ μεγάλο βαθμὸ εὐθέως ἀνάλογο μέ τὴ μεταχείριση, τῆς ὁποίας τυγχάνουν οἱ περιθωριακοί, οἱ μειονεκτοῦντες καὶ οἱ διαφορετικοί. Μὲ γνώμονα αὕτη τὴν πραγματικότητα ἡ θεωρία τοῦ δημοσίου δικαίου ἀρχίζει νὰ συνάγει ἀπὸ τίς κλασικὲς συνταγματικὲς διατάξεις, πού κατοχυρώνουν ἀτομικὰ δικαιώματα, κρίσιμα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνθέτουν ἓνα ἐξατομικευμένο δικαίωμα στήν «ἰδιαιτερότητα» ἢ «διαφορετικότητα»⁹.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ Κ. Ν. ΚΑΚΟΥΡΗ, Ἡ παγκοσμιοποίηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου-Τὸ δικαίωμα γιὰ ἰδιαιτερότητα. Μερικὲς παρατηρήσεις, ΤόΣ, 1, 1994, σ. 5, 17 ἐπ.

Σε γενικές γραμμές πρόκειται για τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα κάθε ἀνθρώπου νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὰ συνηθισμένα πρότυπα καὶ στὶς ἐπιλογές τῆς πλειοψηφίας, ἀλλὰ νὰ εἶναι διαφορετικός, νὰ ἀνήκει σὲ ὅποια μειοψηφία ἐπιθυμῇ, νὰ ζεῖ, νὰ ἐμφανίζεται καὶ νὰ ἐκφράζεται κατὰ τὸν τρόπο πὺ αὐτὸς προσδιορίζει. Ἡ λέξη-κλειδί εἶναι ὁ «αὐτοπροσδιορισμός» πὺ συνδέει τὸ ἄτομο μὲ τὴν ὁμάδα, διότι ὅπως ἀκριβῶς οἱ μειονότητες δικαιοῦνται νὰ αὐτοπροσδιορίζονται, ἔτσι καὶ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ προσδιορίζει τὴ θέση του στὸ ἐπίκεντρο ἢ στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας, νὰ προτιμᾷ τὴν ἀσφάλεια τῆς μεγάλης μάζας ἢ τὴν ἐπισφάλεια τῆς μειοψηφίας. Ἡ τάση αὐτή, πὺ ἔχει ὑπερ-ἐθνικὲς καταβολές καὶ πηγές σὲ διεθνή κείμενα γιὰ τὴν προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν μειονοτήτων, εἶναι εὐπρόσδεκτη, διότι ἀκριβῶς συμβαδίζει καὶ συμπλέει μὲ τὴν ἀνθρωποκεντρικὴ κοσμοθεωρία τοῦ ἐθνικοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη καὶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι κεντρικὸς ἄξονας τῆς ἔννομης τάξης εἶναι ὁ ἀνθρώπος μὲ τὴν ἀξία, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ διαφορετικότητά του.

III. Ἐκδηλώσεις τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης ὡς παράγοντες τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἠθικῆς οὐδετερότητας τοῦ Συντάγματος

Τὴ σημασία τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ τῆς οὐδετερότητας τοῦ Συντάγματος σὲ ζητήματα ἠθικῆς κατανοεῖ καλύτερα, ὅποιος ἐπιχειρήσει μία σύνθεση τῶν βασικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης, ἀναζητώντας ταυτοχρόνως τὴ συνταγματικὴ τους θεμελίωση.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς ἐλευθερίας τῆς γνώμης μὲ τὴν ἠθικὴ αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου χρειάζεται ἐπεξήγηση, διότι τὸ δικαίωμα τῆς (ἐλεύθερης) γνώμης στὶς διάφορες ἐκφάνσεις καὶ παραλλαγές του ἔχει εὐρύτατο περιεχόμενο καὶ προϋποθέτει ἓνα εἶδος ἐπικοινωνίας, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ αὐτονομία ἐνδέχεται νὰ ἐξαντλεῖται σὲ μία ἐσωτερικὴ διάθεση καὶ στάση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ γνωρίζουμε ὅτι ὡς ἐλευθερία τῆς γνώμης ὀρίζεται τὸ δικαίωμα καθενὸς νὰ διαμορφώνει, νὰ ἔχει, νὰ διατυπώνει, νὰ διαδίδει (ἢ νὰ ἀποσιωπᾷ), νὰ λαμβάνει καὶ γενικότερα νὰ ἀντιδρᾷ θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς σὲ μία (ὅποιαδήποτε) γνώμη, ἐνῶ καὶ ἡ ἔννοια τῆς γνώμης χρησιμοποιεῖται στὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἔκταση. Δὲν ἀφορᾷ μόνο σὲ ἰδέες ἢ ἀπόψεις, ἀλλὰ καὶ σὲ γεγονότα, μηνύματα ἢ εἰδήσεις, καλύπτοντας ἔτσι κάθε διανοητικὴ ἢ συναισθηματικὴ ἀντίδραση τοῦ ἀτόμου σὲ ὅποιοδήποτε ἐξωτερικὸ

ἐρέθισμα. Συνεπῶς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐλεύθερος «νὰ ἐκφράζει καὶ νὰ διαδίδει προφορικά, γραπτὰ καὶ διὰ τοῦ τύπου» τοὺς στοχασμούς του, ὅπως προβλέπει τὸ ἄρθρο 14 παρ. 1, ἀλλὰ δικαιούται ἐπίσης νὰ διαμορφώνει ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις καὶ νὰ τὶς κρατᾷ γιὰ τὸν ἑαυτό του¹⁰. Μὲ τὴν τελευταία αὕτη ἐκδοχὴ ἡ ἠθικὴ αὐτονομία συνδέεται εὐκολότερα μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης καὶ ἀποκτᾷ ἔτσι πρόσθετα συνταγματικὰ ἐρείσματα.

Τὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς οὐδετερότητας τοῦ Συντάγματος προβάλλει μὲ πειστικότερο τρόπο, ἐὰν στρέψουμε τὴν προσοχή μας σὲ εἰδικότερες μορφές τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκφραστῆς, οἱ ὁποῖες, μολονότι ἔχουν ἤδη καθιερωθεῖ ὡς αὐτόνομες ἐλευθερίες στὸ ἐπίπεδο τοῦ Συντάγματος, δὲν παύουν νὰ ἔχουν ὡς πηγὴ καὶ ἀφετηρία τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης γνώμης. Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὶς ἐλευθερίες ποὺ μνημονεύονται στὸ ἄρθρο 16 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος καὶ εἶναι κατὰ σειρά ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία, καθὼς καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία. Ἄξιο μνείας εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ μορφές τῆς ἀνθρώπινης ἐκφραστῆς θεσπίζονται χωρὶς (ρητοὺς) περιορισμούς καὶ μὲ τὴ μόνη ἀναφορὰ ὅτι ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δὲν ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὸ καθῆκον τῆς ὑπακοῆς στὸ Σύνταγμα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ γιὰ νὰ εὐδοκμήσουν χρειάζονται ἕνα καθεστὼς πλήρους ἐλευθερίας¹¹.

Μὲ ποιὸν τρόπο ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καὶ ἡ διδασκαλία στηρίζουν τὴν οὐδετερότητα τοῦ Συντάγματος σὲ θέματα ἠθικῆς γίνεται σαφές, μόλις ἀναρωτηθοῦμε κατὰ πόσον ἐπιτρέπονται ποιοτικὲς διαβαθμίσεις ἢ ἀξιολογήσεις τῶν μέσων ἐκφραστῆς αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀπάντηση εἶναι κατ' ἀρχὰς ἀρνητικὴ, διότι ἡ ὁποιαδήποτε διάκριση ἢ ἀξιολογικὴ κατάταξη τῶν μέσων ἐκφραστῆς τῆς τέχνης, καθὼς καὶ τῶν μεθόδων καὶ πορισμάτων τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἔρευνας καὶ τῆς διδασκαλίας μπορεῖ νὰ περιορίσει τὴν ἀντίστοιχη ἐλευθερία¹². Ἀρνητικὴ ἀπάντηση ἀρμόζει ἐπίσης στὸ ἐρώτημα ἐὰν ἐπιτρέπεται ἕνας γενικὸς καὶ δεσμευτικὸς ὁρισμὸς τοῦ περιεχομένου τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἔρευνας καὶ τῆς διδασκαλίας. Κάθε ἐπίσημος ὁρισμὸς ἢ χαρακτηρισμὸς παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα νὰ θέτει ἐκτὸς συνταγματικῆς προστασίας κάποιες

10. Βλ. γενικὰ Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ὁ.π., σ. 490 ἐπ.

11. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ τοὺς περιορισμούς τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς παιδείας, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 326 ἐπ.

12. Βλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ὁ.π., σ. 736 ἐπ., 749 ἐπ.

μορφές έκφρασης τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἔρευνας καὶ τῆς διδασκαλίας, διότι κρίνονται «ἐσφαλμένες», «περιθωριακές», «ἀκαλαίσθητες», «προκλητικές», «ἀντεθνικές», «ἀνήθικες» κ.ο.κ. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη δικαιολογεῖται νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ κράτος ὀφείλει νὰ ἀπέχει ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς τῶν ἀνωτέρω ἐλευθεριῶν καὶ ἄρα νὰ ἐπιδεικνύει οὐδετερότητα¹³.

IV. Ἐκπαίδευση καὶ ἐργασία ὡς παράμετροι τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου

Ἐὰν στρέψουμε τὴν προσοχή μας σὲ συγκεκριμένες πτυχές τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, εἶναι προφανές ὅτι πρέπει νὰ συνδέσουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου μὲ τὶς ρυθμίσεις ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἐργασία. Στὸ ἄρθρο 16 τοῦ Συντάγματος ὀρίζεται ὅτι ἡ παιδεία εἶναι βασικὴ ἀποστολὴ τοῦ κράτους καὶ ὅτι ἔχει σκοπὸ τὴν ἠθικὴ, πνευματικὴ, ἐπαγγελματικὴ καὶ φυσικὴ ἀγωγή τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς τους συνειδήσεως (παρ. 2). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ στὴ διάταξη ποὺ θίγει τὰ θέματα τῆς ἐργασίας προβλέπεται ὅτι ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ δικαίωμα καὶ προστατεύεται ἀπὸ τὸ κράτος, ποὺ μεριμνᾷ ἀφενὸς γιὰ τὴ δημιουργία συνθηκῶν ἀπασχόλησης ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ ὕλικὴ ἐξύψωση τοῦ ἐργαζόμενου ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (ἄρθρο 22 παρ. 1).

Συγκρίνοντας τὰ δύο ἄρθρα, παρατηροῦμε κατ' ἀρχάς ὅτι ἡ σύνδεση τῆς παιδείας μὲ τὴν ἠθικὴ ἔχει στὴν Ἑλλάδα μακρὰ παράδοση, διότι ὁ συντακτικὸς νομοθέτης ἀρέσκειται νὰ ὀρίζει τοὺς σκοποὺς τῆς ὁργανωμένης παιδείας —τῆς ἐκπαίδευσης— καὶ νὰ ἐντάσσει στοὺς σκοποὺς αὐτοὺς (καὶ) τὴν ἠθικὴ ἀγωγή τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιθέτως συνιστᾷ συνταγματικὴ καινοτομία καὶ ἀπαιτεῖ εἰδικὴ ἐξήγηση ἢ ἀναφορὰ τῆς ἠθικῆς ἐξύψωσης τῶν ἐργαζομένων ὡς μίας ἀπὸ τὶς δύο παραμέτρους τῆς κρατικῆς φροντίδας στὸ πλαίσιο τῆς ἐργασίας.

Ὁ λεπτομερὴς προσδιορισμὸς τῶν σκοπῶν τῆς ἐκπαίδευσης στὸ ἄρθρο 16 παρ. 2 ὑπογραμμίζει βεβαίως τὴν ἀξία ποὺ ἀποδίδει ὁ συντακτικὸς νομοθέτης στὸ μέγα ἀγαθὸ τῆς παιδείας καὶ ἔχει, ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴ αὕτη, συμβολικὸ κυρίως χαρακτήρα. Ἐὰν θεωρηθεῖ ὅτι οἱ μεγάλοπνοες καὶ μεγάλοςχημες διακηρύξεις γιὰ

13. Βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 327 ἐπ.

τὴν ἠθική, πνευματική, ἐπαγγελματική καὶ φυσική ἀγωγή τῶν Ἑλλήνων (καὶ ἀμέσως μετὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς τους συνείδησης) ἔχουν πλῆρες κανονιστικὸ περιεχόμενο καὶ ἄρα μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν, γιὰ νὰ νομιμοποιήσουν ἔντονες ἐπεμβάσεις τῆς πολιτείας μὲ φανερό ἰδεολογικὸ προσανατολισμό, τότε οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος ἐγκυμονοῦν σοβαροὺς κινδύνους γιὰ τὴν ἐλευθερία στὸν χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης – ὅταν π.χ. θεσπίζονται εἰδικὰ μέτρα ποὺ ἐπιδιώκουν νὰ χειραγωγῇσιν τοὺς ἐκπαιδευομένους, στρέφοντάς τους σὲ ἐπιλεκτὰ πρότυπα ἠθικῆς¹⁴.

Ἄλλωστε τὸ ἄρθρο 16 παρ. 2 δὲν περιορίζεται στὰ σημεῖα ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἀλλὰ καταλήγει, ὀρίζοντας ὅτι ἡ παιδεία (ὀφείλει νὰ) ἐπιδιώκει τὴ διάπλαση τῶν Ἑλλήνων σὲ ἐλεύθερους καὶ ὑπεύθυνους πολίτες. Ὅμως, ἡ εὐθύνη καὶ ἡ ἐλευθερία προϋποθέτουν παιδεία χωρὶς ἰδεολογικοὺς χρωματισμούς, ἀποκηρύσσουν τὶς πικρὲς ἐμπειρίες τῆς μετεμφυλιακῆς περιόδου καὶ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ σκοποὶ τῆς παιδείας στὸ ἄρθρο 16 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι γενικοὶ στόχοι μὲ συμβολικὴ ἀξία καὶ κατὰ τὰ λοιπὰ στεροῦνται οὐσιαστικοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου.

Ὡς πρὸς τὴν ἐργασία, μὲ τὸ ἄρθρο 22 παρ. 1 ἀνατίθεται στὸ κράτος ἡ φροντίδα γιὰ τὴ δημιουργία συνθηκῶν ἀπασχόλησης τῶν πολιτῶν καὶ γιὰ τὴν ἠθική καὶ ὑλικὴ ἐξύψωση τῶν ἐργαζομένων. Ὁ συνδυασμὸς τῆς μέριμνας γιὰ τὴν ἴδρυση θέσεων ἐργασίας καὶ συνακολούθως τὴν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας μὲ τὴν ἀνάγκη ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἐξύψωσης τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ ἐνδέχεται νὰ θεωρηθεῖ πρωτότυπος, εἶναι ὅμως προφανὴς καὶ ἐπιβεβλημένος. Ἡ δυνατότητα ἐξεύρεσης ἐργασίας, ποὺ ἀποτελεῖ στὶς ἡμέρες μας σοβαρότατο πρόβλημα, δὲν ἔχει ἀπλῶς τὴν ἔννοια τῆς ἐξασφάλισης στοιχειωδῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν κοινωνικὴ καταξίωση τοῦ ατόμου, καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἐνεργὸ καὶ χρήσιμο μέλος τῆς κοινωνίας καὶ ἀποκτᾷ μεγάλη σημασία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς του προσωπικότητας. Συνάδει δὲ ἀπολύτως μὲ τὰ ἀτομοκεντρικὰ θεμέλια τοῦ συστήματος τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων, διότι ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ οὐσιωδέστατο συντελεστὴ γιὰ τὸν αὐτοκαθορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς του¹⁵.

14. Βλ. ἀναλυτικὰ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 334.

15. Γιὰ τὴ φύση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἁρθροῦ 22 τοῦ Συντάγματος βλ. ἀναλυτικὰ Π. Δ. ΔΑΙΤΟΓΛΟΥ, ὁ.π., σ. 912 ἐπ. καὶ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 555 ἐπ.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η εκπαίδευση και η εργασία ανάγονται και εξυψώνονται στους δύο βασικούς παράγοντες για τον αυτοκαθορισμό του ανθρώπου, ο οποίος έχει αξιοπρέπεια και αποκτά την ελευθερία να αναπτύξει την προσωπικότητά του, όταν και εφόσον διαθέτει πνευματική καλλιέργεια δια της παιδείας και οικονομική ανεξαρτησία δια της εργασίας. Έτσι δὲν επικυρώνεται μόνο η ανθρωποκεντρική θεώρηση του Συντάγματος, αλλά προβάλλει η σημασία της παιδείας και της εργασίας για την ήθική ταυτότητα του καθενός.

Από την άλλη πλευρά ο συνδυασμός της παιδείας και της εργασίας με την αξία και την ελευθερία του ανθρώπου απευθύνεται με έμφαση (και) στην κρατική εξουσία, η οποία οφείλει να μεριμνήσει για την παροχή ουσιαστικής εκπαίδευσης και για επαρκείς θέσεις εργασίας υπό την έννοια της εξασφάλισης των απολύτως στοιχειωδών αγαθών για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ατόμου. Επιβεβαιώνεται συνεπώς ότι η παιδεία και η εργασία δὲν είναι απλώς δύο ακόμη κοινωνικά δικαιώματα, τὰ ὅποια μνημονεύονται στὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος, ἀλλὰ ἔχουν διαφορετική, δηλαδή συγκεκριμένη ὕφή, διότι ἐπιβάλλουν στὸ κράτος ὑποχρεώσεις γιὰ θετικές ἐνέργειες καὶ δράσεις. Ἡ παιδεία καὶ ἡ εργασία ἔχουν προτεραιότητα στὸν καθορισμὸ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καί, ἐπειδὴ βασίζονται σὲ ἓνα κεκτημένο, ἀπαιτοῦν διαρκῶς μέτρα γιὰ τὴ σταθερὴ βελτίωση τοῦ ἐπιπέδου τους.

V. Ἡθική καὶ θρησκεία

Ἡ ἠθική οὐδετερότητα τοῦ Συντάγματος ἀσφαλῶς δοκιμάζεται στὸ πλαίσιο τῶν ρυθμίσεων γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία¹⁶. Τὰ πράγματα θὰ ἦταν σχετικῶς ἀπλά, ἐὰν περιοριζόμασταν στὶς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 13, ποὺ διαπνέονται ἐμφανῶς ἀπὸ φιλελεύθερες ἰδέες, κατοχυρώνουν τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης καὶ τὴν πλήρη ἀνεξιθρησκία, ἀποφεύγοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁποιαδήποτε (ἄμεση ἢ ἔμμεση) παρέμβαση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης καὶ στὴν ἐκδήλωση τῆς

16. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, *Οἱ σχέσεις κράτους καὶ Ἐκκλησίας*, 2000, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *Οἱ σχέσεις κράτους καὶ Ἐκκλησίας καὶ ἡ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 2001, Πέντε χρόνια μετὰ τὴ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 2001*, ὁ.π., σ. 575 ἐπ., Π. Δ. ΔΑΙΤΟΓΛΟΥ, ὁ.π., σ. 435 ἐπ., Π. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, *Κράτος καὶ Ἐκκλησία: Μιὰ δύσκολη σχέση*, 2001.

θρησκευτικής λατρείας. Οί έγγυήσεις που περιλαμβάνονται στις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 13 είναι σημαντικές και ικανοποιητικές, εντάσσονται δέ σε μία σύγχρονη αντίληψη για την αναγκαιότητα και την έκταση της θρησκευτικής ελευθερίας.

Τα όποια προβλήματα θέτει το άρθρο 13 του Συντάγματος έχουν ειδικό χαρακτήρα και αφορούν στην κατηγορηματική και καθολική απαγόρευση του προσηλυτισμού, στην αδυναμία επίκλησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων για την απαλλαγή από υποχρεώσεις έναντι του κράτους και στη δυνατότητα έπιβολής όρκου με νόμο. Εάν παραβλέψουμε αυτά τα σημεία, ή συνολική αντιμετώπιση της θρησκευτικής ελευθερίας συμβαδίζει με την άποψη για την ουδέτερη στάση του Συντάγματος σε ζητήματα ήθικης.

Όστόσο, στίς διατάξεις περί θρησκευτικής ελευθερίας έρχονται να προστεθούν (πρώτον) ή επίκληση «της Αγίας και Όμορυσίου και Άδαιρέτου Τριάδος» στην αρχή του κειμένου, (δύτερον) ή αναγνώριση της Ανατολικής Όρθόδοξης Έκκλησίας του Χριστού ως επικρατούσης θρησκείας βάσει του άρθρου 3 παρ. 1 εδάφ. α' και (τρίτον) ή γνωστή μας ήδη απαγόρευση της ανάπτυξης θρησκευτικής συνείδησης ως σκοπού της παιδείας (άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος). Εύλόγως ανακύπτει το έρώτημα κατά πόσον ένα Σύνταγμα μπορεί να θεωρηθεί ήθικως ουδέτερο, ενώ αρχίζει με την αναφορά της Αγίας Τριάδος αντί του κυρίαρχου ελληνικού λαού, ενώ χαρακτηρίζει —με ό,τι αυτό συνεπάγεται— μία συγκεκριμένη θρησκεία ως επικρατούσα και ενώ τοποθετεί την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών στους στόχους της οργανωμένης εκπαίδευσης.

Άληθείς βεβαίως ότι ως προς την ακριβή σχέση της θρησκείας (άλλα και της ήθικης) με την εκπαίδευση έχουμε δεχθεί ότι ό λεπτομερής προσδιορισμός των σκοπών της παιδείας στο άρθρο 16 παρ. 2 έχει κυρίως πανηγυρικό χαρακτήρα, στερείται συνεπώς κανονιστικού περιεχομένου και άρα δέν πλήττει το θεμελιώδες δικαίωμα του ατόμου να διαπλάσσει την δική του ήθική. Η θέση αυτή παραμένει ισχυρή, μολοντί έχει πληγεί λόγω της προσπάθειας να άντληθούν από το άρθρο 16 παρ. 2 άπτες υποχρεώσεις για το περιεχόμενο του ωρολόγιου προγράμματος διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Σε ό,τι αφορά την πρόταξη της Αγίας Τριάδος στο κείμενο του Συντάγματος, εκφράζεται ή άποψη ότι όφείλεται περισσότερο σε ιστορικούς λόγους, ότι έχει μάλλον πατριωτική προέλευση και όπωςδήποτε δέν έπιβαρύνει την έρμηνεία

τῶν ἐπιμέρους διατάξεων μὲ πρόσθετα θρησκευτικὰ ἢ ἠθικὰ στοιχεῖα. Ἀλλῶστε συζητεῖται καὶ ἀμφισβητεῖται κατὰ πόσον μόνῃ ἡ ἐπὶ κλήση τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀποτελεῖ γνήσιο «προοίμιο» τοῦ Συντάγματος, πού θὰ διέθετε εἰδικὸ ἐρμηνευτικὸ βάρος, καὶ ἀντ' αὐτοῦ —καὶ προκειμένου νὰ μὴν διαταραχθεῖ ἡ κοσμοθεωρητικὴ οὐδετερότητα τοῦ Συντάγματος— προτείνεται καὶ ἀρχίζει νὰ διαδίδεται ἡ θεώρησίν της ὡς ἀπλῆς διακήρυξης χωρὶς ἄλλες νομικὲς συνέπειες¹⁷.

Ἡ καθιέρωση ἐπικρατούσης θρησκείας ἔχει ὅμως ἰδιαίτερη ἀξία καὶ δὲν μπορεῖ εὐχερῶς νὰ ἀμβλυνθεῖ μὲ τρόπο πού νὰ συνάδει μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν αὐτοσυγκράτηση τοῦ Συντάγματος σὲ θέματα ἠθικῆς. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐπιλέγοντας τὸν ὄρο «ἐπικρατοῦσα θρησκεία», ὁ συντακτικὸς νομοθέτης ἐνδέχεται νὰ συνεκτιμᾷ πραγματικούς μόνον συσχετισμούς καὶ ἀριθμούς λόγω τῆς μεγάλης διάδοσης τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας στὴν Ἑλλάδα, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἐδῶ τὸ Σύνταγμα δὲν ἐμφανίζεται οὐδέτερο, ἀλλὰ λαμβάνει θέση καὶ μεταχειρίζεται, ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἐθνικῆς παράδοσης, τὴν ὀρθόδοξη θρησκεία μὲ τρόπο προνομιακό.

Ἀσφαλῶς ἡ ἐντύπωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μετριασθεῖ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «ἐπικρατούσης θρησκείας» δὲν ἐπιφέρει ἀπαραιτήτως συγκεκριμένες νομικὲς συνέπειες. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ μία ἰδεολογικὴ κατεύθυνση μὲ ἀνοικτὰ διλήμματα καὶ ἐκδηλῆ ἀμηχανία γιὰ τὶς ἀκριβεῖς σχέσεις κράτους καὶ ἐκκλησίας, διότι ἐπίσημη θρησκεία δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ καὶ ζήτημα χωρισμοῦ κράτους καὶ ἐκκλησίας δὲν τίθεται ἤ, καὶ ἂν τίθεται, δὲν προωθεῖται. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μὴν ἀνατρέπει τὴ βασικὴ θέση τῆς οὐδετερότητας, πού ἔχει βαθύτερες καὶ περισσότερες ρίζες στὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος, τὴν θέτει ὡστόσο ὑπὸ σοβαρὴ ἀμφισβήτηση, πράγμα πού ὀφείλουμε νὰ λάβουμε ὑπόψη. Τὸ —σὲ γενικὲς γραμμὲς— ἠθικῶς οὐδέτερο ἑλληνικὸ Σύνταγμα δὲν εἶναι (καὶ) θρησκευτικῶς οὐδέτερο.

Ἡ διακριτικὴ μεταχείριση τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας συμπληρώνεται στὸ ἴδιο ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος μὲ τὶς εἰδικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προβάλλουν ἐντονότερες οἱ ἐκλεκτικὲς προτιμήσεις τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη. Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τὴν ἐκτίμηση ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ πρεσβεύει

17. Βλ. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π., σ. 592· Δ. ΤΣΑΤΣΟ, *Συνταγματικὸ Δίκαιο*, Β', 1992, σ. 592· Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, σὲ ΚΑΣΙΜΑΤΗ-ΜΑΥΡΙΑ, Ἑρμῆς, Προοίμιο, σ. 6 ἐπ.

τῇ χριστιανικῇ ὀρθόδοξῃ θρησκείᾳ, καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐξηγηθοῦν ἡ καθιέρωση ἐπικρατούσης θρησκείας καὶ ἡ ξεχωριστὴ θέση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σὲ ἓνα Σύνταγμα τὸ ὁποῖο παραλλήλως θεσπίζει τὴν πλήρη θρησκευτικὴ ἐλευθερία στὸ ἄρθρο 13.

Ἡ ἐμφανὴς αὐτὴ ἀντινομία ἴσως δὲν θὰ ἔβλαπτε πολὺ, ἐὰν οἱ ρυθμίσεις τοῦ ἁρθροῦ 3 τοῦ Συντάγματος εἶχαν προπαντὸς διακηρυκτικὸ χαρακτήρα. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι ἐδῶ ἀκριβῶς στηρίζεται ἡ νομολογία τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, πού μετρᾷ τὶς ὥρες διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν μὲ γνώμονα καὶ κριτήριό τὴν ἀναγνώριση ἐπικρατούσης θρησκείας¹⁸. Παρόμοιες ἐξελίξεις, ἀποβλέποντας στὴ (μὲ καταναγκαστικά, δηλαδὴ κρατικά μέσα) διατήρηση τοῦ status quo, ἐπιτείνουν τὸ πρόβλημα, ὅταν μάλιστα ὑπάρχει ὁ σοβαρὸς ἀντίλογος ὅτι στὴν ἐλληνικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ στὴ διδασκαλία τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας ἀντιστοιχεῖ καὶ ἐπικρατεῖ τὸ ἀνθρωποκεντρικὸ κοσμοσύστημα.

VI. Προστασία τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ γάμου

Στὸ πλαίσιο τοῦ γενικοῦ προβληματισμοῦ σειρὰ ἔχει ἡ φροντίδα μὲ τὴν ὁποία τὸ Σύνταγμα περιβάλλει τὴν οἰκογένεια καὶ τὸν γάμο. Καὶ οἱ δύο θεσμοὶ τίθενται μὲ τὸ ἄρθρο 21 παρ. 1 «ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Κράτους», ἐνῶ ἡ οἰκογένεια χαρακτηρίζεται ἐπιπροσθέτως «θεμέλιο τῆς συντήρησης καὶ προαγωγῆς τοῦ ἔθνους». Ἄρα —θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεὶς— τὸ Σύνταγμα δὲν παραμένει οὐδέτερο ἀπέναντι στὶς διάφορες καὶ διαφορετικὲς μορφές τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, ἀλλὰ προκρίνει σαφῶς τὴν οἰκογένεια καὶ τὸν γάμο, καὶ προσδίδει μάλιστα στὴν οἰκογένεια οὐσιαστικὸ ρόλο γιὰ τὴ συντήρηση καὶ προαγωγή τοῦ ἔθνους. Μὲ ἄλλες λέξεις, ὅχι μόνο ἀνάγεται ὁ γάμος σὲ συνταγματικὸ θεσμό, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκογένεια προστατεύεται, κυρίως διότι ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένους «δημόσιους» σκοποὺς καὶ τελικῶς τὸ ἔθνος καὶ ὅχι ἐπειδὴ ἀπλῶς ἀποτελεῖ τὴν πλέον διαδεδομένη καὶ κυρίαρχη μορφή κοινωνικῆς συμβίωσης ἢ ἐπειδὴ συνεχίζει καὶ σήμερα νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ζωτικὲς ἀνάγκες τῶν ἀτόμων-μελῶν τῆς.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι κατὰ πόσον ἡ μνεῖα τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ γάμου στὸ ἄρθρο 21 ἀντιστρατεύεται τὴν ἡθικὴ οὐδετερότητα τοῦ Συντάγματος. Προβλή-

18. Βλ. ΣτΕ 2176/1998, ΝοΒ 1999, σ. 139 ἐπ.

ματα θα ὑπῆρχαν στὴν περίπτωση ποὺ οἱ σχετικές ἀναφορές σήμαιναν κάτι περισσότερο ἀπὸ συνήθειες διακηρύξεις ἢ ἀπλές ἐπιθυμίες τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη καὶ ἀποκτοῦσαν σαφές κανονιστικὸ περιεχόμενο. Οἱ σύγχρονες ἐξελίξεις ὁδηγοῦν μᾶλλον πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση, διότι ἡ ἔννομη τάξη πολὺ λίγο ἀσχολεῖται μὲ τὸν ρόλο τῆς οἰκογένειας στὴ συντήρηση καὶ προαγωγή τοῦ ἔθνους καὶ τὴν θεωρεῖ ὡς τὴ βασικὴ κοινωνικὴ ὁμάδα, στὴν ὁποία ἀνατίθενται ὁρισμένες καὶ κατεξοχὴν ἠθικές λειτουργίες, ὅπως εἶναι ἡ διασφάλιση τοῦ ἰδανικοῦ χώρου ἀνάπτυξης αἰσθημάτων συντροφικότητας τῶν μελῶν τῆς γενικότερα καὶ ἀνατροφῆς καὶ κοινωνικοποίησης τῶν παιδιῶν εἰδικότερα. Ὅταν τὸ δίκαιο στερεῖ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τὴν ιδιότητα τοῦ αὐτοτελοῦς ὑποκειμένου δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων καὶ τὴν μεταχειρίζεται ὡς ἀπλὴ κοινωνικὴ ὁμάδα, τότε δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἐξαχθοῦν κρίσιμα νομικὰ συμπεράσματα ἀπὸ μία πανηγυρικὴ διατύπωση ὅπως αὕτὴ τοῦ ἀρθροῦ 21 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος. Ἐξάλλου, «οἰκογένεια» εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή τῆς μὲ τοὺς συζύγους καὶ τὰ φυσικὰ τέκνα τους, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ «ἀτελὲς» οἰκογένεια τῆς ἄγαμης μητέρας μὲ τὸ παιδί τῆς, ἡ θετὴ οἰκογένεια κ.ο.κ.¹⁹

Στὸν γάμο τὰ πράγματα θεβαίως διαφοροποιοῦνται, διότι ὁ σχετικὸς θεσμὸς ἀποτελεῖ κατὰ τὸν νόμο διαρκὴ «κοινωνία βίου», ποὺ ἰδρύεται μὲ σύμβαση καὶ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ δίκαιο, ὑπόκειται δὲ σὲ πληθὺς ἀναγκαστικῶν ρυθμίσεων τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει ἔτσι ἐμπράκτως τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν γάμο. Ἀκριβῶς ἡ αὐστηρότητα καὶ τυπικότητα τῶν διατάξεων γιὰ τὸν γάμο καθιστοῦν δυσχερέστατη τὴν ἐπέκταση τῆς ἐφαρμογῆς τους σὲ ἄλλες μορφές συμβίωσης, ποὺ εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἔνωση ἢ ἐξώγαμη συμβίωση. Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πρόσφατες νομοθετικές ἐξελίξεις καὶ κυρίως ἡ θέσπιση τοῦ συμφώνου ἐλεύθερης συμβίωσης προδικάζουν μία διαρκῶς μεγαλύτερη ἀνοχὴ τοῦ δικαίου ἀπέναντι σὲ ἄλλες μορφές συμβίωσης.

Ἐπίσης ἡ προοδευτικὴ κατάργηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων καὶ γενικότερα ἡ ὑποχώρηση τῶν θρησκευτικῶν στοιχείων στὸν γάμο εὐνοοῦν τὴν ἐπικράτηση φιλελεύθερων τάσεων, περιορίζουν τὶς τυποποιήσεις καὶ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ ἔννομη τάξη ὄχι μόνο παύει νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ ἐχθρότητα τὶς ἐναλλακτικές καὶ ἄτυπες μορφές συμβίωσης, ἀλλὰ τὶς ἀνέχεται καὶ ἐπιχειρεῖ μάλιστα νὰ τὶς

19. Βλ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΓΟΝΟ, ὁ.π., σ. 535.

υπαγάγει σέ στοιχειώδεις κανόνες. Τότε όμως οί αναφορές του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος στόν γάμο καί στήν οίκογένεια —άφου εξυπηρετοῦν δεδομένες ανάγκες τῆς κοινωνίας, χωρίς νά αποκλείουν τόν ἐξελικτικό μετασχηματισμό τῶν κοινωνικῶν σχέσεων— δέν θέτουν ὑπό καίρια ἀμφισβήτηση τή γενική ἀρχή τῆς ἠθικῆς οὐδετερότητας τοῦ Συντάγματος.

VII. Προστασία τοῦ ιδιωτικοῦ βίου

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος στήν ἰδιαιτερότητα καί στόν αὐτοπροσδιορισμό θά ἦταν ἀτελής, ἐάν δέν συνοδευόταν καί ἀπό ἕνα πλέγμα διατάξεων μέ σκοπό τήν προστασία τοῦ ιδιωτικοῦ βίου. Οἱ σχετικές ρῆτρες στό Σύνταγμα ἐνισχύουν τά ἀτομοκεντρικά θεμέλια τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων, ἐπιτρέποντας στόν καθένα νά περιχαρακώσει ἕναν ἀπροσπέλαστο ιδιωτικό χώρο. Αὐτό γίνεται πρωτίστως μέ τό ἄρθρο 9 παρ. 1, πού προβλέπει ὅτι ἡ κατοικία τοῦ καθενός εἶναι ἄσυλο καθῶς καί ὅτι ἡ ιδιωτική καί οἰκογενειακή ζωή τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀπαράβιαστη. Τό ἄσυλο τῆς κατοικίας καί ὁ χαρακτηρισμός τῆς ιδιωτικῆς καί οἰκογενειακῆς ζωῆς ὡς ἀπαράβιαστης συμπληρώνονται ἐπιτυχῶς ἀπό τό ἀπόρρητο τῶν ἐπιστολῶν καί κάθε ἄλλης μορφῆς (ἐλεύθερης) ἀνταπόκρισης καί ἐπικοινωνίας (ἄρθρο 19 παρ. 1). Μάλιστα τό ἐν λόγω ἀπόρρητο ὀρίζεται ἐδῶ ὡς «ἀπολύτως ἀπαράβιαστο».

Δύο σημεῖα πρέπει νά ἐξαρθοῦν μέ ἀφορμή τά ἄρθρα 9 παρ. 1 καί 19 παρ. 1. Πρῶτον, τά ὅρια τοῦ ἀπρόσιτου γιά τήν κρατική ἐξουσία ιδιωτικοῦ χώρου δέν ἐξαντλοῦνται στήν ιδιωτική κατοικία καί στόν προσωπικό τρόπο ζωῆς, ἀλλά ἐκτείνονται καί σέ σημαντικές πτυχές τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἀφού περιλαμβάνουν ὅλες τίς μορφές τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἀτόμου μέ τοὺς ἐξίσου προστατευόμενους τρίτους²⁰. Δεύτερον, ἡ ἐντελῶς ξεχωριστή ἀξία τοῦ ιδιωτικοῦ βίου ἀνέχεται τίς ἐλάχιστες δυνατές ἐπεμβάσεις, οἱ ὁποῖες τελοῦν ἐπιπροσθέτως ὑπό τήν ἐγγύηση τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. Ἐδῶ χρειάζεται ἡ (προληπτική) ἐγκριση τοῦ δικαστῆ, ἀκριβῶς διότι ὁ συντακτικός νομοθέτης δυσπιστεῖ στά ὅργανα τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας καί ἐπιθυμεῖ τόν (προληπτικό, δηλαδή ἐγκαιρο καί ἀποτελεσματικό) ἐλεγχό τῶν προϋποθέσεων γιά τήν ἐπιβολή περιορισμῶν ἀπό τόν ἀνεξάρτητο δι-

20. Βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΠΟΝΟ, ὁ.π., σ. 251.

καστή. Τὰ ἄρθρα 9 παρ. 1 ἐδάφ. 6' καὶ 19 ἐδάφ. 6' ἀναγορεύουν τὸν ἀνεξάρτητο δικαστὴ σὲ φύλακα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου.

Ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἔχει κερδίσει σημαντικὸ ἔδαφος κυρίως μετὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ 2001. Ἀρκεῖ νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ τὸ ἄρθρο 9Α τοῦ Συντάγματος, μὲ τὸ ὁποῖο κατέστη συνταγματικὴ ἀρχὴ ἡ προστασία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν ἀποθήκευση καὶ ἐπεξεργασία προσωπικῶν πληροφοριῶν καὶ ἄλλων δεδομένων²¹, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄρθρο 19, παρ. 3, ποὺ ἐπιβάλλει τὴν ἀπαγόρευση τῆς χρήσης παράνομων ἀποδεικτικῶν μέσων²². Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπιτρεπτοῦ ἢ μὴ τῆς χρήσης παρανόμως κτηθέντων ἀποδεικτικῶν μέσων –καὶ κυρίως ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, μαγνητοταινιῶν, ἀλλὰ καὶ μαρτυρικῶν καταθέσεων– συνδέεται στενότερα μὲ τὴν (ἔστω καὶ ἔμμεση) ἀνοχὴ τῆς παραβίασης τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν διαδίκων.

Γ. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἀπὸ τῆ συστηματικῆς μελέτης, τὴν τρέχουσα ἐρμηνεία καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἄρθρων ποὺ καθιερώνουν συνταγματικὰ δικαιώματα προκύπτει ὡς κύριο συμπέρασμα ἡ αὐτοσυγκράτηση καὶ ἡ οὐδετερότητα τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη σὲ θέματα ἠθικῆς. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζουμε ὅτι τὸ Σύνταγμα ἐγκαταλείπει σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὴν τάση τῆς αὐτοσυγκράτησης καὶ τὴ στάση τῆς οὐδετερότητας, θεωροῦμε ὅτι προέχει καὶ προβάλλει ἐντονότερα ὁ ἠθικῶς ἀχρωμάτιστος χαρακτήρας τῶν ρυθμίσεών του. Ἡ βασικὴ αὐτὴ παρατήρηση ἀποδίδεται μὲ δύο τρόπους.

21. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, Εἰ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, *Τὸ ἀναθεωρητικὸ κεκτημένο. Τὸ συνταγματικὸ φαινόμενο στὸν 21ο αἰῶνα καὶ ἡ εἰσφορὰ τῆς ἀναθεώρησης τοῦ 2001*, σ. 148 ἐπ. καὶ Τ. ΒΙΔΑΛΗ – Α. ΜΗΤΡΟΥ – Α. ΤΑΚΗ, *Συνταγματικὴ πρόσληψη τῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων καὶ «νέα» δικαιώματα, Πέντε χρόνια μετὰ τὴ συνταγματικὴ ἀναθεώρηση τοῦ 2001*, ὁ.π., σ. 273, 302 ἐπ.

22. Βλ. Εἰ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, *Τὸ ἀναθεωρητικὸ κεκτημένο*, ὁ.π., σ. 148 καὶ γενικότερα γὰ τὸ ζήτημα τῶν παράνομων ἀποδεικτικῶν μέσων βλ. ἐνδεικτικὰ Γ. ΚΑΜΙΝΗ, *Παράνομα ἀποδεικτικά μέσα καὶ συνταγματικὴ κατοχύρωση τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων*, 1998 καὶ Τζ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ, *Χρῆση παρανόμως κτηθέντων ἀποδεικτικῶν μέσων*, 2003.

— Ός πρὸς τὰ ὑποκείμενα τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων βλέπουμε ὅτι ἀναδεικνύεται τὸ πρότυπο τοῦ αὐτοκαθοριζόμενου ατόμου μὲ τὴν ἐλευθερία διαμόρφωσης «ἰδίων» ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ προτεραιοτήτων καὶ μὲ εὐρύτητα περιθώρια ἀποδοχῆς τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς. Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος διαμορφώνει τοὺς δικούς του ἠθικοὺς κώδικες καὶ συμπεριφέρεται σύμφωνα μὲ αὐτούς, ἐφόσον δὲν ζημιώνει τοὺς ἄλλους.

— Ἀπὸ τὴν πλευρά της ἡ κρατικὴ ἐξουσία καλεῖται νὰ ἐπιδείξει αὐστηρὴ οὐδετερότητα καὶ μεγάλη ἀνοχὴ τῶν προσωπικῶν, πολλαπλῶν καὶ πιθανῶς ἀκραίων ἀντιλήψεων σὲ ζητήματα ἠθικῆς, ὀφείλει νὰ ἀπέχει ἀπὸ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις καὶ νὰ μὴν δείχνει τὴν προτίμησίν της σὲ συγκεκριμένες ἠθικὲς πράξεις, οὔτε τὴν ἀπαρέσκειά της σὲ μὴ ἠθικὲς (πλὴν ὅμως ἀβλαβεῖς γιὰ τοὺς ἄλλους) ἐπιλογές. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέση ὅτι τὸ Σύνταγμα ἀναγνωρίζει ὡς ὑπερτατὴ ἠθικὴ ἀξία τὴν ἀνοχὴ τῆς προσωπικῆς ἠθικῆς κάθε ατόμου — χωρὶς «ἠθικοὺς φραγμούς», χωρὶς συμβατικούς περιορισμούς καὶ χωρὶς ποιοτικούς χαρακτηρισμούς.

Στὸ τρίπτυχο αὐτὸ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς, τῆς ἀποχῆς τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἀξιολόγηση, ἐπιβράβευση ἢ ἀποδοκιμασία συγκεκριμένων στάσεων καὶ συμπεριφορῶν, καὶ ἐντέλει τῆς ἀνοχῆς διάφορων καὶ διαφορετικῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ τὴ δημόσια ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνία, συμπυκνώνεται ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ Συντάγματος στὸ κεφάλαιο περὶ συνταγματικῶν δικαιωμάτων. Ὁ βαθμὸς ἀνοχῆς τῆς διαφορετικότητας εἶναι εὐθέως ἀνάλογος μὲ τὸν βαθμὸ ἐκπολιτισμοῦ τῆς κοινωνίας καὶ δικαιοκρατικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς (δημόσιας) ἐξουσίας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2010

Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ*

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐφέτος, 2010 μ.Χ., συμπληρώνονται δύο καὶ ἡμίσεια χιλιετίες ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος (Σεπτέμβριος 490 π.Χ.). Ἐνδειξὴ τῆς ἀνέσπερης φήμης τῆς ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐκπομπὴ τοῦ ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ τῆς Μόσχας τὸν Νοέμβριο 1940: Οἱ Ἕλληνες στὴν Πίνδο ἔγραψαν νέον Μαραθῶνα.

*

* *

Γιὰ τὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων στὸν Μαραθῶνα συνέβαλαν: ἡ ὁμοψυχία τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ πρὸς ὑπεράσπιση τῆς ἐλευθερίας του μὲ ὑπερνίκηση τῶν πολιτικῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ἡ εὐψυχία καὶ ἡ σωματικὴ ἀλκὴ τῶν Ἀθηναίων μαχητῶν, ἀσκημένων στὸν ἀθλητισμὸ ἀπὸ τὴν ἐφηβεία των, καὶ ὁ βαρὺς ὅπλισμός των: καὶ τὰ τρία πολὺ ἐνισχυτικὰ στὸν ἀγχέμαχο ἀγῶνα: τὸ ἄριστο σύστημα ἐπιστρατεύσεως τῶν Ἀθηναίων καὶ συνθέσεως τῶν στρατιωτικῶν μονάδων, βασισμένον στὴν Κλεισθένεια θέσπιση τῶν δέκα «φυλῶν»: ὁ πρόσφατος συγκλονισμὸς καὶ φρονηματισμὸς τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὴ θεατρικὴ παράσταση τοῦ ἔργου τοῦ Φρυνίχου Μιλήτου Ἰλωσης καὶ προπάντων ἡ εὐστοχὴ στρατηγικὴ τοῦ ἀρχιστρατήγου, κατὰ συναίνεση τῶν ἄλλων στρατηγῶν, Μιλτιάδου, «πρώτου σημαντικοῦ στρατιωτικοῦ ἀρχηγοῦ στὴν Ἱστορία τῆς Εὐρώπης», κατὰ ἔκφραση τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Bengtson.

* Στὸ πλαίσιο ὁμιλιῶν γιὰ τὰ 2.500 χρόνια ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Μαραθῶνος.

Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ προσθέσω: Ὑπῆρξε ὁ Μιλτιάδης ὁ ἕκτος χρονικά διάστημα Ἀθηναῖος, μετὰ δηλαδή τοὺς δύο πρώτους, μὲ θρύλο περιβλημένους, τὸν Δαίδαλο καὶ τὸν Θησέα, καὶ τοὺς μεταγενεστέρους των, Σόλωνα, Πεισί-στρατο, Κλεισθένη, ὅπως τουλάχιστον ἐγὼ τοὺς κρίνω.

Στὴ συνείδηση τῶν συγχρόνων τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος Ἑλλήνων ὑπῆρξαν οἱ Ἀθηναῖοι πρόμαχοι τῆς Ἑλλάδος, ὅπως τονίσθηκε στὸ νικητήριο ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου «Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι...».

Ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη καὶ ἡ ἀπουσία τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος. Οἱ Πλαταιεῖς μόνο δὲν ἀπουσίασαν: «Ἀθηναίοισι δὲ τεταγμένοις ἐν τεμένει Ἡρακλῆος ἐπῆλθον βωθέοντες Πλαταιεὺς πάνδημοι». Ἄς προσέξομε τὴ φράση «τεταγμένοις ἐν τεμένει Ἡρακλῆος». Θέλησε ἴσως ὁ Μιλτιάδης νὰ ἔχουν οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, τὸ συναίσθημα ὅτι βρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ ἀνίκητου καὶ ἠθικώτατου πρωτοήρωα τῆς Ἑλλάδος.

Στὴ συνείδηση τῶν ἰδίων τῶν Ἀθηναίων μαχητῶν ἡ συμμετοχὴ στὴν κρίσιμη ἐκείνη μάχη ἴσχυε ὡς τὸ ὕπατο ἐπίτευγμα τοῦ βίου των, ὅπως ὑποδηλώνει τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ μεγαλεπήβολου Αἰσχύλου, κορυφαίου τῶν Ἑλλήνων δραματικῶν ποιητῶν, «...ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἂν εἴποι...», καθοριστικὸ ἀπὸ τὸν ἴδιον τῆς ὑστεροφημίας του ὡς ἥρωα μαραθωνομάχου προπάντων. Χαρακτηριστικὴ τοῦ μαχητικοῦ σθένους τῶν Ἀθηναίων εἶναι ἡ παρουσία τῶν ἀρχηγῶν στὴν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης: «ἀπὸ δ' ἔθανε καὶ Στρατηγῶν Στησίλεως καὶ πολέμαρχος Καλλίμαχος», μνημονεύει ὁ Ἡρόδοτος. Ἰδιαίτερη τιμὴ ἀξίζει στοὺς Ἴωνες αὐτόμολους γιὰ τὶς πολυτίμες στὸν Μιλτιάδη πληροφορίες των.

Ἡ ἔκφραση «Μαραθῶνιον ἄλσος» προερχόμενη ἀπὸ Ἀθηναῖο ἥρωα Μαραθωνομάχο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει γίνῃ σύνθημα τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, ὅπως καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ ἥρωα τῶν Θερμοπυλῶν Σπαρτιάτη Λεωνίδα «Μολὼν λαβέ», ὅπως καὶ ἡ φράση τοῦ Σπαρτιάτη, ἐπίσης, «Ἑλλάνων Ἀρχαγοῦ» στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν Πausanias, ἡ σωστικὴ τῆς ζωῆς τῶν Περσῶν αἰχμαλώτων, «θάρβαροι μὲν, ἄνθρωποι δέ».

Μετὰ δεκατρεῖς δεκαετίες καὶ πλέον ὁ Πλάτων ἐπιστήμανε τὴν καὶ πανευρωπαϊκὰ σωστικὴ ἀξία τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, καθὼς χαρακτηρίζει τὴν πολεμικὴ δράση τῶν Περσῶν ὡς προγραμματισμένη ὅχι μόνον ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἐναντίον καὶ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς Εὐρώπης:

«ὅτε ἡ Περσῶν ἐπίθεσις τοῖς Ἑλλήσιν, ἴσως δὲ σχεδὸν ἅπασιν τοῖς τὴν Εὐρώπην οἰκοῦσιν, ἐγίγνετο» (Νόμοι 698 b 2-4).

Κατὰ Πλάτωνα ἤδη, λοιπόν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆ σημερινῆ σκοπιά τῆς Ἱστορίας, ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος ἀξίζει νὰ θεωρηθεῖ κρίσιμη γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ἐλευθερίας ὅχι μόνο τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων, συνολικά σχεδόν, λαῶν τῆς Εὐρώπης, ἔστω καὶ ἂν ἐπακολούθησαν μετὰ δέκα χρόνια ἡ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καὶ ἡ μάχη τῶν Πλαταιῶν —μὲ κρίσιμη καὶ αὐτὲς συμβολὴ στὴ διάσωση τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων—, καθὼς προϋπόθεση γι' αὐτὲς ὑπῆρξε ὁ ὑψηλὸς φρονηματισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, πηγὴ ἐξ ἄλλου τῆς ὑψηλοφροσύνης ἰδιαίτερα τῶν Ἀθηναίων, ὑποκινητικῆς των πρὸς τὴν οἰκουμενικῆς ἀκτινοβολίας πνευματικῆ μεγαλουργία —τὴν ἀναγωγικὴ τῶν Ἀθηνῶν σὲ «παιδευτήριον τῆς Ἑλλάδος» καὶ ὅχι μόνον αὐτῆς, ὥστε ὁ Παλαμᾶς νὰ ἀποτολμήσῃ τὸν στίχο: «Ἡ Ἀθῆνα διαμαντόπετρα στῆς Γῆς τὸ δαχτυλίδι».

(Γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς Μάχης τοῦ Μαραθῶνος βλέπε τὴν ἐμπεριστατωμένη ἀνιστόρησή της ἀπὸ τὸν αἰοίδιμο Ἀλέξανδρο Ἰ. Δεσποτόπουλο, στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ι. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2010 κυκλοφόρησε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΕΙΕΔ, ὁ ὑπ' ἀριθ. 42 τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ὁ τόμος (σελ. 268) περιλαμβάνει δέκα, τὸ πρῶτον δημοσιευόμενες, μελέτες ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ καὶ ἄλλων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Εἰδικότερα, ἀντικείμενο διερεύνησης τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες συνοδεύονται ἀπὸ ξενόγλωσσες περιλήψεις τοῦ περιεχομένου τους, ἀποτελοῦν, γιὰ μὲν τὴν περίοδο τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἡ κριτικὴ καὶ συγκριτικὴ θεώρησις τῶν ποινικῶν ρυθμίσεων ἐπιγραφικῆς μαρτυρίας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἑλτυνίας τῆς ἀρχαίας Κρήτης (500 π.Χ.) (Αἰκ. Μανδάλακη, σ. 9-42), ἡ παράκαμψις τῶν νομικῶν κανόνων ποὺ προσδιόριζαν τὸ κοινωνικὸ status τῶν γυναικῶν στὴν κλασσικὴ Ἀθήνα (Φ. Στεφανοπούλου-Δεκάζου, σ. 43-65), οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ «ἐπωνύμου» ἄρχοντος καὶ ὁ ρόλος του στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης μετὰ τὸ χωρίο Δημοσθένους 43,75 (R. V. Cudjoe – S. Adam-Magnissali, σ. 67-93), ἡ παρέμβασις τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας στὴ δικαιοδοτικὴ λειτουργία τῶν ἐλευθέρων ἑλληνικῶν πόλεων μετὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Αὐγούστου πρὸς τοὺς Κνιδίους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (Ἑλ. Καραμπάτσου, σ. 95-109) καὶ τέλος οἱ διακρίσεις καὶ ἡ λειτουργία τῶν νομικῶν «στάσεων» τοῦ ρήτορος Ἑρμογένεως ὡς τεκμηρίων γιὰ τὴν κατανόησις τῆς τρέχουσας δικαστικῆς πρακτικῆς στίς ἑλληνικὰς πόλεις κατὰ τὸν 2ο καὶ 3ο αἰ. μ.Χ. (Δ. Καραμπέλας, σ. 111-134). Γιὰ τὴ βυζαντινὴν δὲ καὶ μεταβυζαντινὴν περίοδον ἀντικείμενο πραγμάτευσης ἀποτελοῦν ἡ κριτικὴ ἐπανεξέτασις τῆς συνεισφορᾶς

τῶν συλλογῶν νόμων τοῦ 14ου αἰ. στήν προαγωγή τῆς νομικῆς ἐπιστήμης καί στήν ἀπονομή καί ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο (Λ. Μπένου, σ. 135-146), ὁ θεσμός τῆς υἱοθεσίας σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸν θεσμὸ τῶν «ἀναθρεπτῶν» τέκνων στήν κοινωνία τῆς βενετικῆς Κρήτης (Ίω. Χατζάκης, σ. 147-180), ἡ σύμβαση ναυπήγησης καί οἱ συναφεῖς μὲ αὐτὴν συμβάσεις μὲ βάση ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τοῦ 15ου ἕως 19ου αἰ. (Γ. Ροδολάκης, σ. 181-219), ἡ διερεύνηση τοῦ κεμένου μιᾶς ἀκόμη ἀθησαύριστης ἀποδόσεως τῆς Ἐξαβίδου τοῦ Ἀρμενοπούλου στὴ δημώδη (ante 1741) (Δ. Ἀποστολόπουλος, σ. 221-236) καί τέλος τὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας κοινοτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν κριτηρίων στήν περιοχὴ τῆς Κοζάνης μὲ βάση ἀνέκδοτες δικαστικὲς ἀποφάσεις τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. (Ἀν. Παληοῦ, σ. 237-268).

2. Στὸ στάδιο τῆς τελικῆς διορθώσεως τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν εὐρίσκεται ὁ τόμος *Περιγράμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα (ὑπὸ ἐκδοσὴ σὲ προσεχῇ τόμο τῆς σειρᾶς τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Ὁ συγκεκριμένος τόμος, 727 σελίδων, ἔργο τῆς Διευθύντριας κας Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη (Α΄ Βαθμίδος) καί τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ κ.κ. Ἡλ. Ἀρναούτογλου (Β΄ Βαθμίδος) καί Ίω. Χατζάκη (Γ΄ Βαθμίδος), ἀποτελεῖ τὸ προϊόν τῶν ἐργασιῶν συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου τὸ ὁποῖο διενεργήθηκε ἐξ ὀλοκλήρου ἐντὸς τῶν ἐτῶν 2006-2010. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ, τόσο ἀπὸ οὐσιαστικῆ ὥς καὶ ἀπὸ μεθοδολογικῆ ἄποψης, τὴ συνέχεια καί συμπλήρωση τοῦ ὑπὸ Δημητρίου Γκίνη καταρτισθέντος *Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* (Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 26, ἔτους 1966/Συμπλήρωμα Α΄ καί Β΄ στήν Ἑπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῶν ἐτῶν 1972-73 καί 1977-78).

Τὸ κύριο τμῆμα τοῦ νέου Περιγράμματος (σ. 171-688) καταλαμβάνεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ παρουσίαση ὅλων τῶν ἐλληνόγλωσσων μεταβυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευθεῖ ἐντὸς τῶν ἐτῶν 1978 ἕως 2007, καθὼς καί πολλῶν ἀπὸ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες, ἐκ παραδρομῆς, δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὸ *Περιῖγραμμα* τοῦ Δημ. Γκίνη. Οἱ 1400 βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις συνοδεύονται ἀπὸ πλῆθος ἀποσπασμάτων πηγῶν οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, κυρίως γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου (σ. 171-688). Τοῦ σώματος τῶν πηγῶν προηγεῖται *Εἰσαγωγή* (Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, σ. 111-170) στήν ὁποία γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ στήν ἐπιστημονικὴ συνεισφορὰ Ἑλλήνων καί ξένων ἐρευνητῶν στὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὰ τελευταῖα 150 ἔτη, στίς κυριότερες ἐκδόσεις πηγῶν τῆς ἰδίας περιόδου καί, τέλος

στη μεθοδολογία και στις αρχές που ακολουθήθηκαν. Το έργο συνοδεύεται από: 1) Βιβλιογραφία-συντομογραφίες των περιλαμβανομένων στο Corpus πηγών (σ. 9-108), 2) Είσαγωγή (έλληνόγλωσσο κείμενο και μετάφραση στην αγγλική, σ. 111-170), 3) Δύο έκτεταμένα εύρετήρια (νομικῶν ὄρων καὶ τόπων) (σ. 669-709), 4) Δύο Appendix βιβλιογραφίας πηγῶν σὲ περίληψη καὶ βιβλιογραφίας πηγῶν σὲ μετάφραση (σ. 699-709) καὶ 5) Χρονολόγιο τῶν σημαντικῶν ιστορικῶν καὶ ἄλλων γεγονότων (ἐκδόσεις μεταβυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, κωδικοποιήσεις ἐθίμων, ψήφιση βασικῶν συνταγματικῶν κειμένων, διεθνεῖς συνθήκες κ.ἄ.) τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου (σ. 711-724).

3. Ἐπιπροσθέτως, στὸ στάδιο τῆς τελικῆς διορθώσεως τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν εὐρίσκονται οἱ ἀκόλουθοι δύο τόμοι οἱ ὁποῖοι ἀναμένονται νὰ ἐκδοθοῦν στὴ σειρά τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ ἐντὸς τῶν προσεχῶν δύο μηνῶν.

3.1. Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος 42 μὲ ἀριθ. 10 (2010-2011), σελ. 670: Δέσποινα-Εἰρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη (Καθηγήτρια Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σὲ συνεργασία μὲ τὴν κα Ἑλένη Κύρτση-Νάκου: Ἡ νομολογία τοῦ κριτηρίου τῆς “Κομπανίας” τῶν Ρωμαίων πραγματευτῶν τοῦ Συμπίου Τρανσυλβανίας (17ος-18ος αἰ.). Πηγές Δικαίου τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ ἐπὶ ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Στὸ συγκεκριμένο ἔργο ἐκδίδονται οἱ ὑπ’ ἀριθ. 976, 978 (καθ’ ὁλοκληρίαν) καὶ 979, 1153 (μερικῶς) ἑλληνικοὶ κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου. Περιλαμβάνονται θεσπίσματα συνεισέσεων, πρακτικὰ καὶ ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων ποὺ διεξήγαγαν, σχεδὸν μονοπωλιακά, τὸ διακομετακομιστικὸ καὶ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο τῶν λεγομένων «ἀνατολικῶν» προϊόντων στὴν ἡγεμονία τῆς Τρανσυλβανίας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Οἱ δημοσιευόμενες πηγές, συνοδευόμενες ἀπὸ ἐκτενῆ σχόλια τῆς συγγραφέως, παρέχουν μία τεκμηριωμένη εἰκόνα γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ τὴ λειτουργία τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν, κυρίως αὐτῶν τοῦ ἐμπορικοῦ, ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἀνθούσας ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς κοινότητος ἢ ὅποια ἀπεικονίζει τὴν οἰκονομικὴ δράση τοῦ ὁρείου ἑλληνισμοῦ, ἀποδήμου καὶ γηγενοῦς, στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. Σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο τῆς μονογραφίας ἐκτίθενται τὰ νομικὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν πηγῶν.

3.2. Παράρτημα τῆς Ἐπετηρίδος 42 μὲ ἀριθ. 11 (2010-2011), σελ. 658: Ἥλ. Ἀρναούτογλου – D. Mirhady – M. J. Sundahl, *A New Working Bibliography of Ancient Greek Laws (7th -4th centuries BC)*. Τὸ ἔργο περιλαμβάνει τὴ συλ-

λογή και θεματική κατάταξη τῶν ἐπιστημονικῶν συνεισφορῶν (ἄρθρα, μελέτες, μονογραφίες) στὴν κατανόηση τῶν θεσμῶν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου τοῦ 7ου ἕως καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ θεματικὴ κατάταξη ἐντάσσει τὸ δίκαιο στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἐνόητες ἀφοροῦν τὶς πηγές μέσω τῶν ὁποίων γνωρίζουμε καὶ προσεγγίζουμε τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ δίκαιο (κείμενα τῆς γραμματείας καὶ ἐπιγραφές), τὰ βοηθητικὰ ἐργαλεῖα ποὺ εἶναι στὴ διάθεση τῶν ἐρευνητῶν, βασικὲς ἔννοιες καὶ ζητήματα (θέμις, δίκη, νόμος, ψήφισμα κ.λπ.), τὸ δίκαιο στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας πόλεως (οἱ διεργασίες ἐκπόνησης καὶ οἱ ἄνθρωποι, τὰ ἄτομα καὶ ὁ νόμος, ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ κληρονομικὲς σχέσεις, κ.λπ.).

II. ΥΠΟ ΕΞΕΛΙΞΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», ὁ ἐρευνητὴς Γ' Βαθμίδος κ. Ἰωάννης Χατζάκης ἀσχολήθηκε ἐπισταμένως μὲ τὴ συγγραφὴ τόμου 400 περίπου σελίδων, ὁ ὁποῖος θὰ ἔχει τὸν τίτλο *Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ λατινοκρατούμενου ἐλληνισμοῦ. Τὰ λατινικά, ἰταλικά καὶ γαλλικά κείμενα* (ὑπὸ δημοσίευση, ἐντὸς τῶν προσεχῶν μηνῶν, στὴ σειρὰ τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν). Εἰδικότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους 2010 ὁ ἐρευνητὴς συνέχισε τὴν περισυλλογὴ, ἐπεξεργασία καὶ καταχώριση ἀποσπασμάτων τῶν λατινικῶν, ἰταλικῶν καὶ γαλλικῶν κειμένων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐκδοθεῖ ἕως τὸ ἔτος 2007. Μέχρι στιγμῆς ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, σὲ σύνολο 900 περίπου βιβλιογραφικῶν ἐνδείξεων, ἡ ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν, ὁ νομικὸς χαρακτηρισμὸς τους, ἡ καταχώριση ἀποσπασμάτων τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἀνθολόγηση τῶν νομικῶν καὶ γεωγραφικῶν ὄρων ἀνὰ πηγὴ γιὰ τὴν κατάρτιση εὐρετηρίων. Παράλληλα, ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐρευνητὴ διενεργεῖται ἡ συγγραφὴ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τόμου καὶ τοῦ σχετικοῦ μὲ αὐτὸν Χρονολογίου. Ἐπιπροσθέτως, στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδίου προγράμματος, συνεχίζονται, στὸ πλαίσιο συνεργασίας τοῦ Κέντρου μὲ τὴν καθηγήτρια τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κα Σοφία Τζαρίδου-Τζωρτζακάκη, οἱ ἐργασίες περισυλλογῆς τῶν ὀθωμανικῶν νομικῶν πηγῶν κατὰ τὸ μέρος ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου τοῦ τουρκοκρατούμενου ἐλληνισμοῦ.

2. Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Codex Vaticanus Graecus 2639. Νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς φραγκικῆς καὶ ὀθωμανικῆς περιόδου».

Ὁ κώδικας *Vaticanus Graecus* 2639 τῆς σειρᾶς τῶν *Codici Vaticani Graeci* ἐντοπίσθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἐρευνητικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μενέλαου Τουρτόγλου στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη. Πρόκειται γιὰ εὐμεγέθη (φύλλα 232), πυκνογραμμένο καὶ ἰδιαίτερος πολύτιμο κώδικα, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει 155 ἐλληνόγλωσσα νοταριακὰ ἔγγραφα, διαφόρων νοταρίων, καγκελλαρίων καὶ ταβουλλαρίων τῆς Νάξου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα χρονολογοῦνται στὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὴν Ἀλωση, ἐνῶ τὰ τελευταῖα τοποθετοῦνται χρονολογικὰ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες μεταγραφῆς τοῦ ἐν λόγῳ Κώδικα διενεργοῦνται, κατόπιν σχετικῆς εἰσηγήσεως τῆς Διευθύντριας καὶ ἐγκρίσεως τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ, ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια τοῦ ΚΕΙΕΔ Α' Βαθμίδος κα Δῆμητρα Καραμπούλα σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐξωτερικὸ συνεργάτη τοῦ ΚΕΙΕΔ, Ἐρευνητὴ Α' Βαθμίδος, κ. Γεώργιο Ροδολάκη.

3. Συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλο «Βιβλιογραφικὴ ὁργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ. Δεύτερο Στάδιο. Ταξινόμηση καὶ μεταγραφή τῶν ἐγγράφων τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου τῆς μετεπαναστατικῆς καὶ καποδιστριακῆς περιόδου (1824-1830)».

Ἡ ἀξία τῶν εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων ἐγγράφων στὸ Ὑπουργεῖο Δικαιοσύνης τῆς μετεπαναστατικῆς καὶ καποδιστριακῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ὑπουργείου αὐτοῦ μὲ τὰ δικαστήρια τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀπαντῶνται γνωμοδοτήσεις σπουδαίων νομικῶν τῆς περιόδου (Ἰω. Γενατᾶς, Χρ. Κλονάρης κ.ἄ.), ἔχει ἐπισημανθεῖ στὸ παρελθὸν ἀπὸ ἐπιφανεῖς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου (Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Μ. Τουρτόγλου). Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, στὸ πλαίσιο παλαιότερων ἐπιστημονικῶν ἀποστολῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ, σταχυολογήθηκαν καὶ φωτογραφήθηκαν ἀπὸ κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος σημαντικοὶ φάκελοι τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἔτους 2010 ἔχει ξεκινήσει, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Διευθύντριας τοῦ ΚΕΙΕΔ, τὸ ἔργο τῆς ταξινόμησης καὶ μεταγραφῆς τῶν φακέλων αὐτῶν. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες διενεργοῦνται ἀπὸ τὴν κα Ἑλένη Μπαζίνη-Νικολοπούλου, ἐκπαιδευτικὸ (θεολόγο), γνώστη τῆς βυζαντινῆς παλαιογραφίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀποσπασμένη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἦδη, ἐντὸς τοῦ ἔτους 2010, ὁλοκληρώθηκε τὸ ἔργο τῆς ταξινόμησης τῶν 34 φακέλων τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου καθὼς καὶ τῆς μεταγραφῆς τοῦ φακέλου ἐξερχομένων ΕΒΕ Γ26 (φ. 1-240, ἔτος 1829). Ἐπίσης ἔγιναν περιλήψεις τῶν ἐγγράφων 1238-1245 τοῦ πρωτοκόλλου ἐξερχ. ἔτους 1824 καὶ δειγματοληπτικὴ μεταγραφή πολλῶν ἄλλων ἐγγράφων. Τέλος, συνεχίζεται ἡ μεταγραφή τοῦ φακέλου ἐξερχ. ΕΒΕ Γ1 (ἔτος 1828).

4. Κατὰ τὴ συνεδρία τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ τῆς 9.11.2010, ἐγκρίθηκε, κατόπιν σχετικῆς εἰσηγήσεως τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου, ἡ ἑναρξη, ἐντὸς τοῦ ἔτους 2011, τῶν ἐργασιῶν συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου μετὰ τίτλο «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν». Τὸ πρόγραμμα αὐτό, τὸ ὁποῖο θὰ ἀκολουθήσῃ τὴν αὐτὴ περίπου μεθοδολογία μετὰ ἐκείνῃ τοῦ Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἀποσκοπεῖ στὴ συστηματικὴ παρουσίαση τῶν νομικῶν πηγῶν ποὺ παρήχθησαν κυρίως ἀπὸ ἑλληνόφωνους πληθυσμοὺς τῶν περιοχῶν τῆς Αἰγύπτου, Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας ἀπὸ τὸν 7ο ἕως 11ο αἰ. Στὸ πρόγραμμα, πέραν τῆς Διευθύντριας καὶ Λ. Παπαρρήγγα-Ἀρτεμιάδη καὶ τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ κ.κ. Ἡλ. Ἀρναούτογλου καὶ Ἰω. Χατζάκη, πρόκειται νὰ συμμετάσχουν, ὡς ἐξωτερικοὶ συνεργάτες, οἱ κ.κ. A. Guillou (Docteur des Lettres, Sorbonne, Paris), Ἐλισάβετ Μπένου (Vice présidente de l'Association Pierre Belon) καὶ Christina Rognoni (Associate Professor in Byzantine Civilisation, University of Palermo). Ἐπίσης, κατὰ τὴν ἰδίᾳ συνεδρία, ἡ Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐνέκρινε πρὸς δημοσίευσin στὸν ἐπόμενον τόμο τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ, τὸν 43ο ἔτους 2011, τίς ἀκόλουθες μελέτες τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου καὶ ἄλλων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου: Σπ. Τρωιάνου (Ὁμότιμος Καθηγητὴ Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), «Ἡ ἀλληλουχία συμμόρφωσης στὴν παράδοση καὶ ἀνανέωσης στὰ βυζαντινὰ νομοθετικά κείμενα», Ἡλ. Ἀρναούτογλου (Ἐρευνητὴ Β' Βαθμίδος ΚΕΙΕΔ), «Δικαικὲς παρενέργειες τῆς ὀλιγανδρίας», Ἰω. Χατζάκη (Ἐρευνητὴ Γ' Βαθμίδος ΚΕΙΕΔ), «Πηγὲς τῆς βενετικῆς Κρήτης: Ἀρχεαικὲς σειρὲς (ASV) Notai di Candia καὶ Duca di Candia», Γ. Ροδολάκη (τ. Διευθύνοντος ΚΕΙΕΔ, Ἐρευνητὴ Α' Βαθμίδος), «Στὰ ναυπηγεῖα τῆς Πρέβεζας (6' ἡμῖς τοῦ 18ου αἰῶνος)». Ἐπιπροσθέτως, ἀπὸ τὸν Ἐπόπτη τοῦ ΚΕΙΕΔ Ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο ἐνεκρίθησαν πρὸς δημοσίευσin στὸν ἴδιον τόμο, κατόπιν σχετικῶν ἐγγράφων εἰσηγήσεων τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου, οἱ μελέτες τῶν κ.κ. P. Ismard (Maître de Conférences en histoire grecque, Université Paris I Panthéon Sorbonne), «Les Demosioi: Autour de la question du statut dans l'Athènes classique», D. Leao (Full Professor, University of Coimbra), «In defense of Medea: A legal approach to Euripides», Ἐλισάβετ Μπένου (Δρ. Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, Vice présidente de l'Association Pierre Belon), «Ὅσα τοῖς νόμοις ἐφεῖται» καὶ Δ. Δελῆ (Δρ. Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, Δικαστοῦ), «Ἡ ἐμβάσανη ἀνάκρισις στὸ Βυζάντιο». Ἡ συγκέντρωση τῆς ὕλης τοῦ τόμου συνεχίζεται.

III. Όσον αφορά στις κατ' ιδίαν επιστημονικές δραστηριότητες της Διευθύντριας και τών έρευνητών του ΚΕΙΕΔ κατά τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2010 ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου, ἐρευνήτρια Α' Βαθμίδος, κα Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδῃ ἐπόπτευσε καὶ συμμετείχε στις ἐργασίες τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα». Εἰδικότερα ἡ ἀτομικὴ τῆς συμβολή, κατὰ τὸ ἔτος 2010, συνίσταται στις ἀκόλουθες ἐρευνητικὲς ἐργασίες: 1. Κατάρτιση τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἑλληνικῶν κειμένων (σελ. 27), 2. Προσθήκη σημειώσεων στὸ κύριο σῶμα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται σὲ 500 περίπου σελίδες, προκειμένου νὰ καταστεῖ εὐχερὴς γιὰ τὸν χρήστη τοῦ Περιγράμματος ὁ συσχετισμὸς τῶν πηγῶν μεταξύ τους καὶ νὰ παρουσιασθοῦν πληρέστερα οἱ πλέον σημαντικὲς πηγές, 3. Προσθήκες ἀποσπασμάτων σημαντικῶν νομικῶν πηγῶν σὲ ὅλο τὸ σῶμα τοῦ ἔργου (700 σελίδες) μὲ χρῆση διαφόρων κριτηρίων τὰ ὁποῖα ἐπεξηγοῦνται στὴν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως, 4. Νομικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν συγκεκριμένων πηγῶν. Προσθήκες νέων λημμάτων (100 περίπου σελίδες) τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν μετὰ τὴν παράδοση τοῦ ἔργου στὸ τυπογραφεῖο (ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν, νομικὸς χαρακτηρισμὸς αὐτῶν καὶ εὐρετηριάσή τους, ἐπιλογή ἀποσπασμάτων ἀπὸ τίς νέες πηγές, καταχώριση τῶν ἀναγκαίων, ἀκριβῶς λόγω τῶν προσθηκῶν αὐτῶν, διορθώσεων στὰ εὐρετήρια), 5. Ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἑλληνικῶν κειμένων (700 σελίδες), δηλαδὴ 2 διορθώσεις τυπογραφικῶν δοκιμίων, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων προέκυψε καὶ ἡ ἀνάγκη ἐπαναδιαμόρφωσης, δηλαδὴ ἐκ νέου ἐπεξεργασίας καὶ καταγραφῆς ὀρισμένων λημμάτων τὰ ὁποῖα, γιὰ διαφόρους λόγους, θεωρήθηκαν ἀνακριβῆ ἢ ἑλλιπῆ, 6. Προσθήκη σὲ ἐκάστη βιβλιογραφικὴ ἑνδειξη, ἡ ὁποία παρατίθεται στὴ βιβλιογραφία τοῦ ἔργου, τῆς ἀρίθμησης ποὺ φέρουν τὰ λήμματα στὸ κύριο σῶμα τοῦ ἔργου, 7. Πολυτονισμὸς τῶν παρατιθέμενων στὴ βιβλιογραφία μελετῶν, 8. Κατάρτιση τοῦ Χρονολογίου τοῦ πρώτου τόμου τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐρευνητὲς κ. Ἰω. Χατζάκη καὶ Ἡλ. Ἀρναούτογλου. Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, ἡ κα Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδῃ συνέγραψε τὸν πρόλογο στὴν ὑπὸ ἐκδοσὴ στὴ σειρά τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ τόμο τῆς Καθηγήτριας τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονικῆς κας Δέσποινας Τσούρκα-Παπαστάθῃ ὑπὸ τὸν τίτλο Ἡ νομολογία τοῦ κριτηρίου τῆς "Κομπανίας" τῶν Ρωμαίων πραγματευτῶν τοῦ Σμπίου Τρανσλδανίας (17ος-18ος αἰ.). Πηγές Δικαίου τοῦ ἀπόδημου ἑλληνισμοῦ ἐπὶ ὀθω-

μανικῆς κυριαρχίας. Ἐπόπτευσε τὶς ἐργασίες τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Βιβλιοθηκονομικὴ ὁργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν ἀρχείων τῆς μετεπαναστατικῆς καὶ καποδιστριακῆς περιόδου» στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἀσχολήθηκε εἰδικῶς μὲ τὴν κατηγοριοποίηση ὅλων τῶν τόμων τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου (ὅπως αὐτὲς ἔχουν καθιερωθεῖ στὴν ἐπιστήμη). Ἐπόπτευσε τοῦ πρώτου σταδίου τοῦ προγράμματος «Codex Vaticanus Graecus 2639» στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ὑπέβαλε σχετικὸ διορθωτικό-συμπληρωματικὸ ὑπόμνημα. Κατήρτισε εἰσηγητικὴ ἐκθεση 50 σελίδων γιὰ τὴν προαγωγικὴ κρίση τῆς ἐρευνήτριας τοῦ ΚΕΙΕΔ κας Δ. Καραμπούλα ἀπὸ Β' σὲ Α' Βαθμίδα ἐρευνητῆ, τὸ μέγιστο τμήμα τῆς ὁποίας καταλαμβάνει ἀνάλυση καὶ κριτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῆς μονογραφίας τῆς κας Δ. Καραμπούλα ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ ἡ κρατικὴ παρέμβαση στὸν τομέα τοῦ δικαίου. Ὁ Γρηγοριανὸς καὶ Ἑρμογενειανὸς Κώδικας*. Διενήργησε τὶς προπαρασκευαστικὰς ἐνέργειες γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν» στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων προσέβη σὲ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες συζητήσεις γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἐξωτερικῶν ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν καὶ κατήρτισε τὸ κείμενο σχετικῆς εἰσηγήσεως πρὸς τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη βιβλιογραφικὴ ἔρευνα τῶν μέχρι σήμερα δημοσιευθειῶν πηγῶν καὶ μελετῶν περὶ τοῦ θέματος. Ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοση τοῦ 42ου τόμου τῆς *Ἐπετηρίδος* τοῦ ΚΕΙΕΔ. Ὁλοκλήρωσε μελέτη μὲ θέμα «La promesse inaccomplie de liberalité envers la cité comme catégorie particulière de dette publique pendant la période romano-byzantine» (σελ. 14), ἡ ὁποία ἔχει δοθεῖ γιὰ δημοσίευση στὸν Τιμητικὸ Τόμο τοῦ Καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Γεωργίου Νάκου. Συμμετεῖχε στὴ ΙΓ' Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνὴ, 18-20 Νοεμβρίου 2010) μὲ ἀνακοίνωση μὲ θέμα: «Περίγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου (1966-2010). Συστηματικὴ ἐπισκόπηση 150 ἐτῶν ἐπιστημονικῆς συνεισφορᾶς στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων». Ἐκπονεῖ δύο μελέτες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἔχει τὸν τίτλο «Ὑπερφυσικὰ καὶ παρὰ φύσιν ὄντα. Οἱ διακεκριμένες κατηγορίες τεράτων σὲ σχόλιο τοῦ Οὐλπιανοῦ στὸ πραιτωρικὸ ἥδικτο» (σελ. 16), ἡ δὲ ἄλλη φέρει τὸν προσωρινὸ τίτλο «Στοιχεῖα ὁργάνωσης καὶ ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν καποδιστριακὴν περίοδο (μὲ

βάση ανέκδοτα έγγραφα από το πρωτόκολλο εξερχομένων εγγράφων του Υπουργείου Δικαίου έτους 1829, Κώδιξ Γ 26 ΕΒΕ)».

2. Η έρευνήτρια Α' Βαθμίδος ΚΕΙΕΔ κα Δήμητρα Καραμπούλα κατά τη διάρκεια του έτους 2010, ολοκλήρωσε την εργασία της μεταγραφής των κειμένων του ελληνόγλωσσου Βατικανού Κώδικα 2639. Από τον Νοέμβριο του 2010, σε συνεργασία με τον εξωτερικό συνεργάτη του ΚΕΙΕΔ, Έρευνητή Α' Βαθμίδος κ. Γεώργιο Ροδολάκη, η έρευνήτρια έχει ξεκινήσει τις εργασίες της αντιπαραβολής του χειρογράφου με το ήδη μεταγεγραμμένο κείμενο. Επίσης, κατά τον Οκτώβριο του έτους 2010 μετέβη στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης για συνεργασία με τους καθηγητές κ.κ. P. E. Pieler (Römisches Recht und Antike Rechtsgeschichte) και J. Koder (Institut für Byzantinistik und Neugriechisch) προκειμένου να γίνουν οι απαραίτητες διορθώσεις για να δημοσιευθεί μονογραφία της με τίτλο *Prolegomena zu einer Untersuchung der Koinzidenzen in der Rechtsentwicklung zwischen Diokletian und Justinian. Gegensätze und Parallelen. Vom Rechtsstaat zum Fürsorgestaat: Von einem Staat, der sich auf Gesetze gründet, und einen Staat der den Fürsorgegedanken in den Staatszwecken zu verwirklichen trachtet* (περί τις 400 σελ.) στις Πραγματείες της Αυστριακής Ακαδημίας έτους 2011. Ολοκλήρωσε μελέτη υπό τον τίτλο «Sed iuxta legis severitatem congruenti poena ulciscetur» (σελ. 50), η οποία έχει αποσταλεί προς δημοσίευση στο περιοδικό *Βυζαντινά Σύμμεικτα*. Ολοκλήρωσε μελέτη υπό τον τίτλο «Πλατωνικές και Αριστοτελικές ιδέες στη διαμόρφωση πολιτικών αντιλήψεων κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και το Νεοελληνικό Διαφωτισμό» (σελ. 36), η οποία είναι υπό δημοσίευση στον *Τιμητικό Τόμο Εύαγ. Χρυσού*. Έκπονεϊ μελέτη υπό τον τίτλο «Legum et morum cura» (περί τις 20 σελ.), η οποία προορίζεται για δημοσίευση στον *Τιμητικό Τόμο Σπ. Τρωιάνου*.

3. Ο έρευνητής Β' Βαθμίδος ΚΕΙΕΔ κ. Ήλ. Άρναούτογλου κατά το διαρρεῦσαν έτος συμμετείχε στην ολοκλήρωση του συλλογικού προγράμματος του Κέντρου «Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τά ελληνικά κείμενα». Ειδικότερα, σε συνεργασία με τη Διευθύντρια και τον έρευνητή κ. Ίω. Χατζάκη, ασχολήθηκε με την κατάρτιση του νομικού και γεωγραφικού εύρετηρίου και του Χρονολογίου του τόμου. Δημοσίευσε στο περιοδικό *Journal of Hellenic Studies* 130 (2010), σ. 216-218 την παρουσίαση του βιβλίου του Μ. Gagarin, *Writing Greek Law*, Cambridge 2008. Έπέβαλε προς δημοσίευση, στη

σειρά τῶν Παραρτημάτων τῆς Ἑπετηρίδος τοῦ Κέντρου, τῇ θεματικῇ βιβλιογραφία τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου τῆς κλασσικῆς περιόδου μὲ τίτλο *A New Working Bibliography of Ancient Greek Law (7th-4th centuries BC)*. Ἐπίσης ὑπέβαλε τὰ ἀκόλουθα ἄρθρα πρὸς δημοσίευσιν: Ἄρθρο μὲ τίτλο «Dispute settlement between poleis – members of the Achean League. A new source» στὸ περιοδικὸν *Dike* (Milano), ἄρθρο μὲ τίτλο «“Σιδηροκέφαλα ἦτοι ἀθάνατα καὶ ἀδιάφθορα”. Οἰκονομικὴ καὶ νομικὴ συνέχεια στὶς συμβάσεις κτηνοληψίας» στὸν Τιμητικὸ Τόμο τοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου στῇ Νομικῇ Σχολῇ τοῦ ΑΠΘ, Γ. Π. Νάκου καθὼς καὶ τὴν ἀνακοίνωσιν στῇ Διημερίδᾳ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, Τμῆμα Φιλολογίας, πρὸς τιμὴν τῆς Καθηγήτριας Ἰω. Γιατρομανωλάκη (Ρέθυμνο, 17-18 Ὀκτωβρίου 2009) μὲ θέμα: «Σκέψεις γιὰ τὸ δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν στῇ νομοθεσίᾳ τοῦ Δημήτριου τοῦ Φαληρέα». Συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις στὸ 8ο Συνέδριον Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Εὐρωπαϊκῆς Ἱστορίας (Γάνδη, 13-16 Ἀπριλίου 2010) μὲ τίτλο «Craftsmen associations in Roman Lydia – a tale of two cities?», στῇ 2ῃ Συνάντησιν Νέων Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου (Ἀθήνα, 4-5 Σεπτεμβρίου 2010) μὲ τίτλο «Dispute settlement between poleis – members of the Achean League. A new source», στὸ Συνέδριον *Private associations and the public sphere in the ancient world* τοῦ Copenhagen Association Project (Κοπεγχάγη, 8-10 Σεπτεμβρίου 2010) μὲ τίτλο «The Greek of Dig. 47.22.4 revisited», στῇ 13ῃ Συνάντησιν Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου (Κομοτηνὴ, 19-20 Νοεμβρίου 2010) μὲ τίτλο «Δικαιτικὴς παρενέργειαι τῆς ὀλιγανδρίας», στὸ 10ο Συνέδριον τῆς Ἑλληνικῆς Ὀνοματολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀθήνα, 1 Φεβρουαρίου 2010) μὲ ἀνακοίνωσιν «Ἀνθρωπωνύμια καὶ δίκαιον στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα», στὸ Σεμινάριον Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου (Κέρκυρα, 17 Μαΐου 2010) μὲ θέμα «Θεμελιώδη δικαιώματα στὴν Ἀθηναίων Πολιτείαν», στὸ Σεμινάριον Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τοῦ Τομέα Ἱστορίας τοῦ Δικαίου τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ θέμα «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπίλυσιν διαφορῶν στὴν Ἀρχαίαν συμπολιτείαν». Τροποποίησε καὶ ἐνημέρωσε τὸν ἀφιερωμένον στὴν ἱστορίαν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου δικτυακὸν τόπον, <http://sites.google.com/site/postbyz> καὶ ἐνημέρωσε τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀφιερωμένου στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ δίκαια μέχρι καὶ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., δικτυακοῦ τόπου, ΝΟΜΟΙ.

4. Ὁ ἐρευνητὴς Γ' Βαθμίδος ΚΕΙΕΔ κ. Ἰω. Χατζάκης κατὰ τὸ ἔτος 2010 ἀσχολήθηκε μὲ τὸ συλλογικὸν πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς

Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τὰ ἑλληνικά κείμενα» στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου, καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου καὶ μὲ τὸν ἐρευνητὴ Ἥλία Ἀρναούτογλου, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν κατάρτιση τοῦ νομικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ εὐρετηρίου καὶ τοῦ Χρονολογίου τοῦ τόμου. Ἐπιπροσθέτως, στὸ πλαίσιο τοῦ ἴδιου προγράμματος ἀσχολήθηκε ἀτομικῶς μὲ τὴ συγγραφή τοῦ Περιγράμματος τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τοῦ λατινοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ. Τὰ λατινικά, ἰταλικά καὶ γαλλικά κείμενα. Μέχρι στιγμῆς ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν καὶ ὁ νομικὸς τους χαρακτηρισμὸς καθὼς καὶ ἡ δημιουργία ἀντίστοιχων λημμάτων (περίπου 900 τὸν ἀριθμὸ). Ἐπίσης ἔχει καταρτισθεῖ ἓνα σχετικὸ Χρονολόγιο καὶ ἡ ἀπαραίτητη βιβλιογραφία. Σὲ διαμόρφωση αὐτὴ τὴν περίοδο βρίσκονται τὸ νομικὸ καὶ τὸ γεωγραφικὸ εὐρετήριο. Συμμετεῖχε στὶς προκαταρκτικὲς ἐργασίες τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν Δικαιικῶν Θεσμῶν». Δημοσίευσε στὸν 42ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ ἔτους 2010 τὴ μελέτη «Υἱοθετημένα καὶ “ἀναθρεπτά” παιδιά. Ὁ νομικὸς θεσμὸς καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἐφαρμογῆς στὴν κοινωνία τῆς βενετικῆς Κρήτης» (σ. 147-180). Πραγματοποίησε τὸ Μάρτιο τοῦ 2010 μεταπτυχιακὸ Σεμινάριο στὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης μὲ θέμα «Διοικητικὴ ὀργάνωση καὶ δίκαιο στὴ βενετικὴ Κρήτη». Συμμετεῖχε στὸ XXX Seminario Internazionale di Studi Storici: *Da Roma alla Terza Roma* (Κωνσταντινούπολη, 28-29 Μαΐου 2010) μὲ ἀνακοίνωση μὲ θέμα «Problemi di continuità nel diritto Postbizantino». Τὸ κείμενο ἔχει δοθεῖ γιὰ δημοσίευση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου. Συμμετεῖχε στὴ ΙΓ' Συνάντηση Ἱστορικῶν τοῦ Δικαίου τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνὴ, 18-20 Νοεμβρίου 2010), μὲ ἀνακοίνωση μὲ θέμα «Τὰ “βρετά” παιδιά τῆς Λευκωσίας: ἡ ἐκθεση νηπίων στὴ βενετικὴ Κύπρο». Τὸ κείμενο ἔχει δοθεῖ γιὰ δημοσίευση στὸν Τιμητικὸ Τόμο τοῦ Καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης Γεωργίου Νάκου.

[Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Α. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η εκπόνηση του προγράμματος του Κέντρου υπό τον τίτλο: «Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα», με στόχο τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀνάδειξη ἀγνώστων ἢ καὶ ἐλάχιστα μελετημένων πτυχῶν ἔργων ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων καί, κατ' ἐξάίρεσιν, τῶν τοῦ 17ου αἰ. σχολιαστῶν τους. Ἡ διάρκεια τοῦ προγράμματος καθορίστηκε τριετὴς λόγω τοῦ εὗρους τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πηγῶν καὶ τῆς βαρύτητος τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν φιλοσοφικῶν ζητημάτων. Στὸ ἀνωτέρω πρόγραμμα ἐκτὸς τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου μετέχουν ἀκόμη ἐρευνητὲς καὶ πανεπιστημιακοὶ Καθηγητὲς ἀπὸ ἱδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

2. Διεξήχθη στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδης» τὸ μηνιαῖο Σεμινάριο διδασκόντων φιλοσοφίας, με διαφορετικὸ κάθε φορὰ θέμα, τὸ ὁποῖο ἐπελέγη ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ὁμιλητὴ. Τοῦ Σεμιναρίου μετεῖχαν, ἐκτὸς τῶν κ.κ. Ἀκαδημαϊκῶν, ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου, Καθηγητὲς Πανεπιστημίου, διδάκτορες καὶ ὑποψήφιοι διδάκτορες φιλοσοφίας καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς. Τὸ Σεμινάριο ἐκκίνησε τίς ἐργασίες του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2008 καὶ πραγματοποιήθηκε ἀνελλιπῶς κατὰ τοὺς μῆνες Ἰανουάριο-Ἰούνιο καὶ Ὀκτώβριο-Δεκέμβριο.

3. Οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου καθοδήγησαν φοιτητὲς, μεταπτυχιακοὺς φοιτητὲς καὶ ὑποψηφίους διδάκτορες, προερχομένους ἀπὸ Ἀνώτατα Ἰδρύματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ ἐνίοτε μετεῖχαν ὡς μέλη τῶν τριμελῶν ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν τους.

4. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίστηκε με 70 νέους τίτλους βιβλίων.

5. Βαίνει πρὸς ὁλοκλήρωση ἡ ψηφιοποίηση τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, Φιλοσοφία, σὲ συνεργασία με τὸ Γραφεῖο Δικτύου τῆς Ἀκαδημίας, πού ἀφορᾷ στὴν παρουσίαση περιλήψεων τῶν ἀρθρῶν τῆς στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσ-

σα. Ήδη εμφανίζονται οί περιλήψεις 315 άρθρων τῶν ἐτῶν 1989-2008. Πρόκειται γιά ἄρθρα πού ἐκδόθηκαν σέ διάστημα 20 ἐτῶν, ἐνῶ στό τέλος κάθε περιλήψεως εμφανίζονται «λέξεις-κλειδιά» προκειμένου νά διευκολυνθεῖ ἡ ἀναζήτηση τῶν ἐνδιαφερομένων ἐρευνητῶν.

6. Τό Κέντρο Φιλοσοφίας σέ συνεργασία μέ τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καί τό Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας πραγματοποίησε τό δεύτερό του Διεθνές Συνεδρίο Φιλοσοφίας, ἀπό τίς 4-7 Μαρτίου 2010, μέ θέμα: *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στήν Ἑλληνική Φιλοσοφία*, μέ τή συμμετοχή Ἑλλήνων καί ξένων Ἀκαδημαϊκῶν καί Πανεπιστημιακῶν δασκάλων, στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Τίς ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου παρακολούθησαν ἐκτός τῆς Α.Θ.Μ. τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καί Πάσης Ἀφρικήs κ.κ. Θεοδώρου Β΄, ὁ ὁποῖος κήρυξε καί τήν ἑναρξη τοῦ Συνεδρίου, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κ. Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος (στόν ὁποῖον ἀπενεμήθη ὁ μεγαλόσταυρος τοῦ ἀποστόλου Μάρκου ἀπό τόν Πατριάρχη κ.κ. Θεόδωρο Β΄), ὁ πρῶν Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Πάνος Λιγομενίδης, ὁ κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, ἐνῶ παρουσίασαν ἀνακοινώσεις οἱ κ.κ. Κ. Δεσποτόπουλος, Ε. Μουτσόπουλος καί Π. Λιγομενίδης.

Τοῦ Συνεδρίου μετεῖχαν ἐπίσης ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη (γραμματεὺς τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου) καί οἱ ἐρευνητές τοῦ Κέντρου Δ. Καπάνταης καί Ἀ. Σταβέλας (μέλη τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς). Στό πλαίσιο τοῦ Συνεδρίου παρουσίασαν ἀνακοινώσεις οἱ ἀκόλουθοι Καθηγητές Φιλοσοφίας ἀπό Πανεπιστήμια τοῦ ἐξωτερικοῦ: Christopher Rowe, Aldo Brancacci, Baudouin Decharneux, Lambros Couloubaritsis, Michèle Broze, Fran O'Rourke, Hoda El Khouly, Gilbert Romeyer Dherbey καί Gerhard Seel.

7. Τό Κέντρο Φιλοσοφίας σέ συνεργασία μέ τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν προσεκάλεσε τόν Καθηγητὴ Φιλοσοφίας καί Πρόεδρο τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κέμπριτζ Malcolm Schofield, ὁ ὁποῖος καί πραγματοποίησε διάλεξη μέ θέμα: «Ὁ Ἀριστοτέλης καί ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς πολιτικῆς», στήν Ἀνατολική αἴθουσα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στίς 26 Ἀπριλίου 2010. Τόν καλεσμένο προσεφώνησε ὁ Ἐπόπτης τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας κ. Ε. Μουτσόπουλος.

8. Τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς 4/2/2010 ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου, συνεργάζεται μετὰ τὴν Διεθνή Φιλοσοφικὴν Ἑταιρείαν γιὰ τὴν προώθησιν τῆς Ἑλεατικῆς Φιλοσοφίας, *Eleatica*. Στὸ πλαίσιον τῆς συνεργασίας αὐτῆς προσεκλήθησαν τὸν Μάιον (13-15/5/2010) στὴν ἀρχαίαν Ἑλέαν δύο ἐκπρόσωποι τοῦ Κέντρου (ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου καὶ ὁ ἐρευνητής κ. Δ. Καπάντασης), προκειμένου νὰ παρακολουθήσουν τὰς διαλέξεις τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Τέξας Ἀ.-Φ. Μουρελάτου, περὶ Παρμενίδου καὶ πρώιμης ἐλληνικῆς ἀστρονομίας, ἐνῶ σὲ εἰδικὴ συνεδρία ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας παρουσίασε τὰς δραστηριότητες τοῦ Κέντρου, ποὺ ἤδη ἔχουν δημοσιευθεῖ ὑπὸ τὸν τίτλον: *Il Centro della Filosofia Greca dell'Accademia di Atene*, στὸ περιοδικὸν *Bollettino della Società Filosofica Italiana* (ἀρ. 200, Μάιος-Αὐγούστου 2010, σσ. 91-92) καὶ στὸ περιοδικὸν *umanitas* (τ. LXII, 2010, σσ. 529-532).

9. Στις 18 Ὀκτωβρίου 2010 τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας, στὸ πλαίσιον τῶν ἐργασιῶν τοῦ μηνιαίου Σεμιναρίου Φιλοσοφίας, φιλοξένησε στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκην «Ἑλλη Λαμπριδῆ» τὸν Καθηγητὴ Πολιτικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Northwestern Robert Wallace, ὁ ὅποιος πραγματοποιοῦσε διάλεξιν μετὰ θέμα: «Οἱ νόμοι τοῦ Σωκράτους» ἐνῶ στις 22 Δεκεμβρίου 2010 πραγματοποιήθηκε διάλεξις στὸν ἴδιον χώρον ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Φιλοσοφίας τοῦ University College Dublin Fran O'Rourke μετὰ θέμα: «Ἀριστοτέλης καὶ ἐξελικτικὴ ἠθικὴ».

10. Τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας σὲ συνεργασία μετὰ τὸ Πανεπιστήμιον Κύπρου διοργάνωσε Διεθνὲς Συνέδριον ἀπὸ τὰς 18-20 Νοεμβρίου 2010 στὴν Λευκωσίαν μετὰ θέμα: *Φιλοσοφία, Λογοτεχνία, Φιλολογία: Παράδοσις καὶ Ἀποσπάσματα*. Τοῦ Συνεδρίου μετεῖχαν οἱ κ.κ. Ἀκαδημαῖκοι: Κ. Σβολόπουλος, Κ. Δεσποτόπουλος, Ε. Μουτσόπουλος καὶ Ν. Κονομῆς. Ἀπὸ τὸ Κέντρο Φιλοσοφίας: Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη, Διευθύντρια, Δ. Καπάντασης καὶ Ἀ. Σταβέλας, ἐρευνητές.

Β. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ

• Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη

Ἀσχολήθηκε μετὰ τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ Γαληνοῦ, *Περὶ Δογματῶν Πλάτωνος καὶ Ἱπποκράτους*, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας θὰ ἀποτελέσουν μέρος τοῦ

ερευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου «Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰώνα».

Δημοσίευσε στὴν Ἑπετηρίδα τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας, *Φιλοσοφία*, 40, 2010, σσ. 331-337, τὴ μελέτη: Du «moi» et de l'«autre» dans la philosophie du Portique.

Παρουσίασε τὶς δραστηριότητες τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐτήσιου Σεμιναρίου Ἑλεατικῆς Φιλοσοφίας στὶς 14 Μαΐου 2010 στὴν ἀρχαία Ἑλέα. Τὸ κείμενο δημοσιεύθηκε ἤδη: (α) στὸ *Bollettino della Società Filosofica Italiana* (ἀρ. 200, Μάιος-Αὐγустος 2010, σσ. 91-92) ὑπὸ τὸν τίτλο: Il Centro della Filosofia Greca dell'Accademia di Atene καὶ (β) ὑπὸ τὸν ἴδιο τίτλο στὸ περιοδικὸ *umanitas* (τ. LXII, 2010, σσ. 529-532).

Συμμετεῖχε στὰ ἐξῆς Συνέδρια-Διαλέξεις:

1. Ὡς Γραμματέας τοῦ 2ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία, τὸ ὁποῖο διεξήχθη στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τὶς 4-7 Μαρτίου 2010.

2. 26/4/2010: Ἐδῶσε διάλεξη στὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία Φιλοσοφία καὶ παιδεία (Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖο Πατάκη, ὁδὸς Ἀκαδημίας 65) μὲ θέμα: «Ἡ ἔννοια τοῦ κρίκου τῆς ἀλυσίδας κατὰ τοὺς Στωικούς. Ἡ περίπτωση τῆς Ἐριφύλης. Σχετικὰ μὲ τὸν κρατῆρα τοῦ Ἀμφιάραου (Berlin, Staatl. Mus., F. 1655)».

3. 30/9-2/10/2010: Συμμετεῖχε (μὲ ἀνακοίνωση καὶ ὡς μέλος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου) στὸ Διεθνὲς Συνέδριο *Κόσμος καὶ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα. Τίτλος ἀνακοίνωσης: «Un témoignage technique de la cosmologie grecque: le cas de Posidonius». (Ἡ ἀνακοίνωση ὑπὸ μορφή ἄρθρου πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸν τόμο τῶν *Πρακτικῶν* τοῦ Συνεδρίου).

4. 29-30/10/2010: Συμμετεῖχε σὲ ἐπιστημονικὸ Συνέδριο στὴ Γαλλία (Παρίσι), τοῦ Πανεπιστημίου Paris Ouest Nanterre «La Défence»: *À propos des terminologie(s): Comparaisons, transferts, (in)traductions*. Τίτλος ἀνακοίνωσης: «De la diversité des langues (grec et latin) à la diversité de signification (des Stoïciens à Cicéron)». (Ἡ ἀνακοίνωση ὑπὸ μορφή ἄρθρου πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ σὲ συλλογικὸ τόμο ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Peter Lang στὸ Παρίσι).

5. 18-2/11/2010: Συμμετεῖχε (μὲ ἀνακοίνωση καὶ ὡς μέλος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου) στὸ Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κύπρου, ποὺ διοργανώθηκε σὲ

συνεργασία με τὸ Κέντρο Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ τὸ Κέντρο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, Φιλολογία, Λογοτεχνία, Φιλοσοφία: Παράδοση καὶ Ἀποσπάσματα. Τίτλος ἀνακοίνωσης: «*Considérations sur les fragments de la République de Zénon*». (Ἡ ἀνακοίνωση ὑπὸ μορφή ἄρθρου πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ Συνεδρίου).

Διοργάνωσε τὸ μηνιαῖο Σεμινάριο Φιλοσοφίας τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλη Λαμπρίδη» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Συνέταξε τίς ἀκόλουθες Βιβλιοκρισίες:

1. ROSSETTI, Livio, *I "sophoi" di Elea: Parmenide e Zenone*, Bari, Levante Editori, 2009, 48 pp. (+ 30 p. Appendice iconografica, a cura di Francesco di Martino), *Nova Tellus*, 27.2, 2009 (2010, Φεβρουάριος) σσ. 237-242.

2. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ρωζάνη, *Βολταῖρος, Ὁ ἀδαής φιλόσοφος*, Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια ὑπὸ Ρ. Α., Ἀθήνα, Πόλις, 2009, 144 σελ., Ἑφημ. *Τὸ Βῆμα* (ἔνθετο, Βιβλία), 7/11/2010.

Ἐπιμελήθηκε τῶν ἀκολουθῶν ἐκδόσεων:

1. Τῆς Ἑπετηρίδος Φιλοσοφία, 40, 2010, ἐκτάσεως 503 σελίδων.

2. Τοῦ πρὸς ἐκδοσιν, ἀπὸ τίς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, βιβλίου τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καθηγήτριας κ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Στὰ ἔχνη τῶν Ἀρχαίων Φιλοσόφων*, ἐκτάσεως 285 σελίδων.

• Γεώργιος Ἀραμπατζῆς

Δημοσίευσε τὸ ἄρθρο: Ὁ Διογένης Λαέρτιος στὸ Βυζάντιο: Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, *Φιλοσοφία*, 40, 2010, σσ. 377-390.

Προετοίμασε τὸ ὑπὸ ἐκδοσὴ ἄρθρο: G. Arabatzis, Michel Psellos et le Phèdre de Platon, *Peitho*, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΕΦ «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα», γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ ὁποῖου πραγματοποιοῦσε σχετικὴ ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ στὸ Παρίσι τὸ 2009.

Μονογραφία ὑπὸ ἐκδοσὴ: Γ. Ἀραμπατζῆς, *Βυζαντινὴ Ὀντολογία*.

Ἄρθρα ὑπὸ ἐκδοσὴ:

1. Τὸ ἠθικὸ-αἰσθητικὸ στὴ Βυζαντινὴ σκέψη καὶ τὸν Κίρκεγκωρ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, 2010.

2. Μορφές διανόησης τοῦ ὕστερου Βυζαντίου καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τυπολογικὴ ἔρευνα, *Παιδαγωγικὸς Λόγος* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

Ὁ κ. Γ. Ἀραμπατζῆς ἔλαβε ἐξάμηνη ἐρευνητικὴ ἄδεια ἀπὸ τὴν 21 Ὀκτωβρίου 2010.

• Δούκας Καπάνταης

Συμμετέχει στὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΕΦ «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα» μὲ τὴν ἐργασία (στὰ ἀγγλικά) *Copulative and existential uses of the verb EINAI*. Ἡ ἔρευνά του βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη.

Προετοίμασε τὶς μονογραφίες, οἱ ὁποῖες βρίσκονται ὑπὸ ἔκδοσιν:

1. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀθεμελίωτου τῆς Ἀρχῆς τῆς μὴ ἀντιφάσεως κατὰ Ἀριστοτέλη στὸ πλαίσιο τῆς Ἀριθμητικῆς Peano.

2. Μοντέλα Ἰντουσιονιστικῆς Λογικῆς καὶ ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη.

Συμμετεῖχε σὲ Ἐπιστημονικὰ Συνέδρια:

1. Ὡς μέλος τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς στὸ 2ο Διεθνὲς Συνέδριο Φιλοσοφίας, *Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία*, ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρέυνας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ πραγματοποιήθηκε στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας τῆς Αἰγύπτου, τὸ χρονικὸ διάστημα 4-7 Μαρτίου 2010.

2. 16 Ὀκτωβρίου, στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν: Τὰ θεωρήματα τῆς μὴ πληρότητας τοῦ K. Gödel.

3. Ὡς σύνεδρος στὸ Διεθνὲς Συνέδριο μὲ θέμα: *Φιλοσοφία, Λογοτεχνία, Φιλολογία: Παράδοση καὶ Ἀποσπάσματα*, ποὺ συνδιοργανώθηκε ἀπὸ τὸ Τμῆμα Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας καὶ τὰ Ἑρευνητικὰ Κέντρα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ΚΕΕΦ καὶ ΚΕΕΛΓ, στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 18-20 Νοεμβρίου 2010 ἀπὸ τὸ Τμῆμα Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ ΚΕΕΦ καὶ τὸ ΚΕΕΛΓ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τίτλος τῆς ἀνακοινώσεως: "Fragment 3 of Parmenides' Poem in the Light of Formal Semantics".

Συμμετεῖχε στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ ΚΕΕΦ ὡς ἐξῆς:

1. Συνέταξε περιλήψεις ἀρθρῶν τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου, *Φιλοσοφία*, 40, 2010.

2. Ἐπιμελήθηκε τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τοῦ κειμένου τοῦ ἔργου τοῦ Ὀμότιμου Καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Βρυξελλῶν, Μέλους τῆς Βασι-

λικής Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Λάμπρου Κουλουμπαρίτη, *La Physique d'Aristote* (Ousia, Bruxelles 1998), τὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικῆς Φιλολογίας κυρία Μαίρη Ι. Γιόση.

Συμμετεῖχε στὶς ἐργασίες τοῦ μηνιαίου σεμιναρίου Φιλοσοφίας, τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

• Ἀπόστολος Σταβέλας

1. Ἐτοιμάζει ἐκδόση καὶ σχόλια τεσσάρων χειρογράφων, ἐπεξηγηματικῶν τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας* ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐντάσσεται στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων ἢ καὶ νεωτέρων σχολιαστῶν τους, μέχρι τὸν 17ο αἰῶνα» τοῦ ΚΕΕΦ.

2. Συμμετεῖχε στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ ΚΕΕΦ μὲ τή:

i. Δημιουργία, ἕως καὶ τῇ σελιδοποιημένη μορφῇ τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ, τοῦ Εὐρετηρίου Ἀποσπασμάτων Ἀρχαίων Συγγραφέων τοῦ ἐκδοθέντος ἀπὸ τὸ ΚΕΕΦ βιβλίου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Ἐπόπτου τοῦ ΚΕΕΦ κ. Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου, ὑπὸ τὸν τίτλο *Reflets et Résonances du Kairos*.

ii. Δημιουργία, ἕως καὶ τῇ σελιδοποιημένη μορφῇ τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ, τοῦ Ἀλφαθητικοῦ Εὐρετηρίου Ἀναφερόμενων Ἔργων, δηλαδὴ τῆς βιβλιογραφίας, τοῦ ἰδίου ἔργου.

iii. Ἐπιμέλεια καὶ διόρθωση κειμένου τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου *La Physique d'Aristote* (Ousia, Bruxelles 1998) τοῦ Ὁμότιμου Καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Βρυξελλῶν, μέλους τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βελγίου καὶ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Λάμπρου Κουλουμπαρίτη. Ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικῆς Φιλολογίας κυρία Μαίρη Ι. Γιόση, πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας.

3. Συμμετεῖχε σὲ Ἐπιστημονικὰ Συνέδρια:

i. Ὡς μέλος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς στὸ 2ο Διεθνὲς Συνέδριο Φιλοσοφίας, Ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη στὴν Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία, ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ πραγματοποιήθηκε στοὺς χώρους τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, στὴν Αἴγυπτο, τὸ χρονικὸ διάστημα 4-7 Μαρτίου 2010.

ii. Ὡς σύνεδρος στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα: *Φιλοσοφία, Λογοτεχνία, Φιλολογία: Παράδοση καὶ Ἀποσπάσματα*, πού ὁργανώθηκε στὴ Λευκωσία τῆς Κύπρου κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 18-20 Νοεμβρίου 2010 ἀπὸ τὸ Τμῆμα Κλασικῶν Σπουδῶν καὶ Φιλοσοφίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ ΚΕΕΦ καὶ τὸ ΚΕΕΛΓ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ἀνακοίνωση: “The Latent Relation of Greek Grammar to Philosophy. A Case Study from *Excerpta ex Grammaticis Disputationibus*”.

Συμμετεῖχε στὶς ἐργασίες τοῦ μηνιαίου σεμιναρίου τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

4. Συγκρότησε, διαμόρφωσε καὶ προετοίμασε τὴν ὑποβολή σὲ ἑλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα τῆς ἐρευνητικῆς προτάσεως τοῦ ΚΕΕΦ στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος ΘΑΛΗΣ μὲ θέμα «Διερεύνηση τῶν ἰδεοληπτικῶν διαστάσεων τῆς ἑτερότητας τοῦ πρόσωπου».

5. Συγκρότησε, διαμόρφωσε καὶ προετοίμασε τὴν ὑποβολή προτάσεως ἐργασίας τοῦ ΚΕΕΦ στὸ πλαίσιο τῆς Δημοσίας Προσκλήσεως γιὰ Ἐκπόνηση Μελετῶν Ἑτησίας Διαρκείας πρὸς τὸ Κοινωφελές Ἰδρυμα Ἰωάννη Σ. Λάτση.

6. Ὁργάνωσε τοὺς φακέλους ὑποψηφιότητας τριῶν δυνάμει συνεργατῶν ὡς πρὸς τὴν ὑποβολή τους γιὰ συμμετοχή στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Ἐνίσχυση Μεταδιδακτορικῶν Ἑρευνητῶν».

Γ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Συμβολή στὴ βιβλιογραφία τῆς Προσωκρατικῆς Ἐννοιολογίας*. Ἡ μελέτη ἀπαρτίζεται ἀπὸ τίς ἔννοιες πού ἐμπεριέχονται στὰ σωζόμενα κείμενα τῶν Προσωκρατικῶν, ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὁρολογία τους, καὶ εἶναι ἀποθησαυρισμένες λεξικογραφικὰ ἀπὸ μονογραφίες καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρθρα.

2. Ἐπετηρὶς *Φιλοσοφία*, τόμος 40, 2010. Ὁ τόμος περιλαμβάνει, ὅπως πάντα, τρεῖς εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες. Ἡ πρώτη καλύπτει ζητήματα εἰδικότερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ δευτέρη ἀφορᾷ στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴν εὐρύτερη προβληματικὴ της, ἐνῶ ἡ τρίτη ἐνότητα φιλοξενεῖ φιλοσοφικὲς ἀνακοινώσεις. Τὰ κείμενα παρουσιάζονται στὴν ἑλληνικὴ, ἀγγλική, γαλλικὴ, γερμανικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ συνοδεύονται ἀπὸ περιλήψεις.

3. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Reflets et Résonances du Kairos*. Στὴ μελέτη τοῦ αὐτῆ

ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ε. Μουτσόπουλος ἐπανέρχεται στὴ θεμελιώδη ἔννοια τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος, τὴν ἔννοια τοῦ καιροῦ. Ὁ συγγραφέας καταδεικνύει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς καιρικότητος σὲ ποικίλα πλαίσια καὶ δὴ, τὰ πλέον σημαντικὰ τῆς ἀνθρώπινης δράσης.

[Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τὸ ΚΕΕΚ απέκτησε δική του ιστοσελίδα λόγω τῆς ἀπαιτήσεως ἡ ὁποία ἀνέκυψε κατὰ τὴν ὑπόβολή τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος Θαλῆς. Ἡ ὑπαρξὴ ιστοσελίδας ἀποτελεῖ βασικὸ προαπαιτούμενο γιὰ τὴν ὅποια συμμετοχὴ τοῦ ΚΕΕΚ σὲ Ἐπιχειρησιακὰ Προγράμματα Ἑρευνῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσεως καὶ ἀνταποκρίνεται ἐπίσης στὸ ἔγγραφο (Φ.908/164401/Η) ποὺ ἀπεστάλη μέσω τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, διὰ Βίου Μάθησης καὶ Θρησκευμάτων, τῆς Γενικῆς Διεύθυνσης Διοικητικῆς Ὁργάνωσης καὶ Διαδικασιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, Ἀποκέντρωσης καὶ Ἡλεκτρονικῆς Διακυβέρνησης μὲ θέμα «Ἀνταπόκριση ὑπαλλήλων δημοσίων ὑπηρεσιῶν σὲ τηλεφωνικὲς κλήσεις πολιτῶν – Ἀνάρτηση στὸ διαδίκτυο ἐπικαιροποιημένων στοιχείων ἐπικοινωνίας δημοσίων ὑπηρεσιῶν».

Α. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΕΕΚ

Τὸ ΚΕΕΚ ὁλοκλήρωσε τὸ 2010 τὴ μεγάλη ἔρευνα γιὰ τὶς «κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν Ἑλλάδα», ἡ ὁποία ὀρίστηκε ἀπὸ τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου τὸ 2002· ἔχουν δημοσιευτεῖ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της.

Συνεχίζονται ἀκόμη τὰ ἐξῆς ἐπὶ μέρους ἐρευνητικὰ προγράμματα, τὰ ὁποῖα διευθύνει καὶ ἐπιμελεῖται ἡ πρώην διευθύντρια καὶ νῦν διευθύνουσα τὸ Κέντρο:

Ι. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ: Τὸ ἐρευνητικὸ αὐτὸ πρόγραμμα χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ, Καθηγητὴ κ. Γεώργιο Μητσόπουλο:

1. «Θαλάσσιοι δρόμοι τῆς παράνομης εἰσόδου καὶ ἐξόδου τῶν μεταναστῶν χωρὶς ἔγγραφα», ἐρευνήτρια Δρ. Γιούτα Λάουτ-Μπάκα, ἐξωτερικὴ συνεργάτις τοῦ ΚΕΕΚ. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ποιοτικῶν καὶ ποσοτικῶν δεδομένων καὶ προετοιμάζεται τὸ τελικὸ κείμενο πρὸς δημοσίευση.
2. «Ἀπὸ αἰτῶν ἄσυλο μετανάστης: τὸ νομικὸ πλαίσιο καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴ μία διαδικασία στὴν ἄλλη», ἐρευνητὴς Σπύρος Κου-

λοχέρης, δικηγόρος, συντονιστής της Νομικής Υπηρεσίας του Έλληνικού Συμβουλίου για τους Πρόσφυγες, δικηγόρος και υποψήφιος διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, εξωτερικός συνεργάτης ΚΕΕΚ. Η έρευνα ολοκληρώθηκε και έχει γίνει ήδη η πρώτη επιμέλεια του τελικού κειμένου προς δημοσίευση από τη διευθύντρια της έρευνας.

3. «Έμπορία Ανθρώπων: Ποινική καταστολή και προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων». Το πρόγραμμα μόλις ξεκίνησε και είναι διάρκειας δύο χρόνων, με επιστημονικό υπεύθυνο τον Ακαδημαϊκό κ. Γεώργιο Μητσόπουλο, βασικό ερευνητή τον αναπληρωτή Καθηγητή κ. Κωνσταντίνo Μαγκλιβέρα και χρηματοδότηση της Επιτροπής Έρευνών της Ακαδημίας. Στόχος του ερευνητικού προγράμματος είναι να καταγραφούν και να μελετηθούν οι νομικές και οι ανθρωπιστικές/ήθικες πτυχές του σύγχρονου προβλήματος της εμπορίας ανθρώπων καθώς επίσης να εξαχθούν συμπεράσματα και να κατατεθούν προτάσεις για τη βέλτιστη αντιμετώπισή του.

II. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ:

1. «Μετανάστες και Λαθρομετανάστες», κύρια ερευνήτρια ή Αλίκη Βαξεβάνογλου, ερευνήτρια Β' του Κέντρου. Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε και εκπονείται η τελική εργασία προς δημοσίευση. Σύμφωνα με τα δεδομένα, 1351 περιπτώσεις «παράνομων, ήμι-νόμιμων ή υπό νομιμοποίηση» μεταναστών έφτασαν στην Ελλάδα μεταξύ 2000 και 2010. Καθώς στο δείγμα το 94,8% των μεταναστών προέρχεται από χώρες της Αφρικής και της Ασίας, η στατιστική επεξεργασία των ποιοτικών και ποσοτικών στοιχείων του πληροφοριακού υλικού επιτρέπει τη σκιαγράφηση αυτής της ομάδας μεταναστών, ως ενός «δεύτερου» για την Ελλάδα «κύματος» μετανάστευσης (το πρώτο αποτελεῖτο κυρίως από υπηκόους των πρώην σοσιαλιστικών χωρών).
2. «Οι άκηδεμόνευτοι ανήλικοι μετανάστες στην Ελλάδα», κύρια ερευνήτρια ή Αλίκη Βαξεβάνογλου, ερευνήτρια Β' του Κέντρου. Έρευνα απορρέουσα από την προηγούμενη, στην οποία εντοπίστηκαν 315 περιπτώσεις μεταναστών που μεταξύ 2002 και 2010 έφτασαν ως ασυνόδευτοι ανήλικοι στην Ελλάδα. (Ας σημειωθεί ένδεικτικά και μόνο πώς, αν οι ηλικίες άφίξής τους στη χώρα μας είναι 15-17 ετών ως επί το πλείστον, οι ηλικίες

αναχώρησης από την πατρίδα τους ως ακηδεμόνευτοι ανήλικοι ήταν για το 63% εξ αυτών κάτω των 14 ετών και για το 25% εξ αυτών κάτω των 12 ετών).

III. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ:

«Μετανάστευση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί της οικογένειας στην Ελλάδα: Η περίπτωση των μικτών γάμων στον Ν. Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1990 έως σήμερα», Μ.-Γ. Στυλιανούδη, έρευνήτρια Α' και διευθύνουσα, και Νίκος Καμπέρης, έρευνητής Γ' του Κέντρου.

1. Η τελική μελέτη της Μ.-Γ. Στυλιανούδη εμπλουτίζεται με περισσότερο υλικό και έχει ως τίτλο τους «Μετασχηματισμούς του κοινωνικού ιστού σε μία όρεινη περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας». Το πλούσιο υλικό από δύο επιτόπιες έρευνες έδωσε μία συνολική εικόνα των κοινωνικών μετασχηματισμών που υφίσταται η περιοχή μετά από την αγροτική μεταρρύθμιση και τη σχεδόν καθολική έξοδο των νεαρών γυναικών προς την πόλη.
2. Ο Νίκος Καμπέρης ολοκλήρωσε τη μελέτη για τους «Μικτούς γάμους», η οποία έχει πάρει την άγουσα για το τυπογραφείο. Η έρευνα δείχνει ότι τα «κοινωνικά οδοιπορικά» μέχρι τον γάμο τόσο των αγροτών ανδρών όσο και των γυναικών από την Αλβανία έχουν ομοιότητες, συγκλίνουν ή και αναπόφευκτα τείνουν να συναντηθούν. Γυναίκες, κυρίως, από όρεινες και προβληματικές περιοχές, από φτωχές οικογένειες, από οικογένειες με μικρή γαιοκτησία ή από οικογένειες με πλεονάζον γυναικείο εργατικό δυναμικό που δεν μπορούν να απασχοληθούν στις τοπικές αγορές αλλά που γνωρίζουν τις αγροτικές εργασίες (και ειδικότερα την καλλιέργεια του καπνού και της έλιας καθώς και την κτηνοτροφία) συναντούν άνδρες, κυρίως αγρότες (κτηνοτρόφους, ελαιοπαραγωγούς ή κτηνοπαραγωγούς), οι οποίοι αναζητούν γυναικείο δυναμικό διαθέσιμο, διατεθειμένο για τη βιολογική, κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή τους.

IV. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:

1. «Η εκπαίδευση στην Ελλάδα», κύρια έρευνήτρια η Αλίκη Βαξεβάνογλου, έρευνήτρια Β' του Κέντρου. Αποτελεί συνέχεια μίας άλλης έρευνας που αφορά τα διαχρονικά στατιστικά δεδομένα του μορφωτικού έπι-

πέδου τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου μέχρι τὶς μέρες μας. Ἡ πρόσφατη κοινωνικὴ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων —ἐτσι ὅπως ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ τὸν «δείκτη» τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου— εἶναι ἄκρως ἀποκαλυπτικὴ: ἐπαναφέρει στὸ προσκηνίον ἓνα πολὺ κοντινὸ παρελθὸν φτώχειας καὶ ἀγραμματοσύνης τὸ ὁποῖο τείνουμε νὰ ἀγνοοῦμε, νὰ ξεχνᾶμε ἢ νὰ ἐξωραΐζουμε.

2. «Ἀπὸ τὴ διαμόρφωση ἐθνικιστικοῦ κινήματος τῶν τελῶν τοῦ 19ου αἰῶνα στὴ σύγχρονη ἁλβανικὴ μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Συγκροτώντας ἐκδοχὲς μιᾶς δυτικῆς/νεωτερικῆς ταυτότητας» μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸ Δρα Ἀγγελικὴ Ἀθανασοπούλου. Τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς τῆς ἁλβανικῆς κοινωνίας καὶ πιὸ πρόσφατα τῶν μεταναστῶν/τριῶν ἀπὸ τὴν Ἀλβανία στὸν δυτικὸ/νεωτερικὸ κόσμον γίνεται κυρίως γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ διαφοροποίησις καὶ ἡ ἀπόστασις τῶν Ἀλβανῶν/ίδων ἀπὸ τὴ «Δύση» καὶ τὴ νεωτερικότητα. Ἡ κατασκευὴ τῆς ἀπόστασης αὐτῆς ἀνιχνεύεται τόσο σὲ ἱστορικὸ ἐπίπεδο (διαμόρφωση ἐθνικιστικοῦ κινήματος τὸν 19ο αἰῶνα, συγκρότησις ἐθνικοῦ κράτους, σοσιαλιστικὴ περίοδος) ὅσο καὶ σὲ συγχρονικὸ (μετασοσιαλιστικὴ περίοδος καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ στὸ πλαίσιο τῆς διεθνoῦς μετανάστευσης).
3. «Ἐμπειρίες ἐκπαιδευτικῶν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους σὲ πολυπολιτισμικὰ σχολικὰ περιβάλλοντα: Ὁφείδης ἀπαξίωσης καὶ σεβασμοῦ» μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸ Δρα Δήμητρα Θωμᾶ. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώνεται στὶς ἐμπειρίες τῶν Ἑλλήνων ἐκπαιδευτικῶν ἀπὸ τὴν ἐργασία τους σὲ σχολικὰ περιβάλλοντα στὰ ὁποῖα τὸ μαθητικὸ ἀκροατήριον ἀπαρτίζεται ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἁλλοδαπῶν μαθητῶν, μεταναστῶν δεύτερης γενιᾶς. Στηρίζεται στὴ θεωρίαν τοῦ «labour process», ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐργασία τῶν ἐκπαιδευτικῶν, στὶς ἔννοιες τοῦ Bourdieu «cultural capital» καὶ «habitus» ὡς πρὸς τὴ γνώση καθὼς καὶ στὴν ἔννοια τῆς «περιχάραξης» (framing) τῆς παιδαγωγικῆς γνώσης, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦται ἀπὸ τὸν Bernstein.
4. «Μετανάστευση καὶ Οἰκόλεκτος ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κυρίαρχης ἐλληνικῆς γλώσσας σὲ ἓνα δίγλωσσο καθεστῶς χωρὶς διπλογλωσσία. Οἱ κοινωνικοπολιτισμικοὶ καὶ γλωσσικοὶ παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν οἰκόλεκτον τῶν μεταναστῶν: Ἡ περίπτωση τῆς πολωνικῆς» μὲ κύρια ἐρευνήτρια τὴν ἀποσπασμένη ἐκπαιδευτικὸ Δρα Μαρία Ντοροπούλου. Οἱ σκοποὶ τοῦ συγκεκριμένου ἐρευνητικοῦ προγράμματος περιλαμβάνουν τὴν ἀνίχνευση

και κριτική ανάλυση των κοινωνικο-πολιτιστικών και γλωσσικών στοιχείων που επηρεάζουν τη μητρική γλώσσα των Πολωνών μεταναστών στην Ελλάδα, κάτω από την πίεση της κυρίαρχης ελληνικής, σε ένα καθεστώς διγλωσσίας [bilingualism] χωρίς διπλογλωσσία [diglossia]. Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης «δίγλωσσος» θεωρείται ο μετανάστης πολωνικής καταγωγής, ο οποίος γνωρίζει και χρησιμοποιεί και τις δύο γλώσσες, ασχέτως βαθμού επάρκειας και δεξιοτήτων.

Το ΚΕΕΚ, έπειδή ουσιαστικά ολοκλήρωσε το 2010 τη μεγάλη έρευνα για τις «κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα», προγραμματίσει και συνεχίζει με τις παρακάτω έρευνες:

V. «ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ. ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ, ΛΑΡΙΣΑΣ, ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ, ΗΜΑΘΙΑΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΚΙΑΚΙΣ, ΞΑΝΘΗΣ, ΡΟΔΟΠΗΣ» με κύριο έρευνητή τον Νίκο Καμπέρη, έρευνητή Γ' του ΚΕΕΚ. Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις ιστορικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές παραμέτρους των μετασχηματισμών της αγροτικής οικογένειας και κοινωνίας, ιδιαίτερα των καπνοπαραγωγών, που οδηγούν σε φαινόμενα κοινωνικής και ψυχικής παθολογίας. Από την άποψη της κρατικής κοινωνικής πολιτικής τα αποτελέσματα της έρευνας θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων των αγροτικών περιοχών όχι μόνο στα ζητήματα της απασχόλησης και του εισοδήματος, αλλά και στα ζητήματα περιορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού, του ρατσισμού, της εγκληματικότητας και της εν γένει παραβατικότητας τόσο του επιχώριου πληθυσμού όσο και των αλλοδαπών εργατών.

VI. «ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΕΛΑΣ» με κύρια ερευνήτρια την έρευνήτρια Α' Μ.-Γ. Στυλιανούδη: συνέχεια της έρευνας για τους «Μικτούς γάμους και τις αλλαγές στον κοινωνικό ιστό στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας, στην περιοχή του Όρειου Βάλτου», που μελετάει το φαινόμενο της θεραπείας διαφόρων μορφών μη κανονικής, «ψυχικώς αποκλίνουσας», συμπεριφοράς σε συγκεκριμένα μοναστήρια της περιοχής. Το φαινόμενο δεν έχει μελετηθεί από τις κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα, με εξαίρεση κάποιες ελάχιστες αναφορές στην ελληνική βιβλιογραφία και τη σποραδική αναφορά σε ιστορικά βιβλία.

VII. «ΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ “ΚΑΚΟΥ” ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ, ΟΠΩΣ ΕΜΦΑΝΙΖΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΤΟΠΙΚΟ ΤΥΠΟ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1860-1940». Υπεύθυνος έρευνας ο πρώην διευθυντής του Κέντρου Δρ. Γρηγόρης Γκιζέλης, έξωτερικός συνεργάτης, κύρια έρευνήτρια ή Δρ. Μαρία Ντοροπούλου, αποσπασμένη εκπαιδευτικός, και βοηθός έρευνας ο Γιώργος Άστέρης, κοινωνιολόγος, που έκανε την πρακτική του άσκηση στο Κέντρο. Στη μελέτη αυτή τα περιστατικά του Κακού και οι αποτιμήσεις τους, όπως αυτά συντάχτηκαν και εκφράστηκαν από τους δημοσιογράφους στον έντυπο ψηφιοποιημένο Τύπο της εποχής, παρουσιάζουν τις έννοιες, τις αξίες και την κοινωνική συμπεριφορά των πρωταγωνιστών, δραστών και θυμάτων αλλά και την έρμηνεία και τις πιέσεις που ασκεί το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εκδηλώθηκαν και εξελίχθηκαν τα περιστατικά αυτά. Τα γεγονότα στην εξιστόρησή τους έχουν ποικιλία στο ύφος και στην περιγραφή τους και βασίζονται στα κοινωνικά, πολιτικά και ιστορικά χαρακτηριστικά της εποχής.

VIII. «ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΠΟΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ». Στο πρόγραμμα εργάζονται όλοι οι έρευνητές (διορισμένοι και αποσπασμένοι) του Κέντρου. Ξεκίνησε με τη νέα ακαδημαϊκή χρονιά τον Σεπτέμβρη του 2010. Το πρόγραμμα διανύει την περίοδο της βιβλιογραφικής έρευνας.

IX. «Η ΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ» με επιστημονικό υπεύθυνο τον Άκαδημαϊκό κ. Κ. Δεσποτόπουλο, διευθύντρια έρευνας την Μ.-Γ. Στυλιανούδη, βασική έρευνήτρια την Ειρήνη-Λίνα Παπαγαλάνη, νομικό και κοινωνικό ανθρωπολόγο, και βοηθό έρευνας τον κ. Γιώργο Άστέρα, κοινωνιολόγο. Η πρόταση έγινε αποδεκτή από την Έπιτροπή Έρευνών της Άκαδημίας.

B. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΠΡΟΣ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Το ΚΕΕΚ παίρνει μέρος:

I. Ός συντονιστικός και κύριος έρευνητικός φορέας των τριών Έρευνητικών Κέντρων της Άκαδημίας (Λαογραφίας, Φιλοσοφίας και Έλληνικής Κοινωνίας)

για το επιχειρησιακό πρόγραμμα με την επωνυμία «Θαλής» που κατατέθηκε στη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Παιδείας, με τίτλο: «Δεύτερη Γενιά Μεταναστών: Πολιτισμική Διαφορετικότητα, Ένταξη και Πολιτιστική Δράση». Το πρόγραμμα υποβλήθηκε σε ελληνική (Φεβρουάριος 2010) και σε αγγλική (Οκτώβριος 2010) γλώσσα. Καί,

II. Στο Πρόγραμμα Post-Doctoral Research με δύο προτάσεις: α) της Δρος Αϊγλης Χατζούλη στο πεδίο της «Νέας Γενετικής, της Κοινωνίας και του Πολιτισμού» και β) της Δρος Γεωργίας Μαυροδή στο πεδίο της «Γαυτότητας και των δυναμικών της ελληνικής μετανάστευσης στην Τουρκία».

Γ. ΗΜΕΡΙΔΑ

Το ΚΕΕΚ διοργάνωσε Ημερίδα με τον τίτλο *Ίδεολογίες και κοινωνικές πραγματικότητες της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα των έρευνών του ΚΕΕΚ*, η οποία έγινε στις 16 Απριλίου 2010 στο Μέγαρο της Ακαδημίας Αθηνών. Οι έρευνητές και οι εξωτερικοί συνεργάτες του ΚΕΕΚ παρουσίασαν:

I. Μ.-Γ. Στυλιανούδη, «Μεταλλάξεις του οικογενειακού ιστού και ένσωμάτωση της ξένης νύφης».

II. Αλίκη Βαξεβάνογλου, «Ίδεολογίες και κοινωνικές πραγματικότητες της μετανάστευσης στην Ελλάδα».

III. Νίκος Καμπέρης, «Οι μικτοί γάμοι των αγροτών στον Νομό Αιτωλοακαρνανίας την περίοδο 1990-2005. Πραγματικότητες, δυνατότητες και προϋποθέσεις».

IV. Δήμητρα Θωμά, «Δεύτερη γενιά μεταναστών: οι ξένοι, αυτοί οι όμοιοι που απαρνιόμαστε».

V. Άγγελική Αθανασοπούλου, «Αναζητώντας μια καλύτερη ζωή: Η περίπτωση της δεύτερης γενιάς Αλβανών μεταναστών στην Αθήνα».

VI. Κωνσταντίνος Θεριανός, «Μετανάστες δεύτερης γενιάς. Από τα διεθνή σύνορα στα κοινωνικά σύνορα των μεγαλουπόλεων».

VII. Μαρία Ντοροπούλου, «Παραμονή στην Ελλάδα ή επιστροφή στην πατρίδα; Οι προσδοκίες και οι ελπίδες των Πολωνών μαθητών».

VIII. Γιούτα Λάουτ-Μπάκα, «Το κοινωνικό προφίλ των μεταναστών χωρίς έγγραφα στη Λέσβο».

IX. Κωνσταντίνος Μαγκλιβέρας, «Μετανάστευση και διεθνές δίκαιο: η αναγκαστική συμβίωση».

Χ. Σπυρίδων Κουλοχέρης, «Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων περὶ χορηγήσεως ἀσύλου: τρόποι, παραλήψεις, ἀσάφειες».

ΧΙ. Μιχάλης Χλέτσος, «Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία».

Δ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΚΕΕΚ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ ΣΕ ΣΥΝΕΔΡΙΑ, ΗΜΕΡΙΔΕΣ Κ.ΛΠ.

Μ.-Γ. Στυλιανούδη: Παρουσίαση τοῦ βιβλίου *Τὸ Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου* στὴν Ἱταλικὴ Πρεσβεία στὶς 27 Μαΐου στὴν Ἀθήνα.

Νίκος Καμπέρης: Ἰούνιος 2010: Ἀνακοίνωση μὲ τίτλο «Κοινωνιολογικὲς καὶ ἀνθρωπολογικὲς ὀψεις τῶν αὐτοκτονιῶν στὸν Νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας σήμερα», στὴν Ἡμερίδα μὲ τὸν τίτλο *Κοινωνικὰ ἀδιέξοδα καὶ αὐτοκτονικὲς συμπεριφορές*, πού ὀργάνωσε τὸ Γενικὸ Νοσοκομεῖο Ἀγρινίου - Κέντρο Ψυχικῆς Ὑγείας καὶ τὸ ΕΨΥΠΕΑ στὸ Παπαστράτειο Μέγαρο Ἀγρινίου (16/6/2010).

Νοέμβριος 2010: Ἀνακοίνωση μὲ τίτλο «Αὐτοκτονίες στὸν Νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας: χαρακτηριστικὰ καὶ τάσεις, πρόληψη καὶ ἀντιμετώπιση», στὴν Ἡμερίδα μὲ τὸν τίτλο *Αὐτοκτονία: σύγχρονο κοινωνικὸ πρόβλημα*, πού ὀργάνωσε ὁ Ψυχιατρικὸς Τομέας τοῦ Γενικοῦ Νοσοκομείου Μεσολογγίου καὶ ἡ ΕΨΥΠΕΑ (Ἑταιρεία Ψυχικῆς Ὑγείας Παιδιοῦ καὶ Ἐφήβου Αἰτωλοακαρνανίας) στὸ Ἀμφιθέατρο τῆς Νομαρχιακῆς Αὐτοδιοίκησης στὸ Μεσολόγγι (21/11/2010).

Γιούτα Λάουτ-Μπάκα: Ἰανουάριος 2010: «Δίκτυα ἐπικοινωνίας μεταναστῶν χωρὶς ἔγγραφα στὴν Ἑλλάδα». Ὁμιλία στὸν κύκλο ὁμιλιῶν-συζητήσεων τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἐθνολογίας μὲ θέμα *Διαπολιτισμικὴ ἐπικοινωνία καὶ ἐθνοτικὲς ομάδες*, Ἀθήνα, 25/01/2010.

Αὐγούστος 2010: Παρουσίαση μὲ τίτλο "The Puzzle of Mediterranean Transit Migration", στὸ 11ο Διεθνὲς Συνέδριο τῆς EASA *Crisis and Imagination*, πού ἔγινε στὸ Maynooth στὶς 24-27 Αὐγούστου 2010, WO54: *Mediterranean Transit Migration*.

Κωνσταντῖνος Μαγκλιβέρας: Δεκέμβριος 2010: Εἰσήγηση μὲ θέμα: «Συνθήκη

του ΟΗΕ για την προστασία των δικαιωμάτων όλων των μεταναστών εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους», στην *Ημερίδα Ήμε-
τανάστευση υπό το πρίσμα του Διεθνούς, Ευρωπαϊκού και Εθνικού Δι-
καίου*, που έγινε στο Έμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών
(3 Δεκεμβρίου).

Ε. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Ι. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

1. *Το Δουκάτο του Αιγαίου - Il Ducato dell'Egeo*. Πρακτικά Έπιστημονικής Συνάντησης (Νάξος - Αθήνα 2007), διγλώσση έκδοση στην ελληνική και ιταλική γλώσσα. Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2009, τόμος υπ. αριθ. 12, επιμέλεια Μ.-Γ. Αίλυ Στυλιανούδη και Ν. Γ. Μοσχονάς. Κοινή έκδοση με το Ίνστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών του ΕΙΕ. Περιλαμβάνει δεκαεπτά εισηγήσεις που αναφέρονται στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση των νησιών του Αιγαίου κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, στο νομικό καθεστώς που ίσχυε στα νησιά, στις σχέσεις με άλλες λατινικές κτήσεις και την οθωμανική αυτοκρατορία, στις αντιστάσεις των νησιωτών κατά των Οθωμανών, στα αιγαιακά νομίσματα, στις σχέσεις μεταξύ των δύο χριστιανικών όμολογιών, στη βυζαντινή παράδοση και την επιβίωσή της, στην αρχιτεκτονική κληρονομιά της Νάξου από την περίοδο αυτή, στα ελληνικά και βενετικά οικόσημα, καθώς και στην επιβίωση της ανάμνησης του δουκάτου μετά την κατάλυσή του.

Η έκδοση αυτή χαιρέτιστηκε με ένθουσιασμό και: α) η διευθύνουσα το ΚΕΕΚ, κατόπιν προσκλήσεως του Ιταλού Πρέσβη στην Ελλάδα κ. G. Scarante, το παρουσίασε στην Ιταλική Πρεσβεία στην Αθήνα στις 27 Μαΐου, και β) παρουσιάστηκε στη Βενετία, στο ATENEO VENETO, από τους Καθηγητές κ. Giorgio Ravegnani, Διευθυντή του Ιστορικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Ca'Foscari της Βενετίας και τον Πρέσβη στην Ελλάδα κ. Gianpaolo Scarante.

2. Πρακτικά του Συνεδρίου *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Παρουσιάζεται η συστηματική διερεύνηση των μέχρι σήμερα δημογραφικών τάσεων του ελληνικού πληθυσμού, με τη χρήση στατιστικών σειρών και έρευνητικών δεδομένων, τόσο στον τομέα της φυσικής κίνησης όσο και στον τομέα της μεταναστευτικής κίνησης, προκειμένου να διαγραφεί ανάγλυφα η διαχρονική διαδρομή των υπό εξέταση δημογραφικών

φαινομένων καὶ νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ παράγοντες ποὺ προσδιορίζουν τὰ ἐπίπεδα καὶ ὑποκινοῦν τὶς μεταβολὲς τῶν φαινομένων αὐτῶν (τελεῖ ὑπὸ ἔκδοσιν).

II. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΕΚ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ ΤΟΥ

Ἀλίκη Βαξεβάνογλου, Education in Greece: appearance and structure, *Études Balkaniques* XLVI, no 1-2, 2010, Sofia, σ. 30-59, ἄρθρο σὲ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ μὲ κριτές.

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν συνεχίζει τὶς ἔρευνες γιὰ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ καθεστῶς τῶν ναυτικῶν καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη τοῦ διεθνοῦς δικαίου.

Ὁ ἀκαδημαϊκὸς ὑπεύθυνος καὶ οἱ συνεργάτες τοῦ Γραφείου δημοσίευσαν εἴκοσι μελέτες σὲ ἔγκυρα ξενόγλωσσα καὶ ἑλληνικὰ βιβλία μὲ θέματα: τοὺς χρῆστες τοῦ διεθνοῦς δικαίου, τοὺς διεθνεῖς νομισματικούς ὀργανισμούς, τὴ μετανάστευση, τὴν ἐπέμβαση στὶς θαλάσσιες ζῶνες καὶ τὸ διεθνὲς οἰκονομικὸ δίκαιο.

Τὸ Γραφεῖο συνέχισε τὴ συνεργασία γιὰ τὴ διεθνῇ προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μὲ τὸ δίκτυο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἐπίσης, μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνεχίσθηκε ἡ ἐνίσχυση τῆς Israeli-Palestinian Science Organization.

[Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Συνεχίζεται ἡ ἐρευνητικὴ πρόταση «Προώθηση τῶν μεταρρυθμίσεων στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία». Ἐγκρίθηκαν οἱ ἐρευνητικὲς προτάσεις «Μέτρηση τῆς ἀποτελεσματικότητας καὶ ἀποδοτικότητας τῆς δημόσιας διοίκησης: Ἡ Περίπτωση τῶν Κέντρων Ἐξυπηρέτησης Πολιτῶν (Κ.Ε.Π.)» καὶ «Ρόλος καὶ πολιτικὴ ἐνίσχυσης τῶν Κεφαλαίων Ἀντιστάθμισης Κινδύνου».

[Κωνσταντῖνος Δρακάτος]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. – Κέντρον Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου: Παρουσίαση τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἔρευνας	9
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἀναφορὰ στὸ βιβλίον τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Μητσοπούλου, <i>Torique, Nouvelle Rhétorique et Science du Droit</i>	33
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Κρίσεις τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς Ἀρίστης Πολιτείας του καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς Δευτέρως Τιμίας Πολιτείας του.	37
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Ἰωάννου Ταϊφάκου, <i>Φιλοσοφία – Κλέαρχος, Περσαῖος, Δημιῶναξ καὶ ἄλλοι Κύριοι φιλόσοφοι</i>	143
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος	177
DILLON JOHN. – The Origins of Platonist Dogmatism. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στῆν Ἀκαδημία.	124
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἀνακοίνωση τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῆς κας Τζελίνας Χαρχαυτή, τῆς κας Ἑλένης Θανοπούλου καὶ τοῦ κ. Γιάννη Θεοτοκά «Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας».	17
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν κατὰ τὸ ἔτος 2010	214
ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ, βλέπε ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	17
ΘΕΟΤΟΚΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, βλέπε ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	17
ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, SIR. – Γεωπολιτικὴ στὸν 21ο αἰῶνα: Δυσχέρειες καὶ Κίνδυνοι.	51
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. John Dillon κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στῆν Ἀκαδημία	121
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2010.	183
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2010.	194

ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Σχόλια πάνω στο βιβλίο του κ. Γρηγόρη Γκιζέλη, <i>Το πελατειακό σύστημα, ή ελληνική γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής ιδιαιτερότητας</i> , Αθήνα 2009	45
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Έκθεση των πεπραγμένων του Γραφείου Έρευνας Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών κατά το έτος 2010	213
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Προσφώνηση του Προέδρου κατά την υποδοχή του αντεπιστέλλοντος μέλους κ. John Dillon στην Ακαδημία . .	121
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Αναγγελία του θανάτου του αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Thomas Bingham of Cornhill	141
ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Προσφώνηση του Προέδρου κατά την υποδοχή του αντεπιστέλλοντος μέλους κ. Βασιλείου Σκουρή στην Ακαδημία .	149
ΣΚΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Η θέση των κοινωνικών ήθικων προτύπων και της ατομικής ήθικης στο Σύνταγμα. Είσιτήριο λόγος του αντεπιστέλλοντος μέλους κατά την υποδοχή του στην Ακαδημία.	153
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Κέντρον Έρευνας της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου: Παρουσίαση του έργου και της έρευνας	9
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση του αντεπιστέλλοντος μέλους κ. Βασιλείου Σκουρή κατά την υποδοχή του στην Ακαδημία	149
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΔΙΑΥ Μ.-Γ. – Έκθεση των πεπραγμένων του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας κατά το έτος 2010.	203
ΧΑΡΑΛΥΠΗ ΤΖΕΛΙΝΑ, ΘΛέπε ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	17

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 210 9210297 - FAX: 210 9210298

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106